

દેવાંગના

[પંચાંકી નાટક.]

[પૂર્વ ભાગ]

મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦.

મારકંડ રતનલાલ ધેળકીઆ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજગતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૭૨૨ વર્ષિક

પુસ્તકનું નામ પૂર્ણિમા .

વિષય .

દેવાંગના

[પંચાંકી નાટક.]

પૂર્વ ભાગ.

શાને ધડમાં હૃદયમાં પ્રિતી કુરતાને ?
વિશ્વે રહું વશ થવું, વિપરીતતાને.

સંશોધક:—

મારકંડે રતનલાલ ધોળકીઆ.

સુ. પેટલાદ.

સં. ૧૯૮૨.

ઇ. સ. ૧૯૨૫.

પ્રત ૧૦૦૦.

મુદ્રિત સવા રૂપીયા.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

(આ ગ્રંથના સર્વ હક સંશોધકે સ્વાધિન રાખ્યા છે.)

આ પુસ્તક બી. જુનવાલ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં સાહ સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું
દે. પાચકુલા—અમદાવાદ અને મારકંડરાવ સ્વનલાલ ધોળકીયા
મુ. પેટલાદ (હાલ ખાલીઆ અમદાવાદ) બેગલે પ્રસિદ્ધ કર્યું.

અર્પણ પત્રિકા.૯

જેણે વહ્યાં જીવન, ભક્તિ દયા સ્વરૂપે
તહોયે જગે ન દીધી ચારી^૧ વિરામ કીર્તિ
તહેને હું માત્ર કરી, હુંથી બની શક્યું જે
અર્પું સુદામ^૨ કણકી કણી દીન ચાલી.

x x x x

જેઓ રડયાં વિકલ, નિર્મલ પ્રીતિ કાળે
બાણ્યાં જગે ન, ન પ્રિયી પ્રીત જેમની કે
હુંમે રહ્યાં ડસડમી, શ્રુતિ^૩ વારિ^૪ માગે
તેને સમર્પણ ક્ષર, લુખી અંજલિ આ.

૧ ચારી=અનુકૂલતા ૨ સુદામ=સુદામાજી. ૩ શ્રુતિ=
દુઃખ કથની સુજીનાર. ૪ વારિ=હુમાનું નૈસર્ગિક ઓષધ.

મુખ્ય પાત્રો.

પુરૂષ પાત્ર.

ઘડલાંગીયા
થેમલો }
અગમ્ય ગુરૂ
ગંભીરસિંહ
દેવરાજસિંહ
જગતસિંહ
સુજનસિંહ
વિષયસિંહ
પ્રધાનાધ્યાપક

ડૉ. રૌય
જમાલ

એ બીખારી.

એક જગતસિંહ મહાત્મા-
પુણ્યપુરીનો રાજા.
પુણ્યપુરીનો રાજકુમાર.
કુંતલપુરનો એક દાસીપુત્ર.
કુંતલપુરનો મહારાજ.
કુંતલપુરનો રાજકુમાર.
રાજકુમાર કાલેજના પ્રિન્સીપાલ
મી. ઉપાધ્યાય.

વિદ્યાયત જઇ આવેલા એક ડાકટર.
વિષયસિંહનો અનુચર.

સ્ત્રી પાત્ર.

દેવકુંવરબા
દેવાંગના
મનોરમા
તિલોત્તમા }
શશિકલા
રતિકલા

પુણ્યપુરીનાં રાણીસાહેબ.
પુણ્યપુરીની રાજકુમારી.
દેવાંગનાની સખીઓ.
પ્રિન્સીપાલની સ્ત્રી.
પ્રિન્સીપાલની દીકરી.

પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તાવના (Introduction) તે અન્યદ્વારાજ શોભે, પરંતુ અર્વાચીન કાલને સ્વયંકૃત પ્રસ્તાવના અનુચીત નથી. આ ગ્રંથ અમર કીર્તિની-સાંકળના એક અંકોડામાં ડોકું ભેરવી દેવાના અથવા તે નીદાન જીવન કાલમાં સન્માન પ્રલાઘાદીથી થતા આનંદની પ્રાપ્તિના હેતુથી યોજાએલો નથી. જે સર્વકાલિન સર્વસ્થળોના ઠવિજનોની એક મહાસભા આમંત્રવામાં આવે તેમાં મહાકવિ શીરોમણી કાલીદાસને શોધવા પણ કઠીન થઈ પડે. બીજા પક્ષે ગુર્જર દેશના સદ્ભાગ્યે સાક્ષરત્વ એટલું તે વૃદ્ધિંગત થયું છે કે ભાગ્યેજ એમ બને કે જ્યાં એક લેખ કે સ્વરચિત કોઈ ભાગપર એક સાક્ષરે ધ્યાન આકર્ષ્યું ન આકર્ષ્યું કે બીજાએ સ્વહસ્ત લિખીત ગ્રંથ તેના શીરમાં પટકયો ન હોય. એક સમયે મહાદેહદય એટલું તે “દુર્બલ” હતું કે મધ્યરાત્રીને સમયે કોઈ નગરશેઠના પુત્રના લગ્નના આગંતુકસમારંભને* જેમ જ્યારે અનેક મનુષ્યો આનંદે કીલ-કીલાટીભર્યા હૃદયે કોઈ સાજમાં વિચરતા હતા, કોઈ અદ્રાદ્ર હાસ્યભર્યા-નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા ત્યારે હું રાત્રીભર રોયો હતો. જગતે અપ્રતિમ માનેલા પ્રથમ રાત્રેતસવ સમયે મહારાજેટલું ભાગ્યે જ કોઈ રડયો હશે. એકવાર પ્રવાસ કરતે મુખાધ પ્રથમ પ્રવાસે જતા સ્વામીને વિદાય કરવા આવેલી એક અશિક્ષીત શાંતિની સ્ત્રીનો સમાગમ દુરથી થયેલો. ગરીબ અવસ્થામાં ઉછરેલી તથાપિ સુશીલ નવયૌવનાના નયનમાં દર્યમાન સ્વજન વિયોગની શોકછાયા તથા પુરૂષાર્થસિદ્ધીથી આનંદ-ભરી તરલતાથી આકર્ષક થયેલા ચીત્રનો ઉપભોગ કરેલો. સ્ત્રીની કેડમાં સ્ત્રીપુરૂષના સંબંધને દહીભુત કરનાર, યૌગારીક પ્રમાદપર અંકુશરૂપ, માતાપિતાને ચિન્તા વિહીનત્વ ત્યજી ધૂર્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની

આવશ્યકતા પ્રયોધતું એક ખાલક હતું. સમય થયે ગાડી ચાલવા માંડી. સ્ત્રીએ “આબે આબે હાં ?” કરાવ્યું. યુવતી ઉતરી પડી. રોજના મહાશ્રમે છ આના કમાનારીની, ઇશ્વરના ન્યાયના દરબારમાં કંઈકના દશ લાખ રૂપીઆ કરતાં અધીક મુલ્ય ધરાવનારા નીમકહલાલીથી પ્રાપ્ત કરેલા દશ રૂપીયાને સંભાળી રાખતી વાટવી ગાડીમાં રહી ગઈ. ગાડી ચાલતે “અલી આ તહારી વાટવી રહી ગઈ” “છો રહી ગઈ લઈ જાઓ.” “લેને, નીકર તું કરીશ શું ?” એમ પ્રશ્નોત્તર થયા. વાટવી ચાલતી ગાડીએ નાંખી દેવા તત્પર થયેલાને પ્રતિબંધ કરવા સ્ત્રી ક્ષણભર પુઠ ફેરવી ખોદું ખોદું ચાલવા માંડી. ગાડી કંઈક શેઠા-જીની દાગીનાની હઠ પુરી કરી મુંખાઈ લઈ જવામાં સીદ્ધી પામ્યે આનંદિત બનેલા શેઠીઆએને જેંચી જતી ચાલી. યુવતીએ પુઠ ફરી ફેરવી. મહાકાશમાં જ્યાં લગી ગાડી એક સુક્ષ્મ જિન્દુરૂપે જણાતી રહી ત્યાં લગી તેને જોતી રહી. હું આંધળી આંખે વિચારનિમગ્ન થઈ તે સ્ત્રી સામે જિન્દુરૂપે દેખાતી બંધ થઈ ત્યાં લગી જોઈ રહ્યો. અદશ્ય થઈ એટલે મ્હારે બંને આંખમાં ઠાંકરી પડવાથી દંજનના ધુમાડાથી રાતાં થયેલાં નયનને વિશ્રાંતિ આપવા પક્ષવાર મ્હોંને રૂમાલમાં સતાડવું પડ્યું.

આવા અનેક પ્રસંગો સમયે મ્હારા હૃદયમાં શું થતું હતું ? માધુર્ય શાણું હતું ? કાંઈક શાણું અપ્રતિહત ઉભરાતું ? શાં શાં તર્ક પુષ્પોના પરાગના સંગઠને મધુપુટ હૃદયમંદિરમાં રચાતો હતો ? શા કારણે મધુજિન્દુ નયનવાટે ઝમતું હતું ? ક્યાં ગયું તે હૃદય ? મ્હારે અનુભવી નથી કહેવરાવવું. વ્યવહાર કૌશલ્યની પ્રશંસા નથી જોઈતી. હવે તો હૃદય જડ બની ગયું છે. પરંતુ પ્રથમના હૃદયને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષુધા તો અતૃપ્તજ છે. ઉલટું જગતના કટુતાભર્યા અનુભવો લેતાં “મુંગા માર” થી શ્રમીત થયેલા મ્હારા પ્રથમ હૃદયને મહા ઉત્સુકતાથી શોધું છું. મહા દુર્દૈવ એ કે મૃતપ્રિયા-વત તે હૃદયને સ્મરી સ્મરીને પશુ રૂદન કરવા ભાગ્યશાળી થઈ શક્યો નથી.

એક ઉત્તમ આદર્શરૂપ રાજમહાલયનું વર્ણન તો મ્હારો મોતી મીસી કરી શકે છે. પહાડમાંથી એક અઘોર વનમાં ને વનમાંથી એક સમુદ્રના કિનારે ને સમુદ્રમાંથી એક ઝુપડીમાં ને ઝુપડીમાંથી બાગમાં એવા પ્રવાસ તો એરોપ્લેન સોંઘા થશે ત્યારે કરીશસ્તો ? ત્હેની મ્હને

તેટલી જાણસા નથી. સુંદરીઓના ઉત્તમ પોષાકનાં પ્રદર્શન તો રાત્રીના ખાર એક વાગ્યા સુધી ખુલાંજ હોય છે. ચરણમાં, વદનમાં ને નેત્રોમાં કમળની કલ્પનાથી કંટાળેલા હું. સૌંદર્ય તથા સુખાકૃતિ નીહાળવાં એ તો તસ્વીર કલાથી અતિ સુલભ થઇ રહ્યું છે.

કોઇ હૃદયની વાત કહો. કોઇ હૃદય યથિના ઉકેલનો કોયડો ખતાવો. કોઇ હૃદયોર્મિનાં પૃથક્કરણદર્શક ચિત્રો આલેખી આપો. કોઇ હૃદયને પાછું રડતું કરી આપો.

૧૫ થી ૨૫ વર્ષની મહારી વયનો સમય કોઇ વિલક્ષણ પ્રકારનો હતો. મહાવિદ્યાલયના દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાંજ મહને કોઇ નવીન જ ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું. થોડાજ કાળમાં કલ્પનાકાન્ત નામક એક વિદ્યાર્થી સાથે મહારી મિત્રાચારી બંધાઇ. કલ્પનાકાન્ત ઉમંગી તથાપિ ઉપયોગીઉદ્યમરહીત હતો. તેને પર્યાટનનો છતાં એકાન્તનો છ'ંદ હતો. સ્વાર્થનો ઉદાસીન છતાં ઘણાનો સ્વાર્થ બગાડે એવો હતો. હાઇ જમ્પની (ઉંચી છલંગની) શરતમાં તે પહેલે નંબરે આવતો. ભણવામાં ઢઢો હતો પણ ઘડીભર બધા વિદ્યાર્થીઓને પોતાના માર્મિક ને ટોળીલા વાર્તાવાપથી પોતાનામાં તન્મય બનાવી દેતો. મહારે ને ત્હને ખાસ મિત્રાચારી થઇ જવાનું કારણ એજ હતું કે મહારે ઘણી રીતે તેના જોવા જ સ્વભાવ હતો અને તે ઉપરાંત મહારામાં વિશેષ ગુણ એ હતો કે એની “ચાલ તો કે ચાલો” એમ ઇચ્છાનુસાર હું વર્તતો તથા તેની જલ ત્યાં સ્થલ ને સ્થલ ત્યાં જલ જોવી વાર્તાઓ કહેવાનો તેનો રસ હું તોડી પાડતો નહોં. ઘણાજ થોડા સમયમાં અમારી મિત્રાચારી વજ્રલેપ થઇ ગઇ. હું ભાગ્યેજ તેના શીવાય જોવામાં આવતો.

હી બતિના સમાજમાં પશુવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવાનો પણ જાણે અહ્યાસ કરાવવાનો હોય તેમ મહાવિદ્યાલયમાં કેટલીક કુમારી-કાઓને પણ શીક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. તેમાંની કનકબોત્સના પ્રતી સર્વ વિદ્યાર્થીઓની નજર આકર્ષાતી હતી. કનકબોત્સના જાણે તેમને આદેશ કરનારી એક રાણી હતી. સોશીયલ ગેધર્મીગમાં કનકબોત્સના જે ટેબલ ઉપર બેસે ને જે ન્યાતની છું એમ જણાવે તેજ ન્યાતના જણાખરા થઇ જતા. ડીબેટીંગ સોસાયટીમાં એ સુધારક થાય

તો ઘણાખરા સુધારક થઈ બેસતા; એ સનાતની પક્ષીય થાય તો અમે પણ એજ મતના છીએ એમ કહી વિવાદોવૃન્દ ઉભું થઈ જતું. કનકજ્યોત્સ્ના ભક્ષ્યાભક્ષ્યની વિરુદ્ધ જણાય તો આર્યન પ્રધરહુડ ઉભરાઈ જતું, કનકજ્યોત્સ્નાએ મંદીરે દર્શન કરવા જવાની ધરુછા દર્શાવી તો ઘણાખરા તિલક મુદ્રિત બની જતા. કનકજ્યોત્સ્ના એક દિવસ સુલભા એક કાળું ને બીજું રાખોડીયા રંગનું મોજું પહેરીને આવી. બીજા દિવસે ઘણાખરાએ તેમજ કંઈ. કનકજ્યોત્સ્ના કોઈનેય નમ્યુ આપતી નહીં, પણ ઘણાખરા તેની ભલકમાં અંબઈ જતા હતા અને તેના સમાગમની આશાની લહેરમાં તણાયેજ જતા હતા.

બીજા એક કુમારીકા માર્દવી નામની હતી. મહારી દષ્ટિ ઘણું ખરું તંબેની પર ઠરી રહેતી. અમારૂં ઘણીવાર તારામૈત્રકે રચાતું. એકવાર તે કનકજ્યોત્સ્નાના જોવામાં આવી ગયું અને પરિણામે અમારા બંને પર તેની નજર ઠરડી થવા માંડી. એકવાર એમ બંન્નુ કે વર્ગમાં જરા બેઠલાં આવેલાં એટલે અમે ત્રણ જણ હતાં. સર્વોપરી સત્તાની ક્ષુધાતુર કનકે ઇર્ષ્યાથી માર્દવીને કંઈ મિષે ધકકો મારી પાડી નાંખી. માર્દવી ફરીથી એ વિલાસ્યમાં ન આવવાનો નિશ્ચય કરીને મ્હાન મુખે ચાલી. હું પંજુ તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

માર્દવી ક્યાં જતી હતી તેનું મ્હને બાન નહોતું, તથાપિ માર્દવી મ્હને જુએ નહીં ને તેને હું અનુસરું છું, એમ જાણે નહીં તેને માટે પૂરું ચિન્તાતુર હતો. માર્દવી સરીતશીલાપર બેઠી. હું વૃક્ષકુંજમાં પેંઠો માર્દવી નૌકામાં બેસીને ચાલી. મ્હેં સરીતામાં ડુબકીથીજ માર્ગ કાપ્યો. માર્દવી બાજુપર બે મોટા પર્વત આવતાં તેમાંના એકપર અઢી ઉપરના પ્રાસાદતલે જઈ બેઠી, હું જોડેની ગુફામાં ભરાયો. માર્દવીએ ત્યાં એકાન્તમાં પોતાની હૃદયવેદનાને માર્ગ આપ્યો. માર્દવીનો વિલાપ હૃદયભેદક હતો. મ્હને ભય થયો કે માર્દવી રંબેને અહીં આત્મઘાત કરવા આવી હોય ! માર્દવીનું હૃદય કોઈ આશ્વાસન દેનારને શોધતું હતું. “આ જગતમાં મ્હારૂં કોઈજ નહીં ?” એમ નિરાશાયુક્ત શબ્દો પણ તેના મુખમાંથી નીકળી ગયા. મ્હારામાં ધૈર્ય આવ્યું. હું સામે જઈ ઉભો.

માર્દવી આનંદમાં આવી ગઈ. હસવા લાગી. વિશેષ બેઠી તો

તો નહીં, પણ મહને જીવનમિત્ર લેખતી હોય તેમ વાર્તાલાપ કરવા લાગી. તેનાં પાલક માતાપિતા મહારીજ જ્ઞાતિમાં છે એમ કહી વ્યંગ અર્થમાં અમારા સંબંધ વિષે ઇશ્વરી સાનુકુલતા જણાવી; પરંતુ મહારો ને હેનો પરીચય કલ્પનાકાન્તથી ગુપ્ત રાખવા વિષે માર્દવીએ વચન માંગ્યું તે કારણે વૃત્તીપૃથક્કરણ કીયા મહને ઘણીજ કઠણ થઈ પડી.

માર્દવી ને કલ્પનાકાન્તને કશો સંબંધ નહીં હોય? પ્રશ્ન પુછતાં તેણે જણાવ્યું કે તેઓ પણ મિત્ર હતાં. ઘણીવાર કલ્પનાકાન્ત તથા માર્દવી બે બીર થઈ ટૅનીસ ટુર્નામેન્ટમાં કનકજ્યોત્સ્ના તથા તેના બીરઓનું અભીમાન ઉતરાવતાં. તથાપિ માર્દવીના કહેવા પ્રમાણે અમારો સંબંધ જુદીજ પ્રકારનો હતો. તે કેવો તે હું સમજી શક્યો નહીં

માર્દવીને ત્યાં હું ઘણીવાર જવા લાગ્યો. કલ્પનાકાન્તે અમારી પહેલી સુલાકાતેજ ઉપરોક્ત વાત જણી. પહેલીજ વખતે માર્દવીને ત્યાં જવા તત્પર થયે, કલ્પનાકાન્તે જોડે મળવા આવવાની ઇચ્છા જણાવી. માર્દવા અમે બન્નેને સાથે જોતાં શરમાઈ, પણ ઘણાજ અલ્પ સમયમાં અમે ત્રણે સમાજમ-સુખોપભોજ કરવા લાગ્યાં. અમે તે બે ભેગાં થઈને ત્રીજાને ઉચ્ચસ્થાને ચઢાવીને પછાડતાં. અનુકુળતા મળ્યે માર્દવી મહને કહી દેતી કે અમારો સંબંધ જુદા પ્રકારનો હતો.

માર્દવીને ત્યાં તેની સહચરી પ્રમીલા સાથે મહારે ઝાળખાણ થયું. પ્રમીલાનો રંગ મેઘવર્ણી હતો, તેની આંખની ચમક ચાર હતી. ધૈર્યશીલ હતી, દુનીયાનાં દુઃખોને ઠોકર મારે એવી બેપરવાઈવાળી દેખાતી હતી મોજાલી હતી. મન મળ્યું તો પ્રાણ આપે એવી હતી. તિરસ્કાર કરનારનો પ્રાણ લે એવી હતી. મોઢું, નાનું, ગરીબ, તાલેવંત એવા એવા ભેદોને કચરી નાંખતી હતી. કનકજ્યોત્સ્નાપર ઘણીવાર કટકટીયાં ખાતી, અને ગુમાનથી કહેતી “એ જવાલામુખી શક્તિ છે, ને જગત્માં અનેક જાતના ભેદ ઉત્પન્ન કરે છે. તો હું વરણ શક્તિ હું, ને તેના કરેલા ભેદોનો જડમુળથી નાશ કરું હું” પ્રમીલા મદાંધ હતી.

એકવાર માર્દવીને ત્યાં તેની ખીજ સહચરી “હરીપ્રિયા” નું મહારે ઝાળખાણ થયું હરીપ્રિયાની સુખાકૃતિ આબેહુળ પ્રમીલા જેવી હતી. વર્ણમાં મહા અંતર હતો. હરીપ્રિયા શુદ્ધગૌરી તથા શાન્ત હતી

સુક્ષ્મ દષ્ટિએ બેતાં તેનામાં પ્રમિલાના બધા સદ્ગુણો હતા. વધુ પ્રમિલાથી ઘણું મ્હોટું હતું. તથાપિ તારણ્ય વિશેષ હતું. હરીપ્રિયા ઉત્તરજાત નહોતી. પ્રમિલા પેઠે સહજ સહજમાં હસી પડતી કે ક્લેશ-મયો બની જતી નહોતી. કદી કદી પ્રમિલા ઉત્તર જણાતી.

મારૂં હૃદય પ્રમિલા તથા હરીપ્રિયા બન્નેમાં લુપ્ત થયું. સમય ગયે મ્હારા હાથમાંયે ન રહ્યું. જીલ્લમગાર બન્યું. સ્મરણમાં એકની પાછળજ ખીલ નેપથ્યમાં ઉભીજ હોય. વિચારમાં એકની જવનીકામાંજ ખીલ. સ્વપ્નમાં પણ એક પલટાઈને ખીલ બની જતી.

એકવાર નગરમાં એક મહા સંમેલન ભરાયલું. “પ્રમીલા” ના અભીનંદનાર્થે લોકો હોંશબર્ચા પ્રશંસા ચર્ચા ચલાવી રહેલા. પ્રમિલાને કાશીનિવાસી પંડીતોએ પુર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપી ધર્મબંધનથી મુક્ત કરી કુલાચારાત્રહી વડીલજનોએ પ્રમિલાને પૂર્ણ સત્તા આપી પ્રણાલિકા બંધનથી વિમુક્ત કરી. તૃપાલોએ પ્રમીલાને વસાહતી અલંકારાદિ તથા વર્ષાસનાદિથી વધાવી લીધી. સત્રાટે પ્રમિલાને કોઈપણ પ્રદેશમાં પર્યટન કરવાનો પરવાનો આપ્યો. આખું નગર “પ્રમિલા” ને અભીનંદવા ઉભરાયલું. હું એક ઉદાસીન ધૃતિથી દુરથી સંમેલનનાત્સાહ બેતો વિચારત્રસ્ત વેગળો ઉભો રહેલો.

મ્હારી પાસે એક ઢાંકેલા મ્હોંએ સ્ત્રી આવી મ્હને પુછવા લાગી. “નગરમાં આટલો ઉત્સાહ રેલાઈ રહ્યો છે ને તમે અહીં દુરજ કેમ ઉભા રહ્યા છો? તમે હૃદયવિહીન છો? ગ્રામ્યવાસી છો? અશિક્ષીત હોઈ પ્રમીલાના ગુણથી અજ્ઞાત છો?” ઉત્તરનો અતી આગ્રહ થતાં મ્હેં જણાવ્યું “હું મૂઢ છું, અબુલ્લો છું, સંશયી છું, એ સત્ય છે તથાપિ મ્હારી દૃઢ માન્યતા છે કે જેને સમાજ હારમાળા અર્પી રહ્યો છે, જેના માનમાં તરણ બાળાઓ ગાન કરી રહી છે, જેની આસપાસ આખું નગર પૂજક બની વીંટાઈ વળ્યું છે તે પ્રમીલા નથી. સ્ત્રીએ અદાદે હાસ્યથી કહ્યું “શું આટલા બધા જનો લુલાવામાં ભમે છે?” મ્હેં ઉત્તર આપ્યો. “તેમ હું કહી શકું નહીં પરંતુ માન્યતા તથા તર્કનો વિરોધ થવાથી કહું છું કે હું મૂઢ છું, અજ્ઞાન છું પણ મ્હારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે એ પ્રમીલા નથી.” તરણી હસી: “પાંચીક! સત્ય છે. એ પ્રમીલા નથી પણ વસંતમોહિની.”

વિષુતના ચમકાર જોટલા સમયમાં વિલાસી સ્ત્રીએ મુખપરનો પડદો હથો ક્યો, મ્હને મુખ ખતાવ્યું, તત્ક્ષણેજ પડદો નાંખી દીધો ને પાણીને વેગે લડી ચાલી.

સ્ત્રી પ્રમીલાજ હતી. પ્રમીલા મ્હારા ચિત્તને ચોરીને ચાલી ગઈ. રખેને પકડી પાડી પાછું પડાવી લઈ યા કોઇને સહાયે ખોલાવું. પ્રમીલા મ્હારે ત્યાં મળવા આવવા લાગી. કોઇવાર કલ્પનાકાન્ત, હું, માદેવી તથા પ્રમીલા તે કોઇવાર કલ્પનાકાન્ત, માદેવી હું તથા હરીપ્રિયા, નદી નાવ સંયોગનો લાભ લઈ કલ્પોલ કરતાં. મ્હારે પ્રમીલા સાથેનો સંબંધ, મ્હારો હરીપ્રિયા સાથેનો સંબંધ તેની એકે ઉપમા મ્હને જડી નહો, પતિ પત્ની, માતા પુત્ર, પ્રણયિ પ્રણયિની, પિતા પુત્રી, સેવ્યા સેવક, કોઇપણ સંબંધ અંશનો પ્રશ્ન દુર કરતાં પ્રકારમાં પણ સામાન્ય ગુણવાહક જણાયો નહો. એ સંબંધને પ્રમીલાસંબંધ યાતો હરીપ્રિયાસંબંધ એ અભીધાન અર્પિનેજ સંતુષ્ટ રહેવું પડે.

સર્વેને ચતુષ્ઠય સમાગમ કલ્પોલરૂપ હતો. માત્ર હુંજ સમાગમના પ્રહરો વિત્યા પછી રડયા કરતો. સમાગમમાં ભાગીદાર થવાથી હું જણે દોષવાન બનતો હતો. ખીજે પક્ષે એ પણ હતું કે કોઇપણ સમયે હરીપ્રિયા તથા પ્રમીલાને મ્હેં સાથે બેઠું નહો. બન્નેની સુખાકૃતિ એક, બન્ને મહા સામર્થ્યવતી, પ્રભાવમયી, તથા પુણ્યશાળી. બન્નેના સદ્ગુણો એક, બન્નેની સંગીત તથા કાવ્ય વિનાદની રચી એક, બન્નેની મૈત્રીણી એક, છતાં એમ તો નજ બન્યું કે પ્રમીલા ને હરીપ્રિયા બે બેડે હોય. શું તેમના હૃદયમાં મ્હારી પેઠે કોઇ શલ્ય હતું ? તે શલ્યને કારણે શું ધૃત્યાર્થી તેઓ સાથે રહી શકતાં ન હતાં ?

મસ્તકમાં બન્નેએ ધુમી રહી, હૃદયમાં ઉડો જખમ વાગ્યો. લોહીની સેરો છુટી, રૂઝ આણવાનો ઉપાય સમયના હાથમાં રહ્યો નહો. સ્મરણશક્તિયે ઘેલો બનાવ્યો, તુલનાત્મક શક્તિ નષ્ટ થઇ, વિવેક જ્ઞાન તથા ધન્દવીયસુખવિચારોયે વેર કરી વિદાયગિરી લીધી. મ્હને અન્ય તર્ક વિતર્કનું આતિથ્ય સ્વિકારવાનો પ્રતિજ્ઞ કરી, બેચેનીયે બેશુદ્ધિને નિમંત્રી.

શરીર કદાચિત્ત બે સરખે હીરસે અર્પણ કરી શકાય પણ મન એકજ હતું. પ્રાણ એકજ હતો. એક પ્રેમની કથા અઠથનીય તો બે પ્રેમની કથા કોણ કલ્પી શકે !

પ્રમિલા ને હરિપ્રિયા કોણ હશે? ઉપા તથા રાત્રિ તો ન હોય? તુર્તજ બજન થયેલાને બમ ઉત્પન કરાવે એવી પ્રાતઃકાલ અને સાયં-કાલમાં એક સરખી, એક સ્વરૂપ વાળી કાલઘડી હોય છે. જગતનું સ્વરૂપ પણ તે સામાન્ય કાલઘડી સમયે “હવે તો ઉપાકાન્તનાં દર્શન થશે કે રજનિકાન્તનાં” એમ તન્દ્રિત બુદ્ધિમાનને પણ અનિર્ણીતા-વસ્થામાં નિમગ્ન કરી દે છે. તે સામાન્ય કાલઘડી રૂપ પ્રમિલા હરિ-પ્રિયા હોસતી. ઉપા કોણ ને રાત્રિ કોણ? હીનની મહત્તા વિશેષ કે રાત્રિની? કોણ કહી શકે? ઉપરોક્ત તન્દ્રિત બુદ્ધિમાન કરતાં મહારે વ્યાકુલતાકાલ કોટી ગણેા હોતો. સ્વનો કે પરનો પૂર્વ અનુભવ મહારી સહાયે આમંત્રી શકાય એમ નહોતું. પ્રારબ્ધે વા પરમેશ્વરે શું મનુષ્ય જીવન કાલને અહોરાત્રી આ રીતીયેજ નષ્ટ કરતી જાય છે એવો ઉપદેશ કરવા આ યોજના નિર્મી હશે? ના, “વિષ કોઈ આપે તો લેશે નહીં” એવો ઉપદેશ સચોટ કરવાને અર્થે વિષપ્રાશનનોજ ઉપાય કરે એવો આર્યબિષક પ્રારબ્ધ કે પરમેશ્વર ન હોય.

શું, પ્રમિલા ને હરિપ્રિયા સરખી મુખાકૃતિ તથા સરખી પ્રકૃતિના અશ્વિનો તો ન હોય? કલિકાલ રસ વૃત્તિથી પ્રેરિત થઈ સ્ત્રીવેશ ધારણ કરી સહચારી અન્ય દેવ યુવકોને અભિનયકલા તથા પ્રણય પ્રાવિણ્યનું દિગ્દર્શન કરાવી આનંદ આપવાની ઇચ્છાથી, પશુબલિવત્ હું સહે ક્રિડા કરી રહ્યા નહોય? પ્રભુ જાણે. હા, જન્મવયકુલાદિ અંતર ગોષ્ઠી સમયે પ્રમિલા તથા હરિપ્રિયા બન્નેયે મહને તાક્ષણેજ તોડી પાડતી હતી પરંતુ અશ્વિનો તો વ્યાધિને નિર્મૂલ કરનારા હોય, આમણે તો બન્નેયે મહને વ્યાધિવ્રસ્ત કરી સુક્યો હતો. શાસ્ત્રે કથન પ્રમાણે અશ્વિનો સાગરમાં આપતિમાં આવેલી નૌકા તથા પ્રવાસિયોનું રક્ષણ કરનાર તરિકે વિખ્યાતિ પામેલા છે. મહારે ભાગ્યુ તુટયુ હે.ડકુ તો હરિપ્રિયા કે પ્રમિલાના માત્ર આગમનથીજ, તેમના વજનથીજ, ડગમગ ડોલી સમુદ્રને તળીયે જઈ બેસવાની તૈયારી કરતું હતું.

હરિપ્રિયા શરદપૂર્ણિમાની ચાંદની પ્રવર્તક હતી, તો પ્રમીલા દીપોત્સવી નીયામક હતી. હરિપ્રિયાના પ્રભાવે સર્વે સ્થળે આહ્વાદજનક પ્રકાશ થતો. પણ પ્રમીલા પોતાના કોમળ હસ્તે દીપકજ્યોતી લઈ માર્ગ બતાવતી, આગળ આગળ ચાલતી હતી. હરિપ્રિયા ઘણા દુરની સ્પષ્ટ સોન્દર્ય લીલા નજર પાસે આણી મુકતી હતી. પણ સર્વ કાંઈ

માત્ર દુરથીજ તેથી અસંતોષ રહેતો. મ્હને દીપકજ્યોતિની ધુણીયે લાગી હતી. પ્રમીલા સ્વમાન, સ્વાત્માર્પણ માર્ગે દોરતી હતી. તથાપિ અણ-ચિન્ત્યા આકસ્મીક દુર્દૈવ સંબંધે અધકારમાં રાખતી હતી.

આ કે એ ? હૃદયનું માલીક કોણ ? જીવનપોષક કોણ ? મ્હારી ખાતર એકજ આત્માનાં બે શરીર બની ન રહે ? એકાન્તીક સંકેત સ્થાને હરીપ્રિયાનું નામ લેતાં પ્રમીલા નીચું બેઠાં ભુમી ખણ્યા કરતી. ના તો વિસ્મરણ કરાવવા પ્રયત્ન કરતી, ના તો તેને મૈત્રીણીરૂપે સ્વીકારવારૂપ ઉપકાર કરવા જરીયે તત્પર થતી દેખાતી. મૈત્ર્ય સ્મિતથી મ્હારા હૃદયને ચીરી નાંખતી. હરીપ્રિયા તો મ્હારા મનમાંયે પ્રમીલા આવતાં નિષ્કુર બની મ્હને ત્યજીને અદર્ય થઈ જતી. “પ્રમીલા” એટલે શબ્દોચ્ચાર તો શક્યે નહોતો. હરીપ્રિયા મ્હારી બોલાવી આવતી નહીં. પ્રમીલા જરા તો “વિશ્રાંતી લેવા કે” કશું અણુકારતી નહીં. હરીપ્રિયા મ્હને પાણીથી પાતળો કરી નાંખતી. પ્રમીલા ઉચ્ચ અને તેથી ઉચ્ચ ગીરીશીખરે ચઢાવતી પણ ભુલ ખવરાવતી, અને બેશુદ્ધ થઈ જવાય, હોયે ભુલભુલામણીમાં ચકરડી ભમરડી ખવરાવતી, હોયે નિષ્કુર થતી અટકતી નહીં.

હરીપ્રિયા હું ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોઈ તેવી સ્થિતિમાં સમક્ષ આવી ઉભી રહી મ્હને નીચું બેવરાવતી. પ્રમીલા તેવા પ્રકારનો આનંદ ભોગવતી નહોતી. તથાપિ જગતમાં મ્હને મુખ તથા તિરસ્કારપાત્ર બનાવતી.

મ્હેં તેમનું શું બચાડ્યું હતું ? શું બંને કોઈ સ્વર્ગની અપસરાઓ પોતાનું બળ મ્હારાપર અજમાવી પોતપોતાની મહત્તા સ્થાપન કરવાના ચડસે ભરાઈ હતી ? તેમનું હૃદય મ્હારા પ્રત્યે હબરમા અંશે પણ આકર્ષાતું હતું ? એટલું સત્ય કે પ્રમીલા મ્હને મળવા આવી નહોતી એવો એક પણ દીન નહોતો કે હરીપ્રિયા મ્હને મળી ગઈ નહોતી એવું એક પણ સંભાહ નહોતું. પણ મળ્યા વિના ન રહેવું તેનો અર્થ મળ્યા વિના ન ચાલવું થાય ? પ્રભુ બાણે.

એક શુભ હૃદયમાંથી નીકળી શકે નહીં ? હરીપ્રિયા માત્ર સંભાહમાં એકજ વાર મળતી. પ્રમીલા રોજ આવતી. પ્રમીલાનો પ્રેમ વિશેષ નહોતો ? એમના આછાવચ્ચ પ્રેમપર મ્હારી શાન્તિ કે મ્હારો નિશ્ચય અવલંબીને ન રહે ? હરીપ્રિયા આવતી ત્યારે ઘણું સમય રહેતી અને

મહને ઠપકારતી, પાણી તુલ્ય કરી નાંખતી. છતાંયે જતે જતે એક એવે આશ્વાસન સખદ કાને નાંખી જતી કે ઘણી વારતો પ્રમીલાના સંયોગમાં હરીપ્રિયાના વિશેષે ઝુરતી દશામાં રહેતો. પ્રમીલા મહીરામાન કરાવતી. હરીપ્રિયા સખજ પાતી.

પ્રમિલા કે હરીપ્રિયાનું આગમન થાય છે એમ જણતાંજ વૃત્તિયાંશ હૃદય અદ્વપદ્ધિથી કિલકિલાટી કરતું આનંદિત થતું, પરંતુ અવશેષ હૃદય આગંતુક દુર્દશાથી ધડકતુ બીચારૂ બની નિરૂપાયે નિશેઃ કરી નેત્રે મીચી બેશુદ્ધ બની તેઓ જાય ત્યાં લગી પડી રહેતું. જ્યારે થતાં જણતું કે અચેતનાવસ્થામાં ઘવાયું હતું. ચૈતન્ય આવતાં તાજ ઘાની પિડાથી રડતુ તથાપિ પુનર્ પ્રસન્ને નિશેઃ કરી પડી રહેવાનુંજ પસંદ કરતું.

એક તુલાનાં બન્ને ત્રાજવાં સરખાં ઉતરતાં હતાં પણ પરીણામે દાંડીની આયુધ્યદોરો તુટતુટુ થઈ રહી. મહને જવર લાગુ પડ્યો. હૃદય-પર થાડ થાડ સામા સામી ઘાણુ પડ્યે જતા હતા. પહેલો, ને પહેલીને ઘાણુ કેમ પડવા દીધો તેની રીસેજ જાણે બીજો; એમ પ્રહાર પડ્યેજ જતા. હૃદય બળી ગયું, પણ ત્હેની રાખ થઈ નહીં. હૃદયની કણીયે કણી જુદી પડી પણ ત્હેની ચીકાશ ગઈ નહીં.

જવર ધીરે ધીરે વધતો ગયો. હું પથારીવશ થયો. માલ સુકાઈ ગયા. મ્હોં બીલામણું થઈ ગયું. નાડી ધીમી પડી ગઈ. વૈદોએ આશા છોડી. જીવન અસ્તીત્વની માત્ર અખંડીત અશ્રુધારાથી પ્રતિતી થતી હતી. થોડાજ સમયમાં માર્દવી, કલ્પનાકાન્ત, પ્રમીલા તથા હરીપ્રિયાને ખખર પડી કે તેમને અભાગી મિત્ર તેમનાથી કાયમને માટે વિખુટા પાડવાનો હતો. એક સમયે મહારા પલંગની આસપાસ ખિન્ન હૃદયે કલ્પનાકાન્ત, માર્દવી તથા હરીપ્રિયા મહારા સામું જોઈ રહેતાં બેસી રહ્યાં હતાં પ્રહરના પ્રહરે વીતી ગયા. સર્વેએ મળીને સ્વજન પ્રેમથી મહને શું થાય છે, આટલી માંદગીમાં પણ અક્ષય અશ્રુપાત કેમ ચાલી રહ્યો છે, તે સંબંધે દીન વાણીથી પુછ પુછ કર્યું. પણ હું શું બોલું? મહને શું થતું હતું, મ્હારે શું જોઈતું હતું, તે હુંજ સમજી શકતો નહોતો. મહારા મુખ ઉપર લજ્જાનો પચાતાપનો વિકાર છવાઈ રહેલો માત્ર દેખાતો હતો. જાતે કલ્પનાકાન્તે સુખના કરી કે મહને સ્વલ્ભાંતર કરાવવું. હરીપ્રિયાએ તુર્તજ ચોતાના એક મંદીરની (હવા આવાની બમાએ આવેલી) હવેલી બોલાવી આપવાનું કહ્યું “આપણી

પ્રસન્ન પુબ્બરીવળા મંદીરની હવેલીમાં ઠીક પડશે.” એમ કહેતાં સર્વેનો નિશ્ચય તેજ થયો. સમય ઘણો થયો હતો. મહેં સર્વેને કહ્યું “આમ બેઠે પાર નહીં આવે, હવે તમે સર્વે જાઓ.” સર્વે જાયાં. આગળ કલ્પનાકાન્ત તેની પછી માર્દવી તથા તેની પાછળ હરીપ્રિયા એમ જવા તત્પર થયાં. સર્વે જવા માંડયાં. મહારામાં કોઈ અલૌકિક સત્ત્વ-પાત જવું જોર આવ્યું મહેં પલંગ પરથી છલંગ મારીને હરીપ્રિયાનો છોડો પકડ્યો.

“હરીપ્રિયા ! તમે પણ મહને મુકીને ચાલ્યાં જશો ?” હરીપ્રિયા મહારા તરફ રોષની નજરે એમ રહી. મહારા દુર્ગળ હાથને ઝટકો મારી છોડો છોડાવી ચાલતી થઈ. હું પલંગપર પડ્યો. જીવનશક્તિ માત્ર અશ્વધારા રૂપે જ બની રહી હોય તો તેનો અંત આણી મહારો છુટકારો કરું. હું અતિ રોયો. સર્વે મહારો અવાજ સંભળાય તેટલા સ્થલાવકાશની બહાર નીકળી ગયાં હતાં.

હાય હાય આટલી નિબુરતા ? આવું કુર હૃદય ? અને છતાંયે મહેં મહારો આત્મા વીણુ મુદ્દયે વેચી દીધો હતો ? મહારા કરતે યજ્ઞપશુ મહાભાગી કે તેના બે કડકા કરતાં પહેલાં તેની પૂજા પણ કરવામાં આવે છે તથા તેને પુબ્બમાળા અર્પવામાં આવે છે. મહારા એક ઘાએ બે કડકા કરી નાંખવામાં આવ્યા હતા તથાપિ પ્રસાદરૂપે પણ મહારો પ્રાણ હરણ કર્યો પછીએ સ્વીકાર કરવા એકઠે તૈયાર નહોતી. તેમને કાંઈ પણ પ્રશ્ન પુછવા પુરતું પણ મહારું ધૈર્ય તેઓની જ્યોતીથી હણાઈ ગયું હતું. હું આત્મઘાત કરી બેસત પણ હરીપ્રિયાને ગયે પુરી તણ પળ નહીં થઈ હોય એટલામાં પ્રમીલા આવી. મહને આશ્વાસન આપવા લાગી.

હૃદય સમજવું ઘણું જ કઠીન છે. પ્રમીલા આશ્વાસન દેતી હતી, હરીપ્રિયા મહારો તિરસ્કાર કરીને ચાલી ગઈ હતી. તથાપિ વિપરીતજ કે આ ક્ષણે પ્રમીલા કરતે હરીપ્રિયાનું ત્રાજવું નમતું થયું ને તે પ્રમીલાની સામીપ્યમાં જ. શું મહને એમ લાગ્યું કે હરીપ્રિયા પ્રથમ આવી ? પ્રમીલા માત્ર પાછળથી કૃત્રિમ પ્રભુચવાર્તાલાપ કરતી હતી ? મણુ જાણે.

મહારો કેટલોક કાળ અચેતનાવસ્થામાં ગયો. મહને મુકી આવી ત્યારે એક મંદીરની હવેલીમાં હું સુતેલો હતો. આસપાસ કોઈજ

નહોતું. મહેં ચારે તરફ નજર કરી સર્વે દીશામાં અંધ હતું. પણ મહારા પગ બીના હતા. તર્ક સંકલનાથી હું સમજ્યો કે મહારી અચેતનાવસ્થાના આખા સમયમાં કોઇ તરફથીએ મહારા પગે માથું મુકી રડયા કર્યું છે.

તે કોણ ? પ્રમીલા કે હરીપ્રિયા ? તેના અશ્રુપાતના ઉપચારેજ મહને પુનર્જીવન પ્રાપ્ત થયું હતું.

મહને આ ગુંચવણથી કોયડો કોણ ઉઠેલી આપે ? જીવનની આશા નહોતી તેને સ્થળે મહારી બધી શક્તિઓ મહને પ્રાપ્ત થઇ હતી. જીવનભર અણમુલા દાસ થઇ રહેવાનો મહને શોખ થયો હતો. મહારો એ સંખ્ધે નિશ્ચય થયો હતો. આવી બીમારી હજાર વાર આવે તોયે મહારા પ્રાણરક્ષકને મહારો આત્મા વિણમુદ્યે વેચી દેવામાં મહારી જાતને હું ધન્ય માનું.

પણ કોણ ? કોણ, પ્રમીલા કે હરીપ્રિયા ? મહારી ગુંચવણને અંત આવ્યો. પલંગની સામે આવેલા આયના પર મહારી નજર પડી ત્યાં લખેલું હતું.

હરીપ્રિયા તે બની પ્રમીલા, પ્રમીલા તે હરીપ્રિયા;
મધ્ય લોલક અદ્દ મન તુજ, વ્યર્થ શી કરવી મયા.

હું સ્તબ્ધ બની ગયો. હરીપ્રિયા તેજ પ્રમીલા હતી. પ્રલોકનાં ચારે ચરણ જુદા જુદા હસ્તાક્ષરમાં હતાં. પ્રથમ ચરણ કદપનાકાન્તનું, બીજું પ્રમીલાનું, ત્રીજું માર્દવીનું ને ચોથું હરીપ્રિયાનું. આશ્ચર્યોત્પાદક દુઃખ સ્તંભન માત્ર પાંચેક પળ રહ્યું હૃદયપર દુઃખશીલા ધસી પડી.

હરીપ્રિયાએ મહારો ત્યાગ કર્યો ? હવે હું હરીપ્રિયાનું મુખ કદી પણ જોઇશ નહીં ચારે દીશાઓમાંથી ખડખડાટ હાસ્ય સહીત નિબંદુર અવાજ આવતો ? લાગ્યો. “નહીં. નહીં નાલાયક ? કદીયે નહીં.” ખરે-ખર હું નાલાયક હતો. મહારા પાપનીજ યોગ્ય શિક્ષા મહને કરવામાં આવી હતી. વસંતમોહીનીને ઝાળખતો હોવા છતાંયે કોઇ ન બણે એમ એક જે વાર વસંતમોહીનીના રંગજીવનની આસપાસ ફેટુક ખાતર પણ ભટકી આવ્યો હતો. પ્રમીલાએ તે બણ્યું હોવું જોઇએ. હું તેની ઠોકર માટે પણ નાલાયક હતો. માનજીખ્યા થઇ “પડીતા” સમક્ષ મહેં હરીપ્રિયાની તિરસ્કારપાત્ર અવગણના કરી હતી. હરીપ્રિયાયે

જણેહુંજઃ મહારા પાપનુંજ કૃણ મહને મળ્યું હતું. મહારો ત્યાગ કરવામાં ચારેની સમ્મતી હતી. ચારેએ મહારો ત્યાગ કર્યો હતો.

હરીપ્રિયા ! મ્હેં ત્હને ઝોળખી નહીં. હવે પસ્તાઈ તેથી ત્હને દયા આવે ખરી ? એકવાર ક્ષમા કર. એકવાર આ નાલાયક ખાપીનો તિરસ્કાર કરવા પુરતીયે ત્હારું મુખદર્શન કરાવ. મહારો યુવાકાળ જલ્દે રહેશે પછી ઘણા વર્ષો વીત્યા પછી કદાચીત્ તું ક્ષમા કરી કૃપા કરીશ તો તેથી મહારો શો અર્થ સરશે ? હૃદયોદ્ધારો નિકળી ગયા.

“જેખન ખીતી જાય, મીલનેછી પલ દેખકે દુર્ખલ તરો મુખ કરમાય; મોસેં સહો ન જાય. પા પરં માંજે જો સો મૈય લા ધરં, કયા કરં, છ પછતાય.”

હરીપ્રિયા ! ત્હને તો ચિરંજીવ યુવા પ્રાપ્ત છે. ઉત્તરાવસ્થામાં તું પ્રસન્ન થઈ ફરી ત્હારું કમલમુખ કદાચ ખતલાવીશ પણ ત્યારે હું શું કરીશ ? મહારાજ હાથમાં જયેછીકા હશે ત્યાં હું ત્હારી વનોપ-વનમાં સાથે સાથે ફરવાની ઇચ્છા શી રીતે પુર્ણ કરીશ ? એકો પલાં-ધીએ ત્હારી સાથે ત્રણ ચાર કલાક સુધી વાર્તાલાપ શી રીતે કરી શકીશ ? ત્હને મહારો પરાજય કરવામાં મગા શી આવશે ? ને મ્હને ત્હને જીતવા પ્રમત્ત થયેલીને મ્હાત્ત કરવાનો આનંદ શેં પ્રાપ્ત થશે ?

હરીપ્રિયા નિબુરજ હતી. મહારા કાલાવાલા ન ગણકાર્યો. મહારા ભોંતમાં મસ્તકપ્રકાર નિબ્જળ ગયા. મહારા ફાટે ઘાટે કરેલા પોકાર વ્યર્થ થયા. હરીપ્રિયા ગઈ તે ગઈજ.

આજ મહારી નાલાયકી. દુઃખ પડયે કોણ નથી રોતું ? કોણ પશ્ચાતાપ નથી કરતું ? કોણ ક્ષમા નથી માગતું ? કોણ નવા નિશ્ચયો નથી કરતું ? પણ દુઃખ વિરામ પામ્યા પછીયે હું તલજાર પણ ઉત્તર થયો નહોતો. હરીપ્રિયા નિબુર ન હતી. હુંજ માત્ર યોગ્યાયોગ્યતાવિચારવિહીન સ્વદોષાંધ રહ્યો હતો. હરીપ્રિયાનું દર્શન પણ મહારા જવાને શેનું હોય ?

મહારા દુઃખદ પોકાર સુણી મંદીરનો “પ્રસન્ન” પુખરી મહારી પાસે દોડતો આવ્યો. તેણે જણાવ્યું કે હરીપ્રિયાનો તે દાસ હતો. જે કંઈ સંબંધ મહારો હરીપ્રિયા સાથે યોગ્યો હતો ત્હેની સ્મરણી તરીકે તેણે ત્હને મહારી તહેનાતમાં સોંપ્યો હતો.

મહારાથી રહી શકાયું નહીં. હું તેના ઉછંજમાં માથું મુકીને રાશો. એક વૈષ આગળ મુક્ત હૃદયે જન્મ રોગથી કંટાળી ગયેલો પુરુષ અથથી તે છતી સુધી નાની મોટી સંબંધ તથા અસંબંધ સર્વ

હકીકતનેા ઉભરો કહાડે તેમ મહે' કહાડયો. પણ 'વિપરીતતા ? જમ જમ હું મહારા' દુઃખની વાર્તા કરતો ગયો તેમ તેમ ત્હેનો ગહેરો પ્રકૃત્લીત તથા તેજવંત થતો ગયો.

શું મ્હને પ્રસન્ન તરફથીએ આશ્વાસન મળવાનું નહોતું ? તે અંતર ખુણે હસતોં હતો મહારી મુખોંધને કે કોઇ ઇર્થ્યને કારણે ? મ્હને દુઃખી થયેલો જોતાં ત્હેને ગુપ્ત આનંદ થતો હતો ? શું સ્વામિની પેઠે તે પણ નિઃકુર હતો ? ના, તેની તર્કમાલો જુદીજ આલતી હતી. પરંતુ ત્હેના આશ્વાસનથી મહારો જવર શમી ગયો. માત્ર થોડાજ સમયમાં આપો-આપ મટી જાય એવી અશક્તિ રહી. મહારી વાર્તા પુરી થતાં તે ખડખડાટ હસ્યો. તેણે કહ્યું

“ અહો તમે લોગ્યશાળી છો કે હરીપ્રિયા ત્હમને મળવા આવતી હતી. ત્હમારા અસંતોષથી મ્હને અટ્ટાઈ હાસ્ય થાય છે. અ નગરના કંઈકે યુવકો વસંતમોહિનીના નેત્રકંટાક્ષથી ધન્ય જીવન માને છે. કંઈકને વસંતમોહીની પ્રમીલા બનીને ધન્ય જીવન મનાવે છે. અદ્ય જનેાને પ્રમીલાની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે. અને માત્ર વિરલનેજ હરીપ્રિયાની કૃપા કંટાક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. તમે તે કૃપા નિરતર માટે પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહોં તેના આટલો શોક કરો છો ? કયાં વૃજનિવાસી હરીપ્રિયા ? કયાં અંદ્રલોકના કવિરત્નની પુત્રી માદવી ? રૂદન કરો છો શાના ? પરમેશ્વરનેા ઉપકાર માનો. આવા સમાગમની ક્ષણનેા લાભે શાનેા હોય ? આપણે આપણી યોગ્યતાનેા તથા સ્થિતિનેા વિચાર કરવો. શું એટલી કૃપા થોડી છે કે મ્હને સદા તમારી સેવામાં તત્પર રહેવાની તેની આજ્ઞા થઈ છે ?” ત્હેણે મહારા મુખપર, શરીરપર હાથ ફેરવ્યો.

મહારે દુઃખ ઊડી ગયું. મ્હને વસ્તુસ્થિતિ સમજાઈ ધીરેધીરે મન ઉપર-હૃદય ઉપર અંકુશ આવતો ગયો. પ્રાપ્તચીક બુદ્ધિ સતેજ થઈ. વ્યવહાર કુશળતા સજીવન થઈ. કેવી રીતે બીજાનેા દાખમાં રાખવા, કેવી રીતે આપણો હાથ ઉપર રાખવો, આપણો માનમરતબો કેવી રીતે સંભાળવો, થોડા શ્રમે દ્રવ્ય કેમ સંપાદન કરવું, આપણા હૃદયની વાત કોઇને જાણવા ન દેતાં કેવી રીતે ગુપ્ત રાખવી, કેવી રીતે સામો ન જાણે ને આપણો સ્વાર્થ સાધી લેવો, આ બધી વ્યવહારીક લાયકાત પરી-ચકવતાયે પહોંચારી દેવાની મસ્તિબ્ધમસ્તી ચાલી રહેલી જણાઈ. વિવેક, વિચાર, ડહાપણ, નીતિનીપુણતા, યુક્તિ પ્રયુક્તિ, આ સર્વે સંખંધી બુદ્ધિ એકદમ આવી તીવ્ર થઈ જતી જોતાં, વ્યવહાર સીદ્ધીની અબીલાયા તથા

અનુકૂલસંકલનાઓ પુરપેઠે બેવા માંડેલી જોનાં, હું આશ્ચર્યથી આનંદીત થયો. હું વ્યવહારશુન્ય, સળંગ કોઠાનો, તેનું જીવન અદક્ષાઈ ગયું હોય એમ લાગ્યું. ખરેખર પ્રસન્ને મહારાપર બાજુ બહુ મંત્રજ ઠયો હોતો કોઈ વિચિત્ર આનંદાવેશમાં આવી જઈ એકવાર પ્રસન્નના હાથમાં તાળી આપીને મહેં કહ્યું “પ્રસન્નલાઈ ! હરીપ્રિયા ચાલી ગઈ તેા છો ગઈ. ઓછી પીડા. હું એનો દબાયલો નથી. “જતી રહીશ” તેા “જા” અહીં તહારા વગર માથે હાથ મુકીને બેસીએ કોણ રહ્યું છે ?

પ્રસન્નને પોતાની સીફ્ટી થયે અતી આનંદ થયો, અને હર્ષ નાદથી તહેજુ કહ્યું. “હં..... હવે પ્રમજ્યા તે ખરું.” ગમે તેવી તહેાએ એ અબળા ને આપણે તેા પુરવ. ” એના રડાબા આપણે રડીએ ?

મહારે હૃદય હલકું કુલ જવું થઈ ગયું. કોઈ ઉંડી ગુફામાં દાટી મુકેલા મનુષ્યને બહાર બેંચી કહાડે ત્યારે જ હર્ષ થાય તે હર્ષ મ્હને થયો.

હા દેવ ! પણ એ હર્ષ કેટલા સમયનો હતો ? પ્રસન્ન મહારી સન્મુખ હતો તેટલાજ સમયનો. પ્રસન્ન નિર્શીત થઈને મહારી પાસેથી ગયો ને મ્હને એકાન્ત પ્રાપ્ત થયું કે બધાં ખારણાં અંધ કરી હું છાતીફાટ રોયો, જમીનપર આળોટી આળોટીને રોયો.

હું છેકજ નાલાયક હતો. હરીપ્રિયા,—પ્રમીલા પરીક્ષામાં નાલાયક કરી ચુકયો હતો. વસંતમોહીની—પ્રમીલા સંખંધે હૃદય દોખાવ્યેને વશ થયો હતો. હરીપ્રિયા—પંડીતાની સ્પર્ધા સમયે અભિમાન અર્ધવપર સ્વારી કરી હાસ્યપાત્ર બની ચુકયો હતો. એટલી નાલાયકી પ્રતીત થયે કંઈક જીવનોત્સાહ રાખી શકયો હતો, પરંતુ આ નાલાયકીની પરાકાષ્ટા હતી. પ્રસન્નની પરીક્ષામાં પણ હું સંપૂર્ણ રીતે નાલાયક, હાસ્યપાત્ર, બેઅક્ષલ બની ચુકયો હતો.

હરીપ્રિયાએ મહારી કસોટી કરવા પ્રસન્નને યોજયો હતો. જ કુમારી મહારા પગપર મસ્તક મુકીને રડી તે શું મ્હને એકદમ કાયમને માટે ત્યજી દેત ? ક્ષણિક વીચારોને વશ થનાર હું તેની કુતુહલ વૃત્તિને સમજયો નહીં. મહારે પોત પ્રકાશી ચુકયું. પરસ્પરાવલંબી પ્રિતી તેા એક બબરી ચીજ થઈ. હરીપ્રિયા હવે મળવાની નથી એટલેા પામા વગરનો વિચાર આવતાજ હું “મહારે ત્હેના વીના નહીં ચાલે ?” એ પ્રશ્નપર આવ્યો. પ્રસન્નને તાળી આપી તે મહારીજ સુખાંધની. મહારી નાલાયકી પ્રગટ થઈ. તેમાં કશું અયોગ્ય નહોતું. સિંહનું સ્વરૂપ ધારણ કરનાર શૃગાલ એક બ્યાઘશિશુની બુમ સાંભળતાં જ ચરચરી ઉઠે ને અતે શૃગાલ તે શૃગાલ એમ હાંસીને પાત્ર થાય તેમાં અયોગ્ય શું ?

બલે હું અધમ કયો પણ હરિપ્રિયા ? ત્હારો શીખવ્યો પાઠ યથા-
શક્તિ સાધ્ય કરીશ. તું મ્હારી બલે ન હો પણ મ્હારે ત્હારા થઇને રહેવું
એ મ્હારા અધિકારની વાત છે. તું ન મળવાનો નિશ્ચય કરી આલી ગઈ
હોઈશ ત્હોયે શું ? ઇશ્વરે સાન્તવન માટે શું મ્હને હૃદય નથી અર્પ્યું ?
શું ઇશ્વરે સ્વપ્રાવસ્થામાં મનુષ્યને સામ્રાટ અર્પ્યું નથી ? હૃદયમાંથી
ત્હને ખસવા ન દેવાનો મ્હારો અધીકાર છે. સ્વપ્રાવસ્થામાં હું યથેષ્ટ
ત્હારી સેવા કરી શકીશ. હરીપ્રિયા ! હું એ વાટ જોઉં છું કે ઇશ્વર
મ્હને એ શીક્ષા કયારે કરે કે જમ ત્હેં મ્હારા પગપર માથું મુકીને
રૂદન કર્યું તેમ ઇશ્વર મ્હને રોવરાવે ? હરીપ્રિયા ! એમાં અદૃશ્ય થઇ
જવાનું શું કારણ છે ? હું જાતે માન્ય કરું છું કે, ત્હારા સમાગમ માટે
હું અયોગ્ય છું. મ્હારો કયાં આગ્રહ છે ! મ્હારો રોષ નથી કે મ્હારી
અપ્રસન્નતા નથી. પણ આટલું મ્હારું સ્વિકાર. કોઇ સમયે ત્હારો પ્રેમ
કોઇ સ્થાને યોજાય ને ત્યાંથી ઇશ્વર ન કરે ને તું હૃદયભંગી થઈ
તો આશ્વાસન માટે મ્હારી મહેમાનગીરી સ્વીકારજે. શેષ આયુષ્ય
કેમ વ્યતીત કરવું તેનો માર્ગ મ્હને સમજાયો હશે. હું ત્હારી સાથે
રોવા લાગીશ. હું ત્હારા પ્રેમ માટે નાલાયક છું પણ એટલો અધમ
નથી કે ત્હારા દુઃખથી અંતરમાં આનંદીત થઉં. અથવા મ્હારો
પ્રેમ તું સ્વિકારે એવી કલ્પનાએ કરે. જે સરીતા જે સાગરને આ-
લિંગવા નિર્મીત થઇ છે તે સરીતાને તે માર્ગે વહેતાં કોણ પ્રતીખંધ
કરી શક્યું છે ? ત્હારા પ્રેમની દુઃખ વાર્તા. હું વિષ્ણુ ઇચ્છ્યાએ સુણીશ.
ત્હારા રૂદનમાં હું લાગીદાર થઈશ. મ્હારું દુઃખ હું મનમાંજ સમાવીશ.
મ્હારું દુઃખ ત્હને સુણાવી ત્હારો પ્રેમ આકર્ષવા ઇચ્છા રાખું છું એવી
ત્હને કલ્પના આવવાને અવકાશ મળે તે મ્હારે ન જોઈએ.

પરસ્પરાવલંબી પ્રેમમાં મહત્તા શું છે ? સીતાજીનો વીણ દોષ
વનમાં ત્યાગ કર્યો તથાપિ સીતાજીની હૃદયપ્રિતી તલભાર પણ વિકૃતિને
મામી નહીં એ મહત્તા. દમયંતિને વનમાં નિદ્રાવશ સ્થિતિમાં મુકી
નળ નાસી ગયો તથાપિ તેની પ્રીતિ રતીભાર પણ ન્યુન થઈ નહીં.
તે પ્રીતિનું નામ પ્રીતિ. સ્ત્રીએ શ્રમ કરી આણેલા દ્રવ્યથી મહીરાપાન
કરી વિનાદોષ સ્ત્રીને પશુમાર મારી થાકી પડેલા સ્વામીના, દુર્દેવને
દોષ દેતી આસુડા નીગાળતી ચરણ ચાંપવા બેઠેલી સ્ત્રીનો પ્રેમ તે
પ્રેમઃ પરસ્પર મુગ્ધ થયેલો સ્વામી તેના નીચ ઉપદેશથી સ્વસ્ત્રીની
રાક્ષસી હત્યા કરવા જતે કોઇ દેવયોગે તેજ શસ્ત્રના એકાદ અંગ સાથે

સંઘર્ષો જીતી રક્તધારાને બંધ કરવા સારી ફાડી પાટો બાંધનારી સ્ત્રીનું હૃદય તે હૃદય. વિદ્વાન તથાપિ હૃદય દોર્બલ્યથી કોઈ કુમારીના પ્રેમમાં સપડાયે જનું જીવન દુઃખમય થઈ રહ્યું છે, તેવા સ્વામિને તે કુમારીનું પાણી ત્રણ ઠરવાની અનુકૂલતા કરી આપવા માટે પ્રસન્ન ચીતે વિષને ખ્યાલો પી જનારી સ્ત્રીનું પ્રાણદાન તે પ્રીતિસંબંધનું સ્વરૂપ.

હરીપ્રિયે ! તું મહારી ગુરુ છો. નિશ્ચય કર્યો કે તારા માર્ગથી હું દુર રહીશ. ત્હને મહાફ મુખ ખતાવી સ્મરણદુઃખ નહીં થવા દઉં. દુર રહે રહે તારા વિષ સુખરૂપ વાર્તા શ્રુતી સંતુષ્ટ રહીશ. તારા હિતાર્થે પ્રાણ અર્પિશ, પણ ત્હને નાલાયક મુખ નહીં જ ખતાવું.

પ્રસન્ન થોડા સમય પછી હસતો હસતો આવ્યો. હું લજ્જાન્વિત થયો. ત્હેના મુખ સામે જોઈ શક્યો નહીં. પણ પ્રસન્ને ગાલપર રૂદન શેરડા જોયા. પ્રસન્નમુખમુદ્રા ધારણ કરવાનો બળાત્કારી વ્યર્થ પ્રયત્ન તેણે જોયો. તે મહાફ હૃદય સમજ્યો. બંનેના મુખમાંથી એક પણ અક્ષર નીકળી શક્યો નહીં.

હું ફરી દીવાનો થયો. પરંતુ આ સમયે જરૂર પ્રકારનો દીવાનો હતો. અશાંત નહોતો. ધ્યાનસ્થ હતો. એક મહીના લગી હવેલીના ત્રીજા માળમાંથી નીચે ઉતર્યો નહોતો. કાગળ પર હૃદય ખાલી કરતો. ને અગાશીમાં આકાશ લણી જોઈ રહેતો. પ્રહરના પ્રહરે વીતાવતો. કોઈવાર ખડખડાટ હસતો. કોઈવાર ધ્રુશકે ધ્રુશકે રોતો.

પ્રસન્ન આ વસ્તુસ્થિતી જોઈ ગભરાયેલો રહેતો. મિત્રવાર્તાલાપ તો પછીથી એકઠે સમયે થયોજ નહીં. પ્રસન્નને મહારી ચિન્તા થવા લાગી.

પ્રસન્ને મહારી તર્ક સંકલના તોડવાના ઉપાયો રચ્યા. તે રોજરોજ નવા નવા સારા મનુષ્યોને ગમે તે મિથે મહારી પાસે લાવવા માંડ્યો.

એકવાર પ્રસન્ન એક પુરાતનીય શિલાલેખવિદ્યાપ્રવીણને લાવ્યો. મ્હને સ્કેચ કૌતુક થયું. તે હરીપ્રિયા વિશેજ વાર્તાલાપ કરતો આવ્યો. હરીપ્રિયાના ચારીત્ર્ય વિશે તેણે મ્હને વાર્તાલાપથી મહા આનંદ આપ્યો. વધારે શ્રુણવાને અસંતુષ્ટ બનાવ્યો. એક દીવસ તેણે કહ્યું “જરા નીચે તો ઉતરો ? આવો જરા બહાર.” હું સહ્યતા ખાતર ના પાડી શક્યો નહીં. નીચેના મંદીરના એક શિલાલેખનો તેણે અર્થ કરી ખતાવ્યો. મંદીરમાં ઠેકઠેકાણે શિલાલેખ હતા. પરસ્પર સંકલીત થઈ કોઈ પુર્વ ચારિત્ર્યનો ઉપદેશ કરનાર હતા. પ્રવીણે મહારી સ્લાય માગી. “આપણે બંને મળી આ લેખનો અર્થ બેસાડીએ.” મ્હેં માન્ય

કર્તુ. મુળ તર્ક સંકલના તુટી. ધીરે ધીરે ઇન્દ્રીયોએ પોતાના ધર્મ ખજાવવાની હૃદય પાસેથી પરવાનગી મેળવી. થોડે કાળે મુળ સ્થૈર્ય સ્થિતિપર લગભગ આવી પહોંચ્યો. એટલામાં—

એનજીનશોડમાં મફતનું બ્યાજ ખાતું એન્જીન બેઠને કોઇ ડ્રાઇવર ચઢીડાઇને કળો મચેડીને, ઠોકી ઠોકીને ધમપછાડ કરીને તેને હાંકી બચ તેમ શેડના દરવાજા કચડડ અવાજ કરતાં ખોલી નાખવામાં આબ્યા. સાથે લાગા ત્રણ ચાર તાર આવીને પડયા. તે હું આખરની પરીક્ષામાં પાસ થયો હતો તેની મુખારકખાદીના હતા. એક તો એક ખાતામાં જગા ખાલી હોવાનો હતો. તારો વાંચ્યા ન વાંચ્યા એટલામાં ટપાલનો મોટો થોકડો આવીને પડયો. કંઈક મિત્રોએ સીધી લીટીનો સ્વભાવ છોડી દેવાની શીખામણ આપી, કંઈક મિત્રોએ “અમે કહે-તાતા કે સાંકળ અને શેવીંગ શીખી લે હવે ઇરીગેશન ખાતા જેવી નોકરીમાં શું કરીશ? ત્હારી ઉઘજ ના ઉડી.” એમ ઠપકો આપ્યો. બીજાએ પાટલુનની એક છઠ્ઠાંય બીજા કરતે ઉંચી ન રહેવી બેઠએ, હેટનો સાંધો આગળ ન આવવો બેઠએ, બો ને નેકટાઈ બેથી થતી જુદી જુદી અસરોનું શાસ્ત્ર, વાળ કપાવવાનો કટ કયો પસંદ કરવો, કાડ કંઈ લીપીમાં હોવાં બેઠએ, રીસ્ટ વૉચ કયે હાથે ખાંધવું તથા ટેબલપર બેસતી વખતે હાથ કેમ રાખવો, હું એક મુખાઈ મુનીવર્સિટીનો ગ્રેજ્યુએટ છું એમ સર્વને વગર કહે સમજાઇ બચ એવી રીતભાત ને વાતચીતની ઢળ કેવી રીતે રાખવી, ઇશ્વરે દીવસના માત્ર એવીસ કલાક કયાં એ કેવડી મોટી મુખાઈ કરી છે એની આપણી દોડધામથીજ લોકોને ખાત્રી થઇ બચ એવી ધાંધલ કેવી રીતે કરી મુકવી, વીગેરે વિષયની સલાહનાં પંદર પાનાં ભરી મોકલ્યાં. કાન પકડીને ખસી ગયેલા મગજને વગર દવાએ ઠેકાણે લાવનારીનો પણ કાજળ આબ્યો.

પરોઢીયું થઈ ચુક્યું. કલખલાટ શરૂ થઇ ગયો, મુખાઈમાં આવેલા આજસુ મહેમાનનું જોઢવાનુ રામાએ ખેંચી લીધું. કાણી ને ગળતી ખાદલી બહેને નીચે બચ ત્યારે ખાલી હોય ને ઉપર આવે ત્યારે એ ખાલી હોય, પણ રેંટના દોરમાં ભરવનારે ભરવી દીધી. ચંદ્રમા સામે બેઠને ખેસી રહેનાર ઉદલુની પીઠમાં વેઢીયો પકડનાર રાજસેવકના કોયડાએ પડવા માંડયા. વાંકી કેડ સીધી થઇ ગઇ. આજસુ અજગરના રાફડા વાળી જગા ઉપરજ સરકસ બેડે ફરતા મહારીનો તંબુ ઠોકાયો.

સ્વમાં ઉડી ગયાં. નિશ્ચયે તુટી ગયા. આંખો ઉઘડી ગઇ. જલદ *ખલિવદોના બેડીદાર તરીકે શક્ટમાં બેતરાયો રાંદેરીયા જવા એક સરત શોખીન ગાડીવાનના તબેલામાંની કોઠીમાંનો અન્ન દાણો ઉંચો નીચો થઇ કુદવા લાગ્યો.

કેટલેક વર્ષે કંઇક નિવૃત્તિનો સમય આવ્યો. સંગીત સુણવાનો શોખ હોવાથી સંગીત વિદ્યાસ્ત્રીના પરીચયમાં આવવા લાગ્યો. એક રાત્રીએ એક ઝુપડીમાં સંગીત સાંભળવા ગયો. એક આઠ વધના ખાળકના ગાને મહાર મન હરણ કર્યું. મહે તેને મહારે ઘર આમંત્ર્યે. તે કોઇ ખાપ વગરનો એક સાધુડીનો માત્ર કોપિન શીવાય આખે શરીરે અવસ્થ રહેનાર છોકરો હતો. કોપિન પણ લોકોના આગ્રહેજ પહેરતો હતો. વખતો વખત તે રાતે મહારે ત્યાં આવવા માંડ્યો. એક વાર અમે બન્ને જગત નિદ્રાવશ થયું હતું ત્યારે પુર્ણાનંદ ભોગવતા બેઠા હતા. એટલામાં એક ઝીણી સ્વરની ઝણઝણકારી કાને આવી. “સમશાનીયા ? કયારનો અહીં આવીને બેસી રહ્યો છું ? ઘેર નથી આવવું કે ?”

હું સમજ્યો. તે સમશાનીયાની માતા હતી. સ્વરનું માધુર્ય અમૃતથી અધીક હતું. સ્વર પરિચીત હતો, પણ કોનો ? એક દમ ઉઠીને ખારણું ઉઘાડ્યું. ત્યાં કોઇ નહોતું. સમશાનીયો પણ હું આમ ગયો એટલે પાછલે ખારણેથી નાસી ગયો. આખરે દયા આવી ખરી. અખોલા તુટયાનું ભાગ્ય અટક્યાણુ કરી અદરશ થઇ ગયું. હરીપ્રિયે ! મહારા હૃદયમાં તહે મહા પ્રેતસાહન રેડ્યું. સમશાનીયાને આમંત્રી મહારે ત્યાં બેસાડી રાખી તહારા આટલા સ્વરના આનંદથીયે જીવનને ધન્ય માનીશ.

વાંચકવર્ગ ! *હરીપ્રિયાનું કે મહાર શું થયું તે જણવાની તહને જાણાશી હોય ? પ્રસ્તાવનાનું પુસ્તક થયું તથાપિ અં હાસ્યજનક તો એજ છે કે વ્રંધને તથા પ્રસ્તાવનાને તલભારનોએ સંખંધ અત્યાર સુધી જણાયો નથી.

હુંજ અત્યાર સુધીની પ્રસ્તાવના વાંચીને ખડખડાટ હસ્યો તો તું હસું અથવા મ્હને મુખ ગણુ તેમાં કંઇજ નવલતા નથી. કીક, *

* ખળદો.

*હરિપ્રિયા=ભક્તિ સમશાનીયા=સમશાનવૈરાગ્ય પ્રસન્ન=આનંદવૃત્તિ પ્રમિલા=પ્રેમ પાંડિતા=ભક્તિવિહીન જ્ઞાન વસંતમોહિની=વિષયમોહ માદંવી=મૃદુતા કનકજ્યોત્સના=જડવાદ કદપનાકાન્ત=તટવેગ.

મંદીરના શીલા લેખનો જ અર્થ એસાડયો તેમાં જ વૃત્તાંત હતું તેજ આ ગ્રંથનું અક્ષરશઃ વસ્તુ છે. જો આ ગ્રંથમાં કંઈ પણ પ્રિય અથવા ઉચ્ચતા ભર્યું ત્હને લાગે તો તે પુરાતનીય છે. આ ગ્રંથમાં માત્ર મહાકવિ એટલુંજ છે કે જે મહેં આધુનિક કાલને અનુસરવાના હૃદય દોર્ષદ્યને વશ થઈ ગૌણ વસ્તુરૂપે સામિલ કર્યું છે.

આ નાટક ૧૯૧૪ માં રંગીલા શહેર સુરતમાં લખાયું હતું. આજ તેને દશ ઉપર વર્ષ થઈ ગયાં છે. અત્યારે પણ એવા પ્રતિકુલ સંયોગો ઉત્પન્ન થયા છે કે જ્યાં મહારે તૃતીય અંક પણ અપૂર્ણ છતાં પૂર્ણ ગણવેા પડયો છે. ઉત્તર ભાગ પ્રસિદ્ધ કરતાં કદાચ બીજો દશકેાએ નીકળી જાય; કદાચ માત્ર મહનેજ એકલાને આ ગ્રંથ સ્વકૃતિને કારણે ઠીક લાગે છે એમ માનવા કારણે મળે અને; ઉત્તર ભાગ અપ્રસિદ્ધ રહે; આવી ભવિષ્ય સ્થિતી કદપીને રસમંગ કયાં બદલ જો કોઈનેા દોષવાન થવાનેા હોઈ તેા તેમની અત્યારેજ સમા માગી લઈ લું. ઘણા લેખકોની એવી ધૃત્તિ હોય છે કે ગ્રંથને અપૂર્ણ એવી સ્થિતીએ રાખવેા કે વાંચકને જાણાસા રહી જાય. મહને તે પ્રિય નથી. સુક્ષ્મ અવલોકને ઉત્તર ભાગનું વસ્તુ શું હશે તે પણ કદપી શકાશે.

કવિવરો! વિદ્રહવર્યો! લેખકો! સાક્ષરો! આ ગ્રંથનું પ્રોત્સાહન સ્પર્ધાથી નથી, ધૃષ્ટતાથી નથી, ભાષા વ્યાકરણ તથા જોડણીના દોષો અનેક છે. ઘણા દોષો તો બહુયા છતાંયે સુધાર્યો નથી. નાટકને દશ્ય બનાવવું કે શ્રવ્ય, નૈતિક ધ્યત્તા (Standard) ક્ષમ રાખવી અર્વાચીન પ્રાચીન કે આદર્શરૂપ, વિસ્તાર કેટલો કરવો, એવી એવી અનેક બાધાઓથી ગુંચાઈ આ પ્રયત્નમાં આખરે ધૃષ્ટરેચ્છા તથા લેખનીનેજ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપેલું છે. આ એક હૃદયનો ઉભરો છે. સુપ્રસાવસ્થાનેા લવારો છે, ચિત્તભ્રમિષ્ટનેા શબ્દભેગ છે, વ્યાધિપ્રસ્તની વાન્તિ* છે. ચિત્તભ્રમિષ્ટના અપ્રિય શબ્દો સુણતાં “એને ક્ષમા કરવી ચોગ્ય છે.” એટલોએ તર્ક ઉઠતો નથી. એ, એ બુદ્ધિ મહારે વીધે ધારણ કરેા એટલીજ વિજ્ઞાપના છે.

માર્ગશિર્ષ સુદી પુણીમા }
સંવત ૧૯૮૨.
અમદાવાદ.

લી૦

મારકંડ રતનલાલ ધોળકીયા.

દેવાંગના

અંક પહેલો.

પ્રવેશ ૧ લો.

[સ્થળ: નાટ્ય રંગમૃમિ.]

સૂત્રધાર:- (પ્રેક્ષકજનોને પુષ્પોથી વધાવતો)

સ્તુતિ-રાગ સોહિની.*

નારાયણ નટવર નરવીર નૃસિંહ નરોત્તમ નિરાકાર ઓમ્ ;
નાગનાથ નરકાન્તક પ્રિય નમું, વિશ્વરૂપ વિભુ વિશ્વાધાર— નાં
ગોવર્ધનધર ગોમતિ પ્રિય પ્રભુ, ગોપીવલ્લભ ગુરુ ગોપાલ;
રાધાવર, રાણવલ્લભ રઠું દામોદર નમું દીનદયાલ— નાં
ભૂતનાયક સ્તવિયે ભૂધર, લાવનાશકને;
ચક્રપાણિ ચરાચર વિભુ, ચિદાનંદ તને— નારાયણં

સૂત્રધાર: (નેપથ્ય ભણી બોધને) જુઓ, વેષધારીઓ હજી સુધી
કેમ ન આવ્યા?

નટી: આવીજ, આપ આ વંદનીય કાર્યમાં રોકાયા છો, ત્યાં
વળી મારે વિદ્યરૂપ શા માટે થવું, એમ સમજી હું તો આઘીજ રહીંતી.

સૂત્રધાર: એમ તે હોય? પુરુષને સ્ત્રીની સહાયતાની પૂર્ણ આવ-
શ્યકતા છે. અમારા જેવા સંસારી પુરુષોને તો સ્ત્રી વિનાનો સંસાર
અસાર નિરુપયોગી જેવાજ લાગે. ચંદ્ર સૂર્ય જેવા તેજસ્વીએ નથી
છતાં જુઓને, ક્ષાન્તિ પ્રવર્તાવનારી, થાકેલાં મનુષ્યોને નિદ્રાને છોડીને

* જહરી કાંપના “બારી બેચુ...” ની ટમે.

સુલાવનારી રાત્રિ સખીના સંગે કેવો પ્રિય તથા આહ્વાદજનક જણાય છે ! સૂર્યના દર્શનથી હૃદય છલકાતું નેથી. મસ્તકનો સ્વામી ભલે પુરુષ હો, ભલે પુરુષ તર્ક શક્તિથી આખી આલમ હથલાવી નાંખે, ભલે પુરુષ, પૃથ્વી તો શું, પણ ભૂમંડળ પોતાને સ્વાધીન રાખે; પરંતુ મનુષ્યના શુષ્ક હૃદયમાં આનંદજ્યોતિ પ્રકટાવનાર, અમિષ્ટ મસ્તિષ્કને આશ્વાસન દેનાર, વચ્ચનામૃત સિંચનાર, તે તો હૃદયની સ્વામિની કામિનીજ; હાં !

બહેન.

જાનમાં આલાપ વિષુ, જયમ શુષ્ક નિરસ તાલ છે;
દયા કાર્તિવિષુ વૃથા, જયમ મનુષ્ય જીવન કાલ છે.
ભલાં રંગીત વિષુ સુગંધી, પુષ્પની જયમ માલ છે;
સહચરી આહ્વાદિની વિષુ, જયમ જીવન બાલ છે.

નટી હા, પણ એ તો પરસ્પર છે.

બહેન.

કામિનીનો કુમળો કર, વલય વિષુ શોભે નહિ;
(શું)જાર કામિનીના ખરોખર, રયામ વિષુ ઝોપે નહિ.
કામિનીનું હૃદય ઠિંકર, કાન્ત વિષુ હીસે નહિ;
કામિનીનું જીવન સુખકર, પતિ વિષુ હીસે નહિ.

સૂત્રધાર: વાહ, ત્યારે તો પધારેલા સજ્જનો સમક્ષ આજ એવો નાટ્ય પ્રયોગ ભજવી બતાવીએ કે જ્યાં આપણુ બન્નેનો અભિપ્રાય મૂર્તિમંત થાય.

નટી: કહો કહી દઈ ? કયો પ્રયોગ તમારા મનમાં છે તે ?

સૂત્રધાર: હા, કહી શો બેઠએ ત્યારે !

નટી: અને ખરૂં પડે તો ?

સૂત્રધાર: તો શું ? તો આપણા બન્નેના હૃદયની એકતા જણાયાથી સર્વ આપ્તજનોને આનંદ થાય.

નટી: (ગંભીર થતી) હા, પ્રભુ ! એજ ઇચ્છાલાભ છે. એપુરુષનું હૃદય નિરંતર એક રહે, એજ ઇશ્વરની મહાકૃપા, એજ પ્રેમની પરિસીમા

ને પ્રેમી દંપતીની મહત્વાકાંક્ષા. હ્યો ત્યારે કહ્યું છું. “દેવાંગના” કેમ ખરું કે, તુલ્ય:

સૂત્રધાર: હા, એજ.

નટી: હા, એ પ્રયોગ તો સચિત્તર થશે, કેમકે તેની અસંભવિત કલ્પનાઓ પણ આનંદજનક થાય અને એના શૃંગારમાં અંતરની વૈરાગ્યવૃત્તિની ઝાંખી થાય એમ છે—

સૂત્રધાર: તથાપિ આપણાં આશ્ચર્યપૂર્ણ તો ભગવતી પરમેશ્વરીની કૃપા તથા સુસ્ર પ્રેક્ષકજનોનીની ક્ષમાવૃત્તિજ છે.

નટી: એજ આપણને સફળતા આપશે, બાકી કાવ્યકૃતિનાં તો નિવડયે વખાણ.

આશાવરી.

કન્યા કાવ્ય કૃતિ જણાય જગમાં, નિત્યે ધ્વયે સાલવા,
બાદયે પુખ્ત વયે પરાંગત થયે, સૌ શાંતિને ટાળવા;
ના રક્ષાય* ત્યજાય ન જ્યમ ત્યમે, ગૃહિતૃ કે ના મળે,
અંતે આશિષ કીર્તિ કેા વિરલને, જે રતન થૈને ફળે.

સૂત્રધાર: (પ્રમોદથી) હા, એ અક્ષરશઃ સત્ય છે. વિલંબ ઘણો થયો છે. ચાલો, ઇશ્વરીની સ્તુતિથી પ્રારંભ કરીએ.

નટી: જીવી આજ્ઞા.

(એ બાળાઓ બન્ને બાજુએથી પ્રવેશ કરે છે.)

સર્વે:—

રાગ પીલુ.

જય જય જનની માયા,
માની ધ્યાની સુગ્યાની ઘવાયા, કંચન કામિનીમાં કંઈ કપાયા;
વિધિનાં કરમાં ચંત્ર બનેલા, નર્કશીલો કંઈ તવાયા—જય જય

પ્રવેશ ૨ જો.

[સ્થળ: પુણ્યપુરીના મહારાજા ગંભીરસિંહજીનું મહાલય.]

છીદાર: આજુસેં આજુસેં સોનેકી છડી રૂપેકી મશાલ, ગૌત્રા-
ક્ષણ પ્રતિપાળ, સિસોદિયા, સૂર્યવંશી ઈક્વાકુંમુકુટમણિ, જરિયનકી
તોર, મોતીકી માલ, રત્નસિંહાસન સુખમલકી ગાદી, મહારાજાધિરાજ
ગંભીરસિંહજી મહારાજાને ઘણી ખમા.

ગંભીરસિંહ: (પ્રધાનને) પ્રધાનજી, આ માંગલિક પ્રસંગે કોણ
જાણે કેમ માફ હૃદય કચવાય છે.

(જયોતિષીને) કેમ જોષીરાજ ! શું કારણ કહી શકો છો ?

જોષીરાજ: મહારાજ ! એક અર્ધા ઘડી પછી આપની દશા બદ-
લાય છે; પરંતુ થોડો સમય ઉદ્દેગ, ઉચ્છ્વલતા તથા ક્રોધના આવેશને
વશ ન થતાં તરવારની ધાર પર ચાલવાનું છે.

ગંભીરસિંહ: એમાં તો ઈશ્વરકૃપાની અપેક્ષા છે.

પ્રધાનજી: પણ પરિણામે શું છે ?

જોષીરાજ: પરિણામે સર્વ સારાં વાનાં-સત્કીર્તિ ને સુખ

પ્રધાનજી: ત્યારે તો ઉત્તમ.

ગંભીરસિંહ: મનુષ્યમાત્રને દુઃખ ગમતું નથી. સર્વને પુણ્યનું
ફલ જે સુખ, તે પ્રિય હોય છે; પણ પુણ્યમય આચરણ વિરક્તનેજ.

દરબારીઓ: મહારાજ ! અમે સર્વે આપને અભિવંદન કરીએ છીએ.

દૂત: મહારાજ ! કુંવર સાહેબ આ પત્ર પાઠવ્યો છે.

ગંભીરસિંહ: (વાંચી પ્રસન્ન થઈ પ્રધાનજીના હાથમાં આપે
છે.) પ્રધાનજી ! પ્રજાજનોને સંભળાવો.

પ્રધાનજી: (વાંચે છે)

પરમ પૂજ્ય પિતાજી !

ઈશ્વર આપને સો વર્ષનું પૂર્ણ આયુષ્ય આપે. આપે આધુનિક
કાળને અનુસરી આપના જન્મોત્સવસ્મારકરૂપે પ્રજાજનોની સભા
સ્થાપવા ઈચ્છા દર્શાવી; જ્યાં વાડ ચીલડાં ગળતી હોય, જ્યાં રાજા
પ્રજાનો સંબંધ ખબરી હોય, જ્યાં રાજામાં રાજનીતિની કુશળતા હોય,

જ્યાં સત્યાસત્યનું સંશોધન કરવું કઠીન થઈ પડે એવો પ્રજાને વ્યવહાર દંભી હોય, જ્યાં સ્વાર્થની દોરીથી જ નચાવ્યાં પુતળાં નાચતાં હોય, તેવા ભૂતાવળમાં જ પ્રજાસભા, પ્રજાહક્ક, ઇત્યાદિ ઘોર ગર્જનાઓ જાણ રહે, જ્યાં નગરચર્યા નિરંતર બેતા, ચીલામાં ભરાઈ ગયેલા ગાડાને ખાંધ દેનાર રાજા હોય, જ્યાં એક કેરીની ચોરી માટે મામાનો પણ હસ્તચ્છેદ કરનાર રાજા હોય, જ્યાં એક ક્ષુદ્ર પ્રજા-જનના પણ કિંવદંતિ જેવા કથન ઉપરથી પત્નીને ત્યજનાર રાજા રાજ્ય કરતા હોય, ત્યાં તો એ વાતો ન સંભવે.

પ્રજાજનો આધુનિક રાજનીતિથી સુખીને સંતોષી છે, તો આ પ નવીન સંસ્થાનો આગ્રહ કરશે નહિ. પ્રજાને સુખી કરવાની આપની તીવ્ર ઇચ્છાનો વેગ જાણીતા જૂના માર્ગે જ વાળશે. જ્યારે પૂર્વજોનું પુણ્ય પરવારશે, ત્યારે જ આવી સંસ્થાઓની આપણા રાજ્યમાં આવશ્યકતા લાગશે.

લી૦ આપનો આસાંકિત

“ દેવરાજ. ”

સર્વે વાહ ! વાહ ! પુણ્યપુરીની પ્રજા પૂરેપૂરી ભાગ્યશાળી છે.

પ્રજાજનોઃ અન્નદાતા ! આપનું રાજ્ય અમર તપો, એમ પ્રજા મંડળ આજ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે.

ગાંધીરસિંહઃ મહારે માટે સર્વેની પ્રેમમય વૃત્તિ જાણી મ્હને અત્યંત આનંદ થાય છે. હું ઇશ્વરનો કેટલો ખંધા ઋણી છું, તેનું મ્હને મૂખને લાન નથી. અહો પ્રભો ! અહો જગત વંદનીય પરમાત્મા ! આ સંસારમાં પડેલા મ્હારા જેવા ક્ષુદ્ર મનુષ્ય માટે આવો પ્રતાપ, આવી સુખ સામગ્રી, એ કેવળ ત્હારી કૃપાની પરિસીમા છે. હૃદય વિષે પ્રજાનું હિત, પ્રજા તથા સ્નેહી જનોની મુજબતિ પ્રીત, રાજ્ય ધર્મ સમેત તુજમાં ચિત્ત તેજ શાન્તિ નિત્ય નિત્ય.....(વધારજે)

અગમ્ય શુરુઃ (અલૌકિક રીતે પ્રકટ થઇને) બસ કર, વિશ્વાસ-ધાતી રાજા ! ઇશ્વરે નિર્મેલા નિયમોનું ઉલ્લંઘન, યોગીજનોનું વંચન, સ્નેહથી સ્વહસ્તકૃત ખંધન, એ સર્વ વચ્ચે રહી, જેવચની જીવન વહી, સ્વાર્થ ! નીજ સુખ ચહી, આશિષ માગતાં શરમાતો નથી ?

ખાયા પિયા ખુશ હુઆ, દિયા બચન સો બૂલ ગયા
અમૃત પિયા કીર દયા દિયા, સુખ અમારા છીન લિયા.

રાજન્! વિચાર. તથા વીશ્વા વર્ષનો ચિતાર ચિતમાં ધાર.

સંતાન વિષ્ણુ તું ભાગ્યહીન જવ, ગુરુતો અપરંપાર;

સોંપવા શરતે સુતા હીધી, હવે કરે તકરાર.

અથે જોવચની! જે પુત્રીને મ્હને સોંપવાનું તારે વચન છે તેને
આ વખત સાથે લીધા વિના હું જવાનો નથી.

સોંપવી સુધર્મ છે, શાન્તિ ઉત્પતિ મર્મ છે;

રાખવી કુકર્મ છે, જોવકાર્થ ચર્મ છે.

રાજા: (લાચાર થઈ ના પાડવા જતો હોય તેમ) મહારાજ!

અગમ્ય ગુરુ:—

હામાં સુખ, નામાં દુઃખ, ખંને સ્થિર ચિત્તે તોલ;

કોમ સૂઝવા તત્પર બની, પછી પછી નકાર જોલ.

પ્રધાન: (મહાત્મા સામે ધસી આવીને)

દે સાધુ શાપ કે કાળે નહિ, ધૂર્તના તો ફળે નહિ,

રવિ જગને પ્રભળે નહિ, અગ્નિ કીટથી ખળે નહિ.

બકારો લવારો તો ખાલીજ અજો કરે,

ડરે તે મૂઠ, વીર તો પલભરે મન ના ધરે.

(અગમ્ય ગુરુનો દષ્ટિપાત પશુ ન થવાથી પ્રધાનજી
ખસીઆણા પડી પાછા હડે છે.)

અગમ્ય ગુરુ: રાજન્! જોલ, જોલ. જે તે પ્રત્યુત્તર દે.

ગંભીરસિંહ: ગુરુજી! શાન્ત થાઓ.

લાવણી.*

વચનનો નથી કરતો હનકાર, પામીયો ખાલ મહા ઉપકાર;

વંધ્ય લાવ મમ ટળી ગયો ને, નવીન થયો અવતાર.

મુજપર મનમાન્યો ઉપકાર, કહો વિસરાય કયસે તલભાર;

પશુ લાચાર, લાચાર, વાત્સલ્ય પ્રેમ વિકાર! નહોતો હું
અણકાર કે હૃદયપર આવો તુજ અધિકાર; શૂન્ય અંતર-શૂન્ય બહાર,
શૂન્ય બુદ્ધિ-શૂન્ય વિચાર, લાચાર, લાચાર.

* સ્વ. અણ્ણિકાલ નવુભાઈની “અહો ક્યા નિર્મળ જમ ભવકાર”ની રમે.

(રાબ સમિહીન ખની આસનપર લોથ બેવો થઈ પડે છે.)

રાણી, દેવકુંવરબા : (રાણાણના 'અભરાટનું' પરિણામ બાણે પ્રત્યક્ષ બેતી, છ'છેડાયલી સિંહણ પેઠે સ્ત્રિયાણીના લોહીથી લછળતી પડદાને બાણુપર ફેંકી ઝુરુણ સામે આવીને)

ત્યજ્ય હો ભૂપને, ફેરવી મુખને, ઠરી હ્યો મુઝથી વાત;
રોષ ખતાવો પુત્ર પચાવો; એ તમ મું એમખાત.
સિદ્ધિ મંત્રો જત્રો તંત્રો, સૌ સાધન અજમાવી હ્યો;
નભ તોડી પાતાળ ફેડી હ્યો, ચાહ્યું તમારું ચલાવી હ્યો.
યક્ષો દક્ષો દાનવ માનવ, સર્વે બલ મિલાવી હ્યો;
શંકર બ્રહ્મા વિશ્ણુ હંશરી, યમસક્તિ ખોલાવી હ્યો

પુત્ર નહિ અપાય, છતાં પુત્રે અપુત્ર નહિ ચવાય; સહુનું ગાયુ
નહિ ગવાય, તમોથી અહીં નહિ કવાય.

(રાણાણ તરફ વળીને)

સમરથા સમજે શાપને, ભવિષ્ય સૂચક ભાવ;
સુખ દુઃખ ઠોચી નવ ટળે, કેમ થયા ગરકાવ.

(રાણાનો ઉત્તર ન મળતાં)

અગમ્ય ગુરુઃ રાગ્ય ! ખોલ, ખોલ, છેવટનો અક્ષર ખોલ.

ગંભીરસિંહ : હા...ચા...ર...મું ખોલું ?

અગમ્ય ગુરુઃ કીક, સાંભળ ત્યારે—

થશે આ પુત્રીને પરિતાપ, થશે વળી તુજને પચાતાપ;
થવાનો પળે પળે વિલાપ, સંચિત ખજૂ તમારાં પાપ.

વળી બે—

એ પુત્રી સંસારમાં સુખે ઠરવાની નથી,
સદ્ભાગીને વરવાની નથી,
મૃત્યુ માગ્યે મરવાની નથી,
આ અગમ્ય ગુરુના ચરણ શરણ વિણ અન્યથા તરવાની નથી.

(અગમ્ય ગુરુ અદરશ થાય છે. રાણી તથા દરબારીઓનો સર્વે અચથી અરથરતા, આશ્ચર્યથી પહોળા મુખવાળા અગમ્ય ગુરુની અદરશ થવાની દિશા પ્રતિ અનિમિષ નેત્રે બેઠ રહે છે.)

પ્રવેશ ૩ બે.

[સ્થળ: રાજકુમાર વિદ્યાલયે જવાનો રાજમાર્ગ.]

વિષયસિંહ: જમાલ ! આપણે તો સૌથી પહેલા વિદ્યાલયે આવી પહોંચ્યા.

જમાલ: (કાણીયો) હાંજી, અપન તો સળસેંહી અવલ.

વિષયસિંહ: સાથે રાજવાનાં પુસ્તકો ને સામાન બરાબર લીધા છે ને ?

જમાલ: હાંજી, હાં સરકાર, દેખો.

(એક કાનેથી પેન્સીલ કહાડી ખતાવે છે. બીજીથી કલમ ખતાવે છે. કલમ સુથણે ઘસી ઘસીને લોહી નાખે છે. વિચિત્ર જગ્યાએથી વિચિત્ર ચિન્ને કહાડી કહાડીને ખતાવે છે ને હસાવે છે.)

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષક તરફ જોઇને) બેયા, આ અમારા શણુગાર ! આ બંદા ભણવા બધ છે તેમનો વરણોડો.

(જમાલને) છત્રી બરાબર ધર. ડાળી ઉઠ્ઠર ! દુનિયામાં એક આ બી વાયરો વાયો છે કે રાજકુમારને ભણવા મોકલવા. બે રાજકુમારો ભણી ભણીને મરશે તો પછી જીંદગીની મોજ ને શોખ કોણ કરશે ?

જમાલ: હાંજી જનાબ ! પઢના લીખના કામ ગંડુકા. અપના તો દુનિયા ડરાના બૈર હીડાના ડંડુકા.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકવર્ગ તરફ જોઇને) હવે ક્યાં રાજ્ય સંભાળવામાં વિદ્ને આવવાનાં છે ? કારભાર તો લોકોએજ હાથમાં લઇ લીધા છે ! રાજ્યોએ સેંકડો વર્ષ સુધી અનેક કળ્લો સહન કર્યા ! તો હવે પ્રજાજનોજ સુખમતા કરી આપે તેનો લાભ લેવા ચૂકે કોણ ? આપણે તો બરાબર જમાનાને ઝાળખીએ છીએ.

કંટાવ.

નૌતમ નારી, નિરખી સારી, હૃદય પસારી કરવી ચારી;
મારામારી દહેજત સારી, સ્વેચ્છાચારી ખનું વિહારી.
મીટીંગ હોલે, ડેન્સીંગ ખોલે, ફક્ક ઝોલે પોલપોલે;
કંઈક નારીનાં પોચળ ખોલે, પ્રેમભર્યાં કંઈખોલો ખોલે.

એજ અમારાં કામ છે (૩)

કંઈ સમજાવું, સહુમાં ફાવું, ના માને તો યુદ્ધિ લડાવું;
શિરપર હજાર સંકટ સાવું, જંતરમંતર ઠેક જમાવું.
ભસાં ભસાં પક્ષીઓ પાડું, આડું અવળું વળી દેખાડું;
સહુ જગે બંદાનું ગાડું, ફેાડું તેનું કાસળ કઢાડું.

એજ અમારી હામ છે. (૩)

કેમ એજ કામ કરીએ છીએને ?

જમાલ: એહી જનાખ ! (એક લાંબી રોજનિશી પ્રેક્ષકવર્ગ તરફ ધરીને) થક ડાયરીમેં શાહજહે સાખકે થક બાખકા સખ બહા-દરીકા હેવાલ લીખા બતા હય.

વિષયસિંહ: “અરે ડકર” એ તો ‘રોયલ હીસ્ટરી’ ભાગ પહેલો છે ! લાવ, લાવ, મારી પાસે લાવ. (પ્રેક્ષકવર્ગને) આ એક અમૂલ્ય ગ્રંથ છે. રચનાર કવિશ્વર કુંવરસાહેબ પોતેજ. ને વાંચકવર્ગ પણ બંદેનિવાજ પોતેજ ! આ ગ્રંથ જગતમાંથી ગુમ થવાનો તે પણ આપણી સાથેજ ! ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ અહીંના જીવોજ થવાનો. જો સ્વર્ગમાં ગયા તો આ ગ્રંથ સાથે અપ્સરાઓનાં ટોળેટોળાં આપણી પાછળ “ભમે ભમે પણ ભમરી નહીં” અને જો નર્કમાં ગયા તો યમ-રાજના દૂતોને ખસ એકજ ટુચકો સંભળાવી દીધો કે આશીન !

જમાલ: જનાખ ! હમકું તો એક ફકરા સુનાઓ.

વિષયસિંહ: કેમ તું જમનો દુત છું ?

જમાલ: નહીં જનાખ મેં તો અપ્સરા છું.

ઓલ રાષ્ટ ! સાંભળ:—

“ગુરુપત્નીનો સંસર્ગદોષ કલિકાળમાં નિર્મૂળ છે, અર્જુને ઉત્તરાને પરણવાની ના પાડી અને કંઈ દેવયાનીનું પાણિચહણ ન કર્યું, એ જમાનો જુદો. હવે લો યશભાવાને જપનારા પોતાની શિષ્યાને પલવારમાં પદ્મશિષ્યા યનાવી કે છે !

(જમાલને) જમાલ, પેલી સુંદરીનું નામ શું ?

જમાલ: કેનસી ? કેનસી ?

વિષયસિંહ: હાં, હાં, રશિકલા.

જમાલ: હાં, હાં, જનાણ ! વોહી વોહી નામ. ખુરી ખલા !

વિષયસિંહ: તને આંધળાંને ખલા લાગી છે; પણ મને તો કટાર વાગી છે, કટાર ! ડટીં ડકર, કટાર !*

જમાલ: (વિષયસિંહની છાતીએ હાથ ફેરવતો હોદ ફફડાવી.)
લાહિલીલા.....મહમદ રસુલીલા.....ખરકત.

વિષયસિંહ: અરે ડકર ! એમ હાથ ફેરવ્યે શું થાય ?

જમાલ: (ચમકતો) નહીં, હજુર ! ઇસકું અકબ્રાતકા તાતકાલિક ઇલાજ ખોલતે હય. દર્દ મિટાનેકી તરકીબ નિકાલેંગે ખુશર.

વિષયસિંહ: ત્યારે તો નિમકહલાલ નોકર ખરો !

ગાયન.*

વિષયસિંહ:—

થયું મન, કરું હું ચમન, દઈ તન, તન મન ધન

જમાલ:—(કાણી આંખ ખતાવી)

મોહે દેખીને નયન, મોહે ને કરે નમન.

વિઃ સરસરસર સરી ગઈ હૃદયે તું શશિકલા.

જઃ અરસરસર ખાત સુન મેરા જી રહા જલા.

વિઃ લા.....ગી.....તોરે કાજ અંગમે અમન

જઃ લા.....ઉ.....ગા તેરે કાજ હાતકા કગન.

વિઃ કરે મન થનનનન થન.

જઃ ધન ધન ધનનનન ધન.

(જમતસિંહને સામેથી આવતો બોધ, જમતસિંહને ન દીઠા હોય તેમ, ખને જણુ પૂર સપાટામાં ચાલવા માંડે છે.)

વિષયસિંહ: અરે ચાલ, ચાલ, પેલો જમત આવતો જણાય છે.

જમાલ: (ચાલતાં ચાલતાં સ્વગત) હઠે રોતી સુરત ! વૈસા દીલાવર રાજકુમારકી પાસ રહેકે ન તો મોજ હોઈ, ન તો પૈસા જમા કીયા.

જગતસિંહઃ ધિક્કાર છે આવા રાજકુમારને !

ધિક્કાર આવા જીવજીને તાળેદારને !

ધૈર્ય ! ધૈર્ય ! આ તહારો કેવો ન્યાય છે ?

જેઓ જગતને, લક્ષ્મણે રીખાવી રક્ષામાં રાખે છે.

જેઓ સતિને, યતિને રડાવી અનીતિમાં ગળકાળે છે.

જેઓ કંચન ને કામિનીજ ખોળે છે.

જુઓને ! એવા તો સુખને હોડાળે છે.

(જરા વિચાર કરી) નહિ, નહિ.

ધૈર્યનો ઇન્સાફ અહીંજ ભેઠ લેવાનો છે.

અકલ્પવાન, લક્ષ્મીવાન, પણ અધર્મીનો જય માન કહેવાનો છે.

ઠાઠમાઠ, માલખખનો, અહીંનો અહીંજ રહેવાનો છે.

અતે ધૈર્ય આગળ સહુએ એક સરખો જવાબ દેવાનો છે.

વિષયસિંહ ! વિષયસિંહ ! આમ આકાશમાં અદ્ધર ન ચાલ;
સદા નહિ રહે યુવાનો કાળ; માન, સમજ, નહિતર થવાના બૂડા હાલ !

તહારા જવાનું અજ પણ અવનતિ આપનાર છે,

તહારા જવાનું સ્મરણ પણ અવગતિ લાવનાર છે.

પણ હાથાર—

એક પાપી પેટ ખાતર, તહારા મુકીભર અન્ન ખાતર, તહારાં
અપમાન ખમું છું, તહને-નીચને નમું છું અને એક મુલામની પેટે
તહારા હાથમાં રમું છું.

પણ યાદ રાખજે કે—

ગરીબ, પણ જે પ્રભુર્યા ડરે છે,

તેની દુર્દશા એક દિન પણ કરે છે.

પ્રભુને શું ? રંકનો રાય કરે છે;

નીતિ ધરે તે ભવસાગર તરે છે.

પણ જે—છળકપટનો સાથી થઇ કરે છે,

ન બેયાં ન માન્યાં કુકર્મો કરે છે.

તે—ખત્તા ખાય છે, પાપનાં પોટલાં ભરે છે,

અને અતે વિષયનો કીડો વિષયમાંજ સરે છે.

પ્રવેશ ૪ થો.

[સ્થળ: રાજકુમાર વિદ્યાલય.]

(દેવરાજસિંહ આવે છે.)

ગાયન-(રાગ ખમાચ.)*

અટપટી શી ઘટ ઘટના,
 રચનાર ભૂલ્યા રચના, રઘુવર નટવરને જામણા;
 જામણા, સદના, રટના— અટપટી૦
 તરલ સરલ મટી બની વિકસિત મન,
 ગગન ચઢન ઘડી ભૂતલ, અવતરણ;
 પલ કરી થનથન, ચરચરી ચલુચલુ, શારે કહી “લલના”
 કહીને “લલના શીઠને છલના” અટપટી શી ઘટ ઘટના.

અહો! વિવ્રતંતોષી હેડા! શું...છે? ત્હારે શું ઓછું છે? શું
 જોઈએ છે? એક મૂર્ખ ખાલકવત રીસાએલું અભુમનાયલું, ના ખોલતું
 ના ખંધ રહેતું; આમ રડી રડીને મને શાને શેકે છે?

હું દેવરાજ નહિ, પણ દેવાંગના લે, શું છે? એક સ્ત્રી, પુરુષરૂપે
 રહે અથવા સ્ત્રી છું, એમ જાતને ના કહે, તેમાં છલના શી? ગુન્હેગારી
 શી? માફ હેડું મૂર્ખ નથી, મૂર્ખ તો હું છું. જ્યાં અન્યાયનો
 લાભ સરળતાથી સીધેસીધો સધાતો નથી. જ્યાં હોડો સ્વાર્થ સાધવાની
 ધરછા હોય, ત્યાં સ્પષ્ટતા ક્યાંથી હોય? કેટલાક સમયથી સ્ત્રીત્વ-
 કલ્પના ખલવતાર થતી જાય છે. મન નિરતર ખમર્યા કરે છે, તે
 કાંઈ અર્થરહિત ન હોય; પણ એ વિચારવખખમાં મ્હારે મન કેમ
 ઘસડાતું જાય છે? તે સમજાતું નથી.

પરેખર ત્રિકાલ જ્ઞાન વા વશીકરણ સહેલ,
 પણ હૃદયવૃત્તિઓનું પૃથકરણ મુરકેલ.
 ગુન્હેગારી નહિ, છલના નહિ, એ દંઢ માન્યતા,
 તથાપિ.....વિચિત્રજ વિકાર, વિચિત્રજ પ્રસંગે,
 દેવરાજને તો એ શક્ય ન હોય.

* દક્ષિણી ગાયન નવનવલ નવનોત્સવાની ઢબે.

*ગાયન—રાગ મહાર.

લાજે નયન હૃદયે

દરશન, સ્મરણ, મનન થયે—

લાજે૦

કેા જન એક સમીપ નીત તદપિ,

ખેલતણું ખલ ન શકે અરપિ

ના, રસનાહૃદ બે કરાપ—

લાજે૦

....

....

....

....

કશ્ચિદ્ કેા નર, એક પણ એકજ,

એક ત્હોયે ગમે તે કેા.

એકજ, કે જેની પ્રત્યે રાજ્યકુલાભિમાન વિસારવુંજ થટે. કેાઇ એક કે જેને સાચું દેવાંગનાના કોમળ વિચારોમાં સ્થાનપણ ન હોઇ શકે, સિવાય કે સ્વમાવસ્થામાં, તન્દ્રાવસ્થામાં વા ઉન્માદાવસ્થામાં.

(રાજકુમારો એક પછી એક પોતાના મહાઆસીઓ સમેત આવે છે અને પોતપોતાને સ્થાને બેસે છે. પ્રધાનાધ્યાપક (પ્રિન્સિપાલ) આવે છે. બધા ઉભા થઇ સલામ કરે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: દેવરાજસિંહ ! આપણા વિદ્યાર્થીની જ્યાંથી ક્યાંસુધી ગએલી છે, તેના પૂરાવો આજ એક આવ્યો છે. રાજકુમારો ! સાંભળો ! આજે મારા ઉપર સુધારાના સાક્ષી તથા પાશ્વર્ય કેશવણીના હિમાયતી રાણા પોગળસિંહજી જી. સી. એસ. આઈ; સી. આઈ. ઇ. રતનપુરના મહારાજ સાહેબનો આ એક પત્ર આવેલો છે. મહારાજાજી જણાવે છે—

“ રતનપુરનાં રાણીસાહેબના હૃદયમાં હિંદુસ્તાનના રાજકુમારોના હિતને ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું છે. તેઓની અભ્યાસ વિષેની સ્પર્ધા વધે, એવી ઇચ્છાથી અમારાં વિદુષી રાજકુમારી જ્ઞાનદેવીયે પ્રસ્તાવિત કરેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપનાર આપના ઉત્તમ વિદ્યાર્થીને સુવર્ણપદક આપવાની હેમની ઇચ્છા છે, એમ જણાવનાં મહેને આનંદ થાય છે.”

વિષયસિંહ: આ વાયરો નંબર ટુ. સી તથા હીકરીને જન-સમાજ આજળ ધરવાની જાણાસા આજકાલ ઘણીજ તીવ્ર થઇ પડી છે.

* આરા સહાયના “ રમણ બાદશાહ ગરસે ” ની રજી.

પ્રધાનાધ્યાપક: “ હવે હું પ્રશ્નો વાંચુ છું, તેપર ધ્યાન આપો.

પહેલો પ્રશ્ન:—

સરદુનમની યામિની, સાહે કંથ ને કામિની;
ભરધાર ભાળે ભામિની, “ ઓ મધુરસ્વર આલાપિની ”
રસરેલી, સુખકર માનુની, કર હેલી પ્રીતિ રસગાનની

x x x x

કરે સરંગી લઇ તન્વંગી, થઇ ઉમંગી રસરંગી.
કિન્તુ હૃદયે ભર્યો ડચૂરો, રડુ રડુ થઇ સ્વરભંગી.

તે કેમ ?

આ પ્રશ્નના તકે સૌ ઉત્તર તૈયાર કરો. હું એક પછી એક દરેકને પૂછીશ.
(પુછવા માંડે છે)

કિરીટસિંહલ ! તમે આનો શું ઉત્તર આપો છો ?

કિરીટસિંહ:—

“ સંસારમાં સુખની પળો, નવ ફરી ફરીને આવતી,
સદા સુખ આ નહિ રહે, લહી એમ જોખું લાવતી. ”

પ્રધાનાધ્યાપક: (સતોષથી) “ ઠીક છે. વિનોદસિંહલ ! તમે
કહેા બેધએ ? ”

વિનોદસિંહ:—

“ ટાટો ભાત વધારી તેલ, મરચાં, મીઠું મશાલો લઇ;
તકડાબ્યાં ગયું અંતરાશ લલના તેથીજ યોલી નહિ. ”
(સર્વે હસે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: “ વાહ ! તમે તો નામ પ્રમાણેજ ઉત્તર આપ્યો !
શૂન્યસિંહલ ! તમે કંઈ ઉત્તર આપી શકો છો કે ? ”

શૂન્યસિંહલ:—

“ લાલા લહેરી મતિ અધેરી, ફીદા ફીદા નારી ઉપરે;
લલના બહેરી વળી હવેરી, ગાનની વેરી શું ઉચરે ? ”
(સર્વે હસે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: “ તમારો ઉત્તર વિનોદસિંહની બેડે મૂકાય એવો છે વિષયસિંહ ! કેમ તમે ? ”

વિષયસિંહ: “ સાંભળો સાહેબ ! હું તો ત્હેનો ઉત્તર ગ્રંથમાંજ આપવા આહું છું. આ પીંચળીઆઓ બેતબેતામાં તેને પથમાં ફેરવી નાખશે. મ્હને તો એમ લાગે છે કે-આપણી નવી વિચારશૈલીને અનુસરીને તે બીજી સ્નેહલગ્ન* ને દેહલગ્ન એમ બે લગ્ન કર્યા હશે; અને દેહલગ્નના સ્વામી સાથે બેઠાં બેઠાં સ્નેહલગ્નનો સ્વામી સાંભરી આવ્યો હશે ને કંચુકીમાં જીવ બરાચો હશે ? ”

પ્રધાનાધ્યાપક: (ગુસ્સે થઈને) “ કુમારસાહેબ ! તમારે આવી ભાવનાઓ પોષવી ન બોધ્યો. ”

વિષયસિંહ: (સ્વગત) “ ઘરમાંજ ઉપદેશ કરીને એટલે ખસ ! ”

પ્રધાનાધ્યાપક: (દેવરાજસિંહ સામે બોધને આનદોત્સાહથી) હવે તમારો ઉત્તર આપો, દેવરાજસિંહ !

દેવરાજસિંહ:— રાગ કાનરો.

“ ચંદ્રે મૃગ સુની ધુની સ્વરની બે, આકર્ષ્યુ આવી પડે;

જ્યોતિ ચંદ્રની નિષ્કલંક ખનતાં, નેત્રો વિષે બે નડે.

મીટ મીટ મળેલ મુગ્ધ મધુરી, બે તાર આ તૂટશે;

ઈર્ષ્યાથી અવલોકને પ્રણયીના, આયુષ્ય સૌ ખૂટશે. ”

સર્વે: વાહ દેવરાજસિંહનો ઉત્તર ઉત્તમ છે.

વિષયસિંહનો સહચારી જગતસિંહ (સ્વગત) “ કુમારશ્રીની કવિતામાં, ભેરવીમાં રહેલી ‘ સુણે તે ધુણે ’ જેવી મોહકતા છે અને તે મારી રસિક વૃત્તિને બહુ અટકાવ્યાં કરતી હોય. તેમ મ્હને પણ આ પ્રયત્નમાં યોગવા પ્રેરે છે. ”

* કોઈ નવલકથામાં, કવિ અથવા જ્ઞાતિપર આ આકર્ષ નથી. પરંતુ સુચન એ છે કે તે સમયે શિક્ષણ ધણીજ અલ્પ પ્રમાણમાં હતું. શિક્ષિતવર્ગનો મહા ભાગ યુરોપિયન જેવો હતો કે જેમને કાવ્યરસનું જ્ઞાન નહોતું અને જેઓ કાવ્ય રસિકજનો પ્રતિ ઈર્ષ્યાની દૃષ્ટિથી બેતા, અવરોધમાંનો મહાભાગ પ્રાસ અથવા રસની જરાપણ અપેક્ષા શિવાજ પોતેજ કવિ બની જતા હતા. માત્ર મહા અલ્પ ભાગ ખરા કવિજનો તથા કેમકેના પ્રશ્નોનો પુનઃવૃત્તિથી અભ્યાસ કરતા. આવા માત્ર વિશ્લેષણોમાંથી મહાભાગ તો કંઈ ક્ષીર યુદ્ધિ વિના માત્ર વિશ્લેષણિય નવનુ વિભાગપરજ મોહિત થતા.

વિનોદસિંહ: (વચમાં બોલી ઉઠે છે.) “સાહેબ ! આ કલ્પન! તો કોઇ પ્રાચીન કવિના જેવી જણાય છે, દેવરાજસિંહને શાખાશ છે.”

વિષયસિંહ: (સ્વચ્છ) “ જોયા, આ શાખાશ કહેતારા અને શાખાશી લેનારા ? શું શાખાશ ! આ જમાનામાં આ કવિતાના જેવા હવાઈ કિલ્લા નભે એમ નથી. પણ પૂછો, હો આપણે તો કરો અર્થ સમજ્યા નથી. પ્રાચીન સમયમાં કવિઓનાં મુજબ લોકોનાં અને લોકોનાં લોકોનાં ! દશ લિપિઓ વાંચી ત્યાં તો દવાખાને દોડવું પડે ! કવિતામાં પદલાલિત્ય, સરળતા અને ગેયત્વ તો મુજબ નહિ. આપણને અત્યારની શૈલી ઘણીજ પ્રિય છે

એક શીરો* હતો, એક શીરો હતો,
તે વહાલીને તાટ જઈ બેઠો.
હાં હાં તે પૂરીને તાટ જઈ બેઠો,
હાં એક શીરો હતો. (૩)

પ્રધાનાધ્યાપક: બીજે પ્રશ્ન પાદપૂર્તિનો છે:—

“ અંગુલી અધરે અડાડી ચક્રિતા બે આ મૃગાક્ષી ઉભી. ”
(જમાલ પ્રવેશ કરે છે)

જમાલ: જનાબ ! વોહ તો કુછ ખાનેકી ખાત આઈ અંગુરુ ઔર ખરકીકે ચક્રતે ખાતી ખડી હોગી.

વિષયસિંહ: “ ચુપ રહે, ડટીં ડકર ! ”

પ્રધાનાધ્યાપક: આ પ્રશ્ન જરા વધારે કઠીન છે તથાપિ દેવરાજસિંહજી તો ઉત્તર દઈ શકશે. બીજા કોઈને ફાવે એમ નથી.

ચુથાશંગ: એટલે સાહેબ ! વરી બધાએ જબાપ આલશે. જેને જોવા આવડશે તેવો. પાદપૂર્તિમાં કાંઈ ખીંછું મેલવાનું છે ? આ લેંટીની પાછર બીજી તૈણ લેંટીઓ ઘડડી કહાડવાની ! કવિતા કરવાનો સ્થમ કોઈને અમરપટો લખી આલ્યો છે ?

(બધા હસી પડે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: “ લખી આપેલું તો નજ હોય; પણ વસ્તુતાએ તો હજી સુધી લખી આપેલા જેવુંજ છે.”

* જુઓ કુટનોટ પૃષ્ઠ ૧૫ માની.

દેવરાજસિંહ : (થોડીવારે) સાહેબ ! મહેં આવો પ્રયત્ન કર્યો છે-

ધૂટા કેશ સમારતી, સરકતી, કુંજથી દીઠી સખી;
'ક્યાંથી' 'ઠીક તુંયે' 'હું ના તુજ સમી' 'સાને ખની ખહાવરી.'
ભુટો રોષ ધરંતી 'શું શું?' પૂછતી, ઓષ્ણતો દાખતી;
અંગુલિ અધરે અડાડી ચકિતા, જો આ મૃગાક્ષી ભભી.

પ્રધાનાધ્યાપક : હા, પાદપૂર્તિ સારી કરી.

દેવરાજસિંહનો સહચારી સામંતસિંહ : (ભભો થઇને) સાહેબ !
જગતસિંહે પણ એક ઉત્તર થડી કહાડ્યો છે. તે પણ વિનાદ
ખાતર વંચાવોને ?

(પ્રધાનાધ્યાપક અણગમ્યાની નજરે કાંઈ પણ જવાખ ન
આપતાં ચહીડાયલી નજરે સામંતસિંહ સામું જોઇને જગતસિંહ
સામે ધિક્કારયુક્ત કરડી નજરે કટાક્ષ કેંકે છે.

પ્રધાનાધ્યાપક : “ જગતસિંહ ! તહમેં કયા દેશના રાજકુમાર ? ”

(ઘણાખરા હસી પડે છે. દેવરાજસિંહનું હૃદય દુઃખાય છે.
સામંતસિંહ ખસીઆણો પડે છે. જગતસિંહ માથું નીચું ઘાલે છે.)

જગતસિંહ : (પ્રધાનાધ્યાપકને) “ મહારી કાઈ ભતની ઇચ્છા નથી.”

(સ્વમત) શું ધિક્કારભરી દષ્ટિ ?

“વસુ વિના નર પશુ, એ સૂત જગતને વશ્યું;”

“અદ્યુ રહે મદ મોટપનું ઘેન, તદપિ શ્રીમંતિની યા ને ખડેન.”

જન સમાજની સેવા કરે, ધર્મ નીતિમાં પ્રભુથી ડરે;

કપટ વાત સુણી અને આભી, તોયે ગરીબની વહુ સૌની ભાભી.

(કવિતાનો કાગળ ફાડીને ફેંકી દે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક : “ હવે સર્વે પોતપોતાની કવિતા સારા અક્ષરે
કાગળ ઉપર લખી નીચે સહી કરીને આપી દેજો. સર્વેને હવે રજા છે ”

(સર્વે જવા માંડે છે પ્રધાનાધ્યાપકે પણ પોતાનું
કામ પરવારી ચાલવા માંડે છે.)

વિષયસિંહ : (જતે જતે પ્રધાનાધ્યાપકને) “ સાહેબ ! આપને
મારે એક વિનંતિ કરવાની છે.”

પ્રધાનાધ્યાપક : (જોરમ ને જોરમાં) “ કાલે, કાલે.”

વિષયસિંહ: (રસ્તામાં આડો ઉભો રહી) “સાહેબ! જરા સાંભળો.”

પ્રધાનાધ્યાપક: (ગુસ્સામાં) “ I don't want you. ” (મારે તમારે કામ નથી.)

વિષયસિંહ: “ સાહેબ ! પણ જરા.....

પ્રધાનાધ્યાપક: (નંદાર નિશાળીઆ તરફ સ્વાભાવિક થતી ધિક્કારની નજરે, જોરમાં ન જણકારી બાજુએથી ચાલવા માંડતાં) “ વિષયસિંહજી ! આ તે તમારી રીત છે ? ” (જોરમાં તરછોડી ચાલવા માંડે છે.)

વિષયસિંહ: (ન જણકારતાં) “ સાહેબ ! આપને ત્યાં બધાં કલાક આવીને મહારો ટયુશન લેવાના વિચાર છે. ”

પ્રધાનાધ્યાપક: (અટકી પડીને હસતે ચહેરે) “ પણ મહેને વખત નથી. ”

(આજળ પગ ઉપાડે છે. નથી ઉપડતો ત્હોચે
જોરબંધ ચાલવા માંડે છે.)

વિષયસિંહ: “ સાહેબ ! હું પ્રતિમાસે ચારસો રૂપિયા આપી શકીશ. ”

પ્રધાનાધ્યાપક: (સાંભળતાંજ, ચમકીને ત્યાંના ત્યાંજ) એ અ (પાછા ફરીને) ઠીક છે, ઠીક છે; આપનો વિચાર સ્તુત્ય છે. મનુષ્યે વિદ્યા તો ‘ થેન કેન ઉપાયેન ’ પ્રાપ્ત કરવીજ જોઈયે. જાઓ, તમને હું નિરાશ નથી કરતો, બાકી By my oath I care not a two pence for money. ” (મારા સમ, મહેને પૈસાની જરાપણ દરકાર નથી).

વિષયસિંહ: (સ્વગત) એ અ

(પ્રધાનાધ્યાપકને) “ નારે સાહેબ ! એ શું બોલ્યા, આપ ? ”

પ્રધાનાધ્યાપક: “ Right you are. ” (સાચું કહ્યો છો.)

વિષયસિંહ: (પ્રધાનાધ્યાપકને) “ સાહેબ ! આપ તો ફરવા જવાના હશે. આપનાં પુસ્તકો લાવો, બંજલે મૂકતો જઈશ. ”

પ્રધાનાધ્યાપક: “ All right, just as you like. ” (ઠીક જમ તમારી ઇચ્છા.)

પ્રવેશ ૫ મો.

[સ્થળ: પ્રધાનાધ્યાપક મહાશયનો ખંડો.]

વિષયસિંહ: “ કેમ જમાલ ! પ્રધાનાધ્યાપક મહાશયનો ખંડો તો આજ ને ? ”

જમાલ: “ જનાબ ! મેંય તલાશ કરતા હું. આપ બેઠીકર રહો. આપ ચે તાજમહાલ હોટલમેં બેઠીચે. ”

વિષયસિંહ: (ગુસ્સામાં) “ ડટીં ઉકર ! જો આવે ! ”

જમાલ: (સ્વગત) “ ચોર હો ચાર ગાલિયાં સુનાઓ ! કયા ડરાતે હેં ? ગાલીસેં કયા ડરાતે હય ! ” (મૂછનો આંકડો મરડતો) “ ગાલીકી કયા ખિસાત હય, ચે ખંદેને કીતને ધપ્પે ખાયે હય ? સેન્ટ્રલ જેલકા જેલર થક જાય; મજર ચે ખંદા માર ખાનેમેં પીછા પડેનેવાલા નહીં હે. અરછા, મજર જાતા હું. (વિષયસિંહને) જાતા હું સાખ. ”

(જાય છે ને વિષયસિંહ ખંડલા સામું જુએ છે એટલે પાછો ત્યાંના ત્યાંજ આવી ઉભો રહે છે.)

વિષયસિંહ: “ કેમ પાછો આવ્યો ? ”

જમાલ: “ મેરેકું એકીલા જાનેકું ડર લગતા હય. ”

વિષયસિંહ: “ અરે ટાંગી ! જાને ? ”

(જમાલ મ્હો ચઢાવીને જવા માંડે છે, પણ વિષયસિંહની નજર ફરતાં પાછો ત્યાંજ આવીને ઉભો રહે છે.)

વિષયસિંહ: “ કેમ વળી પાછો આવ્યો ? ”

જમાલ: “ જનાબ ! ‘ જાતા હું ’ ઓ કહનેકું આયા થા. ”

વિષયસિંહ: “ જા, જા. નીકલ. ”

જમાલ: “ અખ તો નહિ જાતા હું. ”

વિષયસિંહ: (એકદમ ખૂમ પાડીને) “ ડટીં ઉકર જો આવે. ”

જમાલ: (તેના કરતાંજે ઉચે અવાજે) “ નો, જો આવે. ”
(એકદમ ધીમા અવાજે) જનાબ ! મેંય તો આપકા બોડીગાર્ડ (અંગ-રક્ષક) હરેહમેશ આપકી પાસ હોના ચાહીએ. કુછ ટંટા ફીસાદ હો ગયા તખ ? ”

વિષયસિંહ: (માથું ખંજવાળતો પ્રેક્ષકવર્ગ તરફ જોઈને) એ પણ ખરી વાત ! (જમાલને) અરુઠા, જળ દૂર છુપા કે ખડા રહેના.

જમાલ: “ હાજી એહ ખાત તો હીક હય. ”

વિષયસિંહ: (સ્વચત) હું રાજકુમાર આવ્યો છું, એમ ખબર આપવી તેના કરતાં એકવાર આપણે જ ચોર બની આ સુવિખ્યાત સુધરેલી સુન્દરીના વિચાર બાજુવા એ હીક.

(ઘરમાં એટલે વીંચમાં એક બાજુપર અંતાય છે.)

(શશિકલા જાતી જાતી આવે છે.)

ગાયન.*

રસભરી મદભરી ભૂમિપરી અવતરી

ખીલી કળી આ,

વિણ ચૂંટાતી, વિણ લૂંટાતી, સૂકી થાય છે.

ખડેત.

વેલી ફાલી વસંતથી તે, કેા નિરખનારો નહિ:

લજબખળી ખીલી કળી, પણ વાસ લેનારો નહિ.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) કયા ગાના ! કયા ખૂબસૂરતી ! ઉસકું કયા કહેના ?

જમાલ: “ પરાઇ ઓરતકું મા કહેના. ”

શશિકલા: “ અરે ! મ્હને તે શુ જોઈને આ વરને દીધી ? ”

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) “ અરરર મ્હને પણ એજ વિચાર થાય છે. મનોમન સાક્ષીને કાયદો લાગુ જણાય છે ! ”

શશિકલા: “ રૂપમાં તો બાણે આફીકાનેા સીધી, બળયું હું તો રહું છું બીધીને બીધી. ”

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) “ ખડોત ડરપોંક. ”

શશિકલા: “ સવારમાં ઉઠયા એટલે કોલેજમાં રોડ મારવાની તૈયારી, સાંજે કોલેજમાંથી કલખમાં સવારી; પણ એમ ન જુએ વિચારી કે કરમાઇ જશે આ પાંખડી બિચારી ! રાત્રે વાણુ કરી જરા હારમો-

* ગોલ્ડરબનના ‘ ત્રીલદાર ત્રીલારા તું જે કુરખાન કર ’ પ્યેટની ઠમે.

નિયમ ઉપર રમત કરૂં અને પછી શાખાશીની આશામાં તેમના પક્ષંગ તરફ દષ્ટિ કરું તો ઉંઘતા જ હોય એવું કે ખરેખરું. ”

વિષયસિંહ : (પ્રેક્ષકને) “ ડટીં ડફર નંખર વનનો ! ” ખીજું શું ? અમે તો એક રાખના સુકુમાર દીકરા છીએ ખરા ? પણ કેવા હોશભેર અડધા કલાકથી ટાંટીયા તોડતા ચોરની પેઠે હિમા રચ્યા છીએ. ?

શશિકલા : સમજે નહિ શું પ્રેમ, શું લાડ, ને પાછા વહેમનું તો આડ.

વિષયસિંહ : (પ્રેક્ષકને) તેની ફીકર નહિ. માન્યા તો દેવ નીકર...

શશિકલા : પેસોટકો, નોકરચાકર, બધુંએ ખરું; પણ વૃદ્ધ પતિને તે શું કરૂં ? બળ્યું ઝુરી ઝુરીને મરૂં ! (રીસ્ટ વાચ સામું જોઈને) વખત થયો, ચાલ ઘરમાં જઈને બેસું.

વિષયસિંહ : (પ્રગટરીતે પાસે આવીને) નવયૌવના બાઈસાહેબ મીસીસ હુપાદિયા ! જરા હિમાં રહેશો ?

શશિકલા : આપ કોણ છો બાઈ ? ને શા પ્રયોજનેઆવ્યા છો ?

જમાલ : બાઈ.....ઈ !

પહીલી સુલાકાતપર બહન ઔર ખિરાદર,
ફીર ધીરે ધીરે હોતે હય, માશુક ઔર શાહર,
વૈસી હો રહી હય, નયાઝમાનાકી નાપાક નઝર.

વિષયસિંહ : (માથું ખંજવાળતો) માર્યા, આગતાસ્વાગતાની વાત તો વેગળીજ રહી ને પહેલેથીજ પ્રયોજન પ્રજાયું. શું કહેવું ?

ખહારનું ને અંતરનું એમ બે પ્રયોજન,

પણ તે વચ્ચે છેડું બેંતાળીશ જોજન.

(શશિકલાને) આપ જરા ખુરશી ઉપર નિશ્ચિત મને બેસો, એટલે કહું.

શશિકલા : (સ્વગત) અરે ! આ તો કોઈ વિચિત્ર માણસ લાગે છે.

(વિન્ને) આપ બેસવું હોય તો બેસો. બાકી સાહેબને આવતે તો વાર લાગશે. (શશિકલા ચાલવા માંડે છે.)

જમાલ : (પ્રેક્ષકને) “ ડટીં ડફર ગો આવે ! ” દેખો, હમારા ખીના ચલતા હય ?

(શશિકલાની પાસે જઈ સહયતાથી) મીસીસ શશિકલા ! હમ આપકું મહીનેપર ચારસો રૂપયેકા ફાયદેકી ખુશખબર દરિયાફત કરનેકું આયેથે જી.

શશિકલા : (હસતે હસતે પાછી ફરતી) શું મારા સ્વામીનાથને પ્રમેશન મળ્યું ?

વિપયસિંહજી : (સ્વગત) આ મોહનમંત્ર ખરો છે.

જમાલ : હાંજી, ખુદા આપકી જીવાની આબાદ રખે.

શશિકલા : (જમાલ તરફ ફરીને તેના તરફ બે પગલાં જઈ) તમે કોણ છો ભાઈ ?

જમાલ : (શશિકલાને) મારા નામ જમાલ હય, આંર યહ હમારે શિરતાજ વિપયસિંહ મહારાજ.

(શશિકલા વિપયસિંહ સાથે હાથ મિલાવે છે.)

વિપયસિંહ : હુ ભાગ્યશાળી થયે! આપના આજખાણથી (હસતે હસતે વિપયી નજરે જુએ છે.)

શશિકલા : (હસતે હસતે વિપયી નજર પ્રિય લાગતી હોય તેમ) બિરાજે આ ખુરશીપર.

(બન્ને ખુરશીપર બેસે છે.)

વિપયસિંહ : મિન્સિપાલ સાહેબ પાસે મહેં રૂપિયા ચારસોના પગાર આપી ટયુશન લેવાનો વિચાર રાખ્યો છે અને તેમણે તેની સંમતિ દર્શાવી છે.

શશિકલા : (વિચારમાં પડી જઈ) એટલે એઓ આપને બંગલે આવશે કે આપ અહીં આવવાના ?

વિપયસિંહ (પ્રેક્ષક તરફ જોઈને ખાંખારો કરી) આપને કેમ ઠીક લાગે ?

શશિકલા : (સહજ શરમાતે) આપ આટલો મોટો પગાર આપો ને આપને અહીં આવવાનો શ્રમ આપવો તે ઠીક નહિ; પણ અનુકૂળ તો..... (અટકી જઈ લજજાથી મ્હોં ફેરવી નાંખે છે.)

વિપયસિંહ : (હસતે હસતે પ્રસન્ન તથા વિપયી દષ્ટિએ) આપણે અહીંજ આવવાનું રાખવાના.

શશિકલા. આગ રહો લેજો ?

વિષયસિંહ: ઉપકાર સાથે.

(શશિકલા અંદર આજ્ઞા આપવા બંધ છે, વિષયસિંહ ખોંખારતો ખોંખારતો કોચ ઉપર પડે છે.)

વિષયસિંહ: (સ્વગત) કામલગારીયે કાળજી કાપી નાખ્યું.

જમાલ: (સ્વગત) અંબે કલેજ કયુ કાટતી હથ ? કાટના હો તો પાઉં કાટો યા તો નાક કાટો.

। વિષયસિંહ જમાલને બહાર જવા અજુસારે કરે છે. જમાલ તેનો પ્રત્યુત્તર આપતાં ડોકું ધ્રુણવી ના પાડે છે. છેવટે જમાલ બંધ છે; પણ કોઈ ન જાણે તેમ પાછો થાડીવારે ત્યાંજ આવીને જોયો રહે છે. રહ્યા આવે છે. બન્ને એક ટેબલપર બેસે છે.

વિષયસિંહ: પ્રિન્સીપાલ સાહેબની ચોપડીઓ મૂકવા નિમિત્તે મહાર અહીં આવવું થયું, ત્યાં તમને જોયાં; પણ તમે તો ગાયનમાં હતાં એટલે તે પૂરે થયે આવ્યો.

શશિકલા: (અમકતી ને શરમાતી) હાય ! આપ સમજયા અવળું. એ તો સ્વમની ભાનિત.

વિષયસિંહ: (શશિકલાને)

લજ્જા છોડો, કરને જોડો, પડદો તોડો પરાધનો
નયન મિલાવો, પ્રેમ પીલાવો; નથી જોડો આ પુરાધનો;
નથી એ લંછન, બહુ દઉં કંચન, સંભા ન ખોશો લલાધનો.
રૂપા સરખો રાજવી પરખો, ઓલડફૂલ છે કલાધનો.

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) “ બુદ્ધા કલાધકા, રાજકુમાર સાખ રૂપેકા ”
અખ ખ્યાલ કરે સો ટચકા સુના કોન ? ચહ ખંદા !

શશિકલા: (હસતે) કુમાર સાહેબ ! આમ પ્રથમ મુલાકાતેજ આપના જેવા ઘૃષ્ટ ને અમર્યાદશીલ તો કોઇકજ હોય !

વિષયસિંહ: તમારા જેવાં પ્રણયવિષામાં ઉત્કૃષ્ટ ને પ્રવિણ પણ કોઇકજ હોય છે ને ?

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) સુનો ! બેવકુફ ઔર બેવફા બનાયે બદલકી એક દુસરેકી તારિક !

શશિકલા: (ઘડિયાળ સામું જોઇને) ઓહો ! સાહેબને આવવાનો વખત થઈ ગયો, માફ કરજો. હવે મહારે મહારા કામમાં રોકાવું પડશે.

વિષયસિંહ: હુંયે બહુ ધું. આ પુસ્તકો સાહેબને આપજો.

પ્રવેશ ૬ હો.

[સ્થલ: રાજનગરના બગિચામાં વિષ્ણુનું મંદિર.]

જગત્સિંહ: અહા ! એમનું સૌજન્ય કેવું ! સૌન્દર્ય કેવું !
સૌષ્ઠ્ય કેવું !

રાગ—ભીમપલાસ.

મુજનનાની સ્મરિત સ્નાને, પુણ્યતા ધરૂ થાય છે;
કાન્તિથી સહુ ઝાંખું ઝાંખું, ચક્ષુને દેખાય છે.
કરુણતાથી સેવક બનું, ચિત્તકું મુજ ચલાય છે;
પુણ્યથી શું વધાવું પૂણ્ય, ગરીબકુ ગુણ ગાય છે.

(મંદિરમાં જઇ ઘંટ વગાડી બહાર આવે છે)

અહો મુરારે ! ગોપાલહરે ! આ હૃદયને તહે કેવું ઘડ્યું
છે ? જ્યારે જ્યારે કબોટા આવી પડે કે હેયુ ભરાઇ આવે, ત્યારે
ત્યારે તહારી મૂર્તિનાં દર્શન કરે એટલે મહારી સર્વ દુર્ખલતા
ફર ખસી જઇ, જગત્ની સર્વ સુખ સામગ્રીને વૃક્ષવત લેખતો
કોઇ અલૌકિક અણુમૂલો આનંદસાગર હરમાં છલકાય છે.
પ્રભો ! આ તહારા ખાલની રક્ષા કરજે, તહેના હૃદયમાં તું પોતેજ
અધિષ્ઠિત થજે. (આ સામેથી સ્વર શાને સંભળાય છે ?
આ બગિચાના સ્વામી દેવરાજસિંહજી સામેથી એમના પરિજનો
સહિત આવના જણાય છે.)

આહા કયાં વિષયસિંહની વિષયવૃત્તિ ને કયાં દેવરાજસિંહ-
ની કૈવી સંપત્તિ ? કયાં કામ, ક્રોધ, લોભ વિષેની પરવશતા ને
કયાં પ્રભુભક્તિ, ધર્મનીતિની નિર્મળતા ? ચાલ, ચાલ, આ
ઝાડીમાં સંતાઈ અને તેનાં ખાલચરિત્ર નિરખી મગ્ન થાઉં.

(સર્વે ગાતાં ગાતાં આવે છે.)

ગાયન.*

ચઢીને થનથનતો તુરંગ, સભ્યા યંગાર શસ સહુ અંગ;
રાજકુલદીપક આવે—હાં રાજકુલદીપક આવે.

* " એને બુલાવે એ કાન્તરે કાન્તાની કેરી " અથવા " ચલતી ચપલા ચંચલ
ચાલ સુવર્ણી ને ચલખેરી " ના દબે

ઝળઝળતી જ્યોતિ આવે, મધુર મુખડુ મલકાવે.

સખા સહે સંચરતા, સુખી સદ્ભાગી આવે.

વશીકરણનું વારિ ઢોળે, ચતુર કંઈક ચપટીમાં ચોળે.

કંઈ કંઈ અભિમાને ચઢેલનાં, અભિમાન મૂકાવે.

એક રતિ વલ્લભ બીજો, વીર પ્રદ્યુમ્ન કુમાર;

દેવરાજસિંહ દેખતાં, ગર્વિત થાય ગમાર.

હીસે જયમ મદન નવીન અવતાર, સકલગુણ નીતિ કેરા ભંડાર.

જીઓ આ નરવીર આવે.

દેવરાજસિંહ: કેમ તિલોત્તસિંહ ! આજે કંઈ ઉદાસ જણાઓ છો ?

તિલોત્તસિંહ: કંઈ નહિ, સહેજજ. ઉદાસી તો એજ કારણથી કે આપનું ચિત્ત અભ્યાસમાં વધારે મગ્ન રહે છે, એટલે આપણી ખાલકીડા તો ગઈજ કની ?

દેવરાજ: તિલોત્તસિંહ ! એમ ઓછું ના આણે. (હસીને) તમે કહો તે રમત રમીએ. પછી કંઈ ?

તિલોત્ત: કેમ મનોરસિંહ ! કયી રમત રમીશું ?

મનોરસિંહ: તમે તમારે જે રમવું હોય તે રમો. મને પૂછશો તો પહેલાં તો હસશો. પણ પછી વચનના માર્યા ફસશો.

દેવરાજ: (મનોરસિંહનો હાથ પકડીને) બોલો ! બોલો ! તમે કહેશો તે રમત રમીશું.

મનોરસિંહ: સાંભળો ત્યારે—

નરમાં નર છે નટવર નાજર, નંદશુ નેહ કરે તે નારી;

અન્ય ભૂમંડલ સહુ છે વ્યંટલ, નાહક જનની ભારે મારી.

સર્વે: (હસીને) હા હા હા, હા હા. સમજ્યા. રાધાકૃષ્ણના મંદિરમાં તો તેજ રમત યોગ્ય કહેવાય.

દેવરાજ: જાઓ રાજસિંહ ! બહાર પહેરેગીરને વરધી આપો કે આ ભાગમાં કોઈ મનુષ્ય ન આવે.

(દેવરાજસિંહ એક સીસાટી વગાડે છે એટલે રાજકુમારના પરિજનો પોતપોતાનો પોષાક ફેરવી નાખે છે. સર્વે આશ્ચર્ય ખની જાય છે.)

જગતસિંહ: (ચમકીને સ્વગત) આ શો ચંમત્કાર ? માનુષી
માયાને નવ જન્મના નમસ્કાર.

(સર્વે મળી ગરબો ગાય છે.)

(ગરબો.) રાજ—સિંહ કાફી.

પરમ દયાળ, પરમ કૃપાળ, અમ તમ બાળ, છીએ શરણે;
જગ જંતલ, વિષયો વ્યાલ, ગૃહે ન કેા કંલ, વિભુ સ્મરણે.

સી બુદ્ધિ ન્યૂનતા લહી, દીધો રાધીકે લાલ;
સ્વામી નિજ સેવ્યા થકો, છતાય ભૂ ને આલ.

નાવલિયાશું કસણું લઈએ, જાપ જપીએ પણ જરી નવ કહીએ;
રાધેશ્યામ, જ્યમ રતિકામ, નીજ પ્રિય નામ, જપી ચારે જામ.
અંતરયાત્રી, કૃપા પામી, સતી સ્વામી, સેવે સદાચરણે. પરમ૦

પતિ પત્નિના ધર્મમાં, જગને લેક અનેક;
વિષમતા વિભુને નથી, રાધામય પ્રભુ છેક.

સુખ દુઃખમાં હસી સહ સંચરીએ, વિપદમાં વનવાસ વિચરીએ;
દઇ તાળી કર, વિનવીએ વર, રસગમ કરીએ જીવન સુખકર;
હસીએ વસીએ રસિયા હૃદયે, પતિ અનુગરણે પરમ૦

દેવાંગના આલો સખા, અરે બુદ્ધ્યો સખી, અરે ભૂલી સખી !
ખાજમાં પુષ્પ વીણીએ.

(સૌ ફૂલ વીણવા માંડે છે. મનોરમા તિલોત્તમા સાથે
કીડા કૈાતુક કરે છે.)

તિલોત્તમા: ખડેન મનોરમા ! તું તો હજી ખાલકીડાનીજ ભોગી
રહી, ત્હારે તો સર્વેય ત્હારા જવી સમોવડીયણ સહી (પણ) નથી
જણતી કે જયમ જયમ સમય જય છે વહી, ત્યમ ત્યમ અંતરના ને
ખહારના ભેદ.....(દેવાંગના સામે બોધને) કેમ ખડે કે નહિ ?

દેવાંગના: (વેગળી ખસતી મ્હોં કેરવી નાખતી) તમારા મોઢમ
ખાલો સમજે છે કાણ અહીં ? જાઓ મને ખાલાનજો નહીં.

તિલોત્તમા: તે તો ત્હારે જોઇએ છીએસ્તો. હૃદયમાં થાયે ચટપટી, ત્યારે સખીઓ પર રહે કટકટી. પણ એમ જાણુએ ડાહ્યામાં બહેન ! કે બહેને કરીયે સખી સાથે કટાકટી (પણ) પ્રેમપંથમાં સખી વિનાનાં સર્વે સાધન મટી.

દેવાંગના: (મનોરમા સામે જોઇને) એટલે કોઇ મુગ્ધા પ્રેમવશ થઇ હોય એવી રમત રમવી છે ?

મનોરમા: હાસ્તો. જે રમત ચાલતી હોય તેજ ચાલે ને.

દેવાંગના: મ્હારે માથે આવાં આળ શીદ ચઢાવો છો ? તાલાવેલી તો તમારા તનમાં લાગી છે કે ફરી ફરીને એની એજ વાત કહાડો છો. હું તો બોલીએ નથી ને ચાલીએ નથી.

મનોરમા: હોઠ સુધી આવેલા અક્ષરો ના બોલાય.

તિલોત્તમા: બાલ સખી સાથે પણ હૈયુ ના ખોલાય.

રાજબા: એકાન્તમાં પલ્લભર અસત્ય શાન્તિ થાય.

રૂપાળી: દિને દિને કાન્તિ ફૂલ થતી જાય.

મનોરમા: એજ પ્રેમનું પ્રથમ લક્ષણ. સમજ્યાં ?

સર્વે: (હસીને) હાહાહાહાહા !

દેવાંગના: તમારે મન હસવું થાય છે, પણ મારા કાળજમાં તો કંઈ કંઈ થાય છે.

તિલોત્તમા: હવે સૌ આળાઓ જવા દે.

વિરહે દેહડી થઇ રહી રાખની,

તું તો મૌનજ રહે, બાંધી મુઠ્ઠી...

સર્વે:લાખની.

મનોરમા:

પ્રિયતમ સંજમ આશ ધરંતી,

પ્રેમસૂચક કંઈ શબ્દ લવંતી, પ્રાતઃકાળે ઉઠે છે.

પ્રાણસખી સખીને સંતાપે, કદિ ખીન્જે કદિ રૂઠે છે.

તિલોત્તમા: (દેવાંગનાનો હાથ ગ્રાહી પાસે લાવી.)

આસાએ આનંદિત સ્વપનો,

ભાસ કરાવી સત્ય અસત્યનો, નિદ્રા ભંજ કરાવે છે.

ભાવ સખી, હૃદ બેખ લખી, કહી સખીને શીદ સતાવે છે.

રાજખ્યા:

આશાવરીનાં ગાયન ગાયે,
નૃત્ય પરિશ્રમથી જ્યમ થાયે,
લોથપોથ મૃગલી, ત્યમ આયે, પ્રસ્વેદે વપુ છાયે છે.

દેવાંગના: હું તો કશુંજે સમજતી નથી: જને અનુભવ હોય
તે સમજે.

મનોરમા: લે ત્યારે સમજવું.

અઘટિત ઉપચારે જ્યમ હારી, કલાન્ત ખનો રજનીજે નારી;
રસિયે ચૂમ્યું જ્યમ અમૃત વારિ, તરવર હોઠો હાલે છે.

તિલોત્તમા:

સૂની શય્યા પતિવીણુ દેખી, જીવન મરણસમું નીજ લેખો;
નિશ્ચિસો નાખી દુઃખ પેખી, મંદ નયન મીંચાયે છે.

દેવાંગના:

સમજું ના હું લોળી ખાળી, સખી મળી સહુ અટક્યાળી.
કંઈ લટકાળી, કંઈ નખરાળી, આ તો હદ થઈ જાયે છે.
ચાલો ખાજમાં, રમ્ય ખાજમાં, રંજરાગ મુહાયે છે.

રાજખ્યા: અલી સખીઓ! અહીં તો જીજો. આ બમર કમળ
પાછળ કેવો થેલો થઈ ગયો છે?

તિલોત્તમા: પ્રેમ ભોગ ભોગવવા સમયે કમળને બમર જેવો જોઈએ.

મનોરમા: પ્રેમ ભોગ આપવા સમયે હીપક ને પતંગ જેવો જોઈએ.

દેવાંગના: ખેસ, ખેસ, ડાહ્યલી. (સર્વેને) ચાલો ખડેનો પહોળું જઈએ.

(સર્વે સખીઓ દેવાંગનાને વચ્ચે રાખીને, એક બીજના
ગળામાં હાથ નાંખીને, બમરની ખાણુજે ગાતી ગાતી જાય છે.
એજ દિશામાં જગતસિંહ હોય છે, તેથી તેઓને આવતાં જોઈ
ગભરાય છે ને અહીંથી તહીં સંતાવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

સર્વે ગાય છે—

ગાયન*

અલી પ્યાર, બલિહાર, અલી વારવાર, કમલપરે જાય;
વારે વારે કમલપ્રતિ જોયે, અંતે પૂરાઈ જીવન ખોયે—પ્યારો

* અહીં બે ગાળી પ્રસિદ્ધ ગાયનની દેખી.

કલિ કુંડ કુંડ ચાય, કુટે ના—

અલિ “કલી કલી” ગાય, કલી લાજે મરી જાય—અલી૦

મૂલી માન અપમાન, દીધું તનમન પ્રાણ;

“નિશદિન રહું પાસે.”

“આશા છોડો” કલી બોલે, તહાય પ્રીતિરસ ઢાળે

હૃદય તૂટતું ત્રાસે.....અલી૦

(સંતાવાને ગજરાટભર્યો પ્રયત્ન કરતા જગતસિંહ ઉપર
દેવાંગનાની નજર પડે છે. આડી દષ્ટિ કરવાને, કંઈ ભમર ડસ્યો,
એ મીષે ગાયન ઉપાડી લે છે.)

દે૦: શુંભરવ કર, નવ એા મધુકર, નવ પીઠ પકડ,

ન વસનમહી સર;

અરરરરરર, સુખશાન્તિ હર, દંડ્યો દુઃખકર,

મુજ ઝીવ ઉપર—અલી૦

(સર્વે એકદમ ગજરાઈ જાય છે, પણ આજુબાજુએ નજર
કરતાં ચતુર તિલોત્તમા ને મનોરમા જગતસિંહને બેઠે લે છે.)

દે૦: અલી સખી આવો, વૈઠ બુલાવો.

મનોરમા (તિલોત્તમાને)

અલી નવ આઁચો, ખેલ જમાઁચો—

અલી૦

દે૦: વહું ઝેર, રગે રગ ઝેર, વેર નવલ્યો તો ઘેર સિધાવો.

તિ૦: જૂઠી જૂઠી હવે ઘેર ચાલ,

દેવાંગના. (સ્વગત)

હૃદય માંઢા પેકું સાલ.

તિલોત્તમા ને મનોરમા:

કરી ધમાલ, થઈ કમાલ, વીતીયો કાલ, સખીરી ચાલ.

દેવાંગના: આલીએ છીએ, થાક્યાં-પાઠ્યાં જઈએ છીએ—

અલી પ્યાર૦

(દેવાંગના તિલોત્તમા તથા મનોરમા શિવાયનાં
ખીખાં ચાલ્યાં જાય છે)

તિલોત્તમા: (એકદમ ચમકતી ને પુરુષવેષ ફરી ધારણ કરી લેતી) એ અડઅડાટ શાનો સંબંધાય છે ?

(મનોરમા ને દેવાંગના પણ તરતજ પુરુષવેષ ખદલી નાંખે છે.)

મનોરમા: (તિ. સામે મંદ હસીને) દેવરાજસિંહ મહારાજના ઉપવનમાં કોઈ ચોર પેઠા જણાય છે ?

દેવાંગના: (ચરકારા ભર્યાં સ્વરે) વાયુનો અવાજ છે. છો જ હોય તે. આપણે શું કામ છે ?

તિલોત્તમા: એમ તે કંઈ હોય કે ? અમે તપાસ કરીએ છીએ. (કહી ચાલવા માંડે છે.)

દેવાંગના: (ભેરથી હાથ પકડીને) શું તપાસ કરવી છે ?

તિલોત્તમા (હાથ છોડાવીને) એટલે ? કોઈ પુરુષ જ કદાચ હોય તો તે આપણું ગુપ્ત રહસ્ય તો જાણી જાય ને ? (કોપનો આવેશ ખતાવીને) “ ચાલ મનોરમા ! ”

(તિલોત્તમા, મનોરમા સહિત આજુબાજુએ તપાસ કરવા ખખ્ખિયાની ગાડીમાં અદરશ થાય છે. દેવાંગના એકલી પડે છે.)

દેવાંગના: (સ્વગત) મનોરમા ને તિલોત્તમા મહારા કાળજની કોર છે. તેમનાથી ગુપ્ત રાખવું કંઈ હોયજ નહિ. બન્નેય મહારા જીવની રક્ષક છે, પ્રાણની પોષક છે; પણ આત્મા પાસે તો એ બન્નેય પરાયાં. તે ખિચારીઓ, એટલું જાણી ગઇ છે કે હૃદય પારકું થતું જાય છે. પણ આવું ? છેક આવું ? આવી અસંભવિત કલ્પના કોણ કરી શકે ? શું મનોરમા ને તિલોત્તમાને પણ છેતરવી ? (કમકમાટી ખાય છે) મહારો હૃદયક્ષોભ સ્વજનથી અજાત રહી શકશે ? હાય હૃદય !

કાઢેલ રોષ થકી ખાલ સમીપ ધાયે,
હિન્મત બ્રૂંજ જયમ પદ્મ વિષે મીઝાયે;
“ના, જા” શ્રુણું ન, કલી ચંપકની ચહે ના,
ફેંકયુ પતંગ^૧ ઘર બહાર, તહીં કરેના.

તે રીતે હૃદય ! ત્હનેય પશુ—

શિક્ષા સુણાવી, સ્થળ દીધું લીધું ઉપાડી,
ચોંટયું જ કષ્ટ સહવા, તદપિ અનાડી;
વિમાન,^૧ અંધન પ્રબળથી મૃત્યુ માગે,
નાહું જતું નગણું આત્મવિનાશ માગે.

(જગતસિંહને લઇને મનોરમા તથા તિલોત્તમા આવે છે.)

તિલોત્તમા: મહારાજ ! આ તો વિષયસિંહનો સહચારી જગતસિંહ !

(દેવાંગના દાંત કચેડતી નીચું જ બેઠ રહે છે.)

મનોરમા: મહારાજ ! આપ કહેતા હતા કે એ તો વાયુ છે,
પશુ તિલોત્તસિંહનું કહેવું ખરૂં છે.

(દેવાંગના નીચું જ બેઠ રહે છે.)

તિલોત્તમા: મહારાજ ! આને સખ્ત શિક્ષા કરવી બેઠએ.

દેવાંગના: (મહા પ્રયાસથી ક્રોધનો કૃત્રિમ આવેશ સુખપર લાવી)
હું તેજ વિચારમાં પડી ગયો હતો. (સક્રોધ) મનોરસિંહ ! ત્હમે મહા
મૂખ છો, ત્હમારામાં વય પ્રમાણે ડહાપણ નથી; હજી ત્હમારી છોકર-
વાદી નથી જતી (વધારે ક્રોધ ધારણ કરી) જગતસિંહ ! હું ત્હમને
આવા નહોતો ધારતો. ત્હમે રાજકુમારના અનુચર થવાને યોગ્ય નથી.
વિષયસિંહથી ત્હમને દૂર કરવા બેઠશે. રાજકુલની સુવર્ણમાં આવવું,
એમાં જીવનનો પ્રશ્ન છે.

(જગતસિંહ નીચું જ બેઠ રહે છે. દેવાંગના પશુ તમ્મર
આંખમાં હોય તેમ હાથ વડે આંખો દાબી સ્તબ્ધ બની ઉભી રહે
છે. મનોરમા તથા તિલોત્તમા બન્ને તરફ બેઠ નિશ્વાસ નાંખે છે.)

મનોરમા: હા દેવ !

જેને નામે નત નયનથી ભૂમિ બાળે કુમારી,
તે આ સામે દીન વદનથી, નીચું ન્યાળે વિચારી;
ક્યાં કેલી આ પ્રણયી તણી, ક્યાં, વિશ્વદષ્ટિ અઠારી,
શે પૂરાયે સ્મર જગતના, અંતરાયો મુરારી.

જગતસિંહ: (થોડીવારે હસું બોધને) મહારાજ ! આપના વચનમાં આપ જટલા કૂર છો, તેટલાજ હૃદયમાં દયાથી ભરપૂર છો. મારવો હોય તો મારો, તારવો હોય તો તારો. આ દુનિયામાં રંકનું બેલી કોઈ થતું નથી.

દેવાંગના: (ન સાંભળ્યાનો કે ન ચલુકાર્યોનો દેખાવ કરી મનોરમા સામે બોધ) મનોરસિંહ ! મ્હને એક રીતે ક્રોધ ચઢે છે અને બીજી રીતે હસવું આવે છે. આ અહીં આબ્યા કયાંથી ?

તિલોત્તમા: (સ્વગત) ક્રોધ ચઢે છે, તે જગતસિંહપર નહિ પણ હૃદયપર. હસવું આવે છે તે જગતસિંહની વૃષ્ટતાપર નહિ, પણ પરમેશ્વરીની માયાપર.

દેવાંગના: ! (મનોરમાને કૃત્રીમ ક્રોધાવેશમાં) પેલા દરવાન હવે છે કે શું ? આ આબ્યા કયાંથી ?

(તિ. તથા મ. વગર કંઠે આલવા માંડે છે)

દેવાંગના: (સ્વગત) આ બેય દોડાદોડી કેમ કરે છે ? (થોડીવારે) હેં ? સમજી ગઈ હશે કે શું ?

જગતસિંહ: હું ગરીબ છું, મ્હારે માતા નથી, પિતા નથી, કોઈ રીતનો કોઈ આશ્રય પણ નથી. સુજનસિંહજી મહારાજને કાને આ વાત જશે તો મ્હારા ભવિષ્યની સર્વે આશા ધૂળધાણી થઈ જશે. હું આપ પધાર્યો તે પહેલાં આવ્યો હતો, ને પછી જવાનો માર્ગ રહ્યો નહિ. મહારાજ ! મ્હને ક્ષમા કરો. રંકને રાચે ક્ષમા કરવી હોય.

દેવાંગના: (હૃદય દુઃખાતું હોય તેમ) ત્હમે મ્હારી સમક્ષ રંકરાયનો ભેદ કેમ પાડો છો ? રંક અને રાય, મનુષ્યમાત્ર સર્વે એકજ પિતાનાં બાળક છે. ગરીબો અવસ્થા એ ગુનહો નથી, દારિદ્ર્ય એ કોઈ પણ દેશમાં દોષ નથી પરતંત્રતા પરમેશ્વરની દૃષ્ટિએ પાપ નથી. જાઓ તમને ક્ષમા આપું છું (સ્મીત વદને) બાકી ત્હમે મ્હારા ચોર તો છોજ.

જગતસિંહ: “ મહારાજ આપે મ્હને મુક્ત કર્યો, એ સાંબંધે આપનો ઉપકાર માનું છું. આપે તો ક્ષમા આપી બૌદ્ધર્થ દર્શાવ્યું છે પગંતુ ઈશ્વર આ નિરપરાધિના અપરાધ માટે મહા શિક્ષા કરી ચુક્યો

જે. આપની શારિરીક શિક્ષા કરતાં તેણે કરેલી શિક્ષાની વેદના વિશેષ તીવ્ર છે.

દેવાંગના: (આશ્ચર્યથી) “ ત્હમને શિક્ષા ? ”

જગતસિંહ: “ આપ શું જાણો કે આ હૃદયમાં આપને માટે કેવા પૂજ્યભાવ હશે ? અને આજથી આપજ મ્હને ધિક્કારવૃત્તિથી...
..... (નિઃશ્વાસ ઉરમાં દબાવતો) હા પ્રભો ! ”

દેવાંગના (સ્વગત) આહ ! ઇશ્વર ત્હારે ચરણે છું.

જગતસિંહ: “ મહારાજ ! હું જતા પહેલાં આપની નિર્શીતતા માટે આપને કહેતો જાઉં છું કે આજે જે કંઈ દરશમાન થયું છે તે સર્વ ગુપ્ત રાખીશ.

દેવાંગના: “ શું આજની અમારી કિડા જોતાં કંઈ ગુપ્ત વસ્તુ-સ્થિતી વિષે સંશય આવે એમ છે ? ”

જગતસિંહ: “ હા, મહારાજ સત્ય બોલવાની આજ્ઞા આપતા હો તો.....”

દેવાંગના: (મલકાતી) એ શું વળી ? ત્હમને શો સંશય આવ્યો ? નિર્ભયપણે કહો.

જગતસિંહ:— મરાઠી ચાલની સાખી.

વામ પાદ ગતિ હંસી સ્વરખી, વસી કંઠે કોયલડી;
હાસ્ય કટાક્ષ સુકેમલ દીસે, અણીઆળી આંખલડી.
હો મહુદારે.....કહી વો, હો નર કે નારી ?

દેવાંગના: હા, કવિરાજ ! ત્હમને સત્ય કહેવામાં કાંઈ હરકત નથી; હું રાજકુમારી છું. આજના આકસ્મિક પ્રસંગને ત્હમે શિક્ષારૂપ માન્યો પણ ત્હમારા સુંદર આરિઝ્યે તો ઘણા દિવસથી.....

જગતસિંહ: મ્હારે જીવ્યું ધન્ય છે, કે મ્હારા જેવા ક્ષુદ્ર મનુષ્યની આપ કદર કરો છો. એ તો આપનુંજ સૌજન્ય છે. આપની ગુણાનુ-રાગી દષ્ટિ ગુણનેજ જુએ છે; ખાધી મ્હારા જેવા તો અનેક મનુષ્યો છે.

દેવાંગના: (નિઃશ્વાત્મક અભિપ્રાય આપતી હોય તેમ અર્ધ-મીચેલ નયને) ના. (શીર હલાવતી) ત્હમે આરિઝ્યવાન છો, ગુણવાન છો, રસિક છો.

જગતસિંહ: (આશ્ચર્યથી) હું રસિક ?

દેવાંગના હા, તહમે કવિતા લખો છો તે મહાદ્ અજાણ્યું નથી.
(રમતથી) કેમ કંઈ સ્મરણમાં આવે છે ?

જગતસિંહ: નાથ કશુંયે નહીં.

દેવાંગના: પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની તહમારી વિદ્વતા પ્રશંસનીય
છે, કેમ કંઈ ધ્યાનમાં આવ્યું ?

જગતસિંહ: (સ્વગત) રાજકુમારી, વિષાલયમાં મહેં પ્રયત્ન
કર્યો હતો તે વિષે સુચન કરતાં લાગે છે. શું તેમણે તે પ્રયત્નને
મહારી ધૃષ્ટતા માની હશે ?

દેવાંગના: (જગતસિંહને તે વિચારમાં પડી જતો અટકાવીને)
હશે, સ્મરણ ન થતું હોય તો ચિન્તા નહીં; કહો બેઠાએ વાદ, સૌન્દર્ય*
જુએ તે લાગ્યશાળી કે ન જુએ તે ?

જગતસિંહ: આપને શું લાગે છે ?

દેવાંગના: હું તો ધારું છું કે ન જુએ તે.

જગતસિંહ: નાથ, જુએ તે.

દેવાંગના:—ત્યારે એમ કહો કે જુએ તથાપિ મુગ્ધ ન થાય તે.

જગતસિંહ:—એમ પણ નહિ. સૌન્દર્યને જુએ, મુગ્ધ થાય
અને તેની અંતે આત્મવિસર્જન સ્થિતી પ્રાપ્ત કરે તે.

દેવાંગના: (હૃદયના કિલકિલાટથી) આહા ! ખરૂં ખરૂં. તમારા
જવાબો સહવાસ કેવો સુખકર નિવડે ?

જગતસિંહ: આપના ચરણમાં રહેવામાં હું પણ આનંદ માનું.

દેવાંગના: (અર્ધૈય તથા નારાજીથી) ના, ચરણમાં નહિ. સમા-
નતા હોય તોજ પરસ્પરના ગુણ દોષની ચર્ચા થઈ શકે, સહચર્ય વડેજ
દાલક્ષેપ સ્વર્ગીય લાગે.

જગતસિંહ: આપના દોષ બેઠાં શકવાની મહારામા શક્તિ નથી.

દેવાંગના: (સ્વગત) મ્હને, આપ તે શું કામ કહેતા હશે ? હું
તો તેમને મનથી વરી ચૂકી છું. (મલકતે મુખે ધીરે ધીરે શીર
હલાવીને) તમારામાં શક્તિ તો છે; છે એમ પૂરવાર કરી આપું તો ?

* માત્ર શારીરિક નહીં.

જગતસિંહ: એમ તો બને જ નહિ, કે મહેં આપનો દોષ કહાડ્યો હોય.

દેવાંગના: હ્યો જુઓ ત્યારે. (એક પત્ર કહાડીને વેગળેથી ખતાવે છે.) આ હસ્તાક્ષર આપનાજ ને? આમાં મહારી કવિતાનો દોષ ખતાવ્યો છે ને એક બીજા પાદપૂર્તિ આપે લખી છે.

જગતસિંહ: (સ્વગત) ઓહો! આતો તે દિવસવાળી પાદપૂર્તિ! મહેં કરેલી ટીકા, મહારી નવી પાદપૂર્તિ; પણ મહેં તો ફાડીને નાંખી દીધેલી; હશે.

(પ્રગટ) જી, આ અક્ષર તો મહારાજ! હું ક્ષમા નાગું છું, મહારી કલ્પનામાંયે કયાંથી આવી શકે કે ફાડી નાખેલા કાગળના કંકરાથીએ દોષને પાત્ર થવાનો સંભવ બને છે.

દેવાંગના: “જગતમાં ઘણાં બહાણાં કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવા બને છે. જગતમાં અશક્ય કશું જ નથી. રત્ન જમે તેવી મલિનતાવાળું હોય તથાપિ તેને સ્વીકારી લેવું એ રત્નપરીક્ષકને તો આશ્ચર્યરૂપ ન હોય.”

જગતસિંહ: રત્ન સ્વીકારાય તે આશ્ચર્યરૂપ નથી, પણ મલિનતા તરફ દષ્ટિ જાય તે આશ્ચર્યરૂપ છે. મહારી કવિતાને આપ રત્નરૂપ ગણી સ્વીકારી હ્યો, એ મહને તો અસંભવિત જ લાગે.

દેવાંગના: (સ્વગત) શી રીતે સમજાવું, કે મહેં તો તહમારી કવિતાને જ નહીં પણ તહમનેયે રત્નરૂપ સ્વીકારી લીધા છે? હૃદય કેટલું નિર્દોષ ને પવિત્ર છે?

(પ્રગટ) ત્યારે એમ કહો કે જને તહમે ‘રાય’ કહો છો તેને રત્ન શોધી કહાડવાની કાર્યદક્ષતા સંબંધે અશક્ત સમજો છો. આ ઉપરથી ‘રાય અને રંક’ એ મિથ્યા લાપણુ છે એમ સમજી શકાય છે. જે એક ક્ષેત્રમાં રાય છે તે બીજા ક્ષેત્રમાં રંક છે; ને જે એક ક્ષેત્રમાં રંક છે તે બીજા ક્ષેત્રમાં રાય છે. રંક, હૃદયમાં તો પોતાને ‘રાય’ જોવાજ માને છે તથા અમુક વિષયોમાં તો રાયને પોતાના કરતાંયે દુઃખી તથા અસમર્થ જાણે છે. જે આવું ધૈર્યરી બળ હૃદય વિષે વસતું ન હોત તો મરમાત્માની જગરચના નિરાશાયુક્ત આત્મઘાતનાં અસંખ્ય

દષ્ટાંતોથી કલંકિત થાત. કહો, સત્ય છે કે નહિ ? અને જો હોય તો કહો, રંક અને રાયનો ભેદ ભૂલે નહિ તે અજ્ઞાની નહિ ?

જગતસિંહ : હાજી, માન્ય કંઈ છું; પણ રાય તે ભેદ ભૂલે તો તે ત્હેની ઉત્તમતા ને રંક ભૂલે તો તે ત્હેની ઉચ્છ્રંખલતા ?

દેવાંગના : ઉત્તમતા કે ઉચ્છ્રંખલતા, તે તો ત્રીજીની દૃષ્ટિએ ને ?

(જગતસિંહ મ્હાત થઇ હસે છે.)

દેવાંગના : હ્યો ત્યારે, હવે મ્હને સમજવો કે મ્હારી પાદપૂર્તિમાં શો દોષ છે ?

જગતસિંહ : (યોડીવારે) દોષ તો માત્ર ચિત્રકારની દૃષ્ટિએ જ છે. ઝોટકતો દાખતી અંગુલી અધરના એક ભાગપર, ને ચકિતા મૃગાક્ષી અંગુલી મૂકે તે ખોજ ભાગ પર રહે.

દેવાંગના : (સમજી જઇ હસતી) તે કેવી રીતે ? કરી ખતાવો જોઇએ ?

જગતસિંહ : (શરમાય છે) આપની દિવ્યતા મ્હને એવો ચેષ્ટા પરિચય કરાવતાં અટકાવે છે. ગિરિવરવાસિનીની કૃપાની પરિસીમા અનુભવતાંયે ભૂમિપર વસનારને વિવેક-મર્યાદા તો હોયજ ને ?

દેવાંગના : હા, એ તો ખરું એક રીતે, પણ ગિરિવરવાસિની આત્મસમર્પણના પ્રભાવે ગિરિવરના ગર્ભમાં ઉતરી જઈ કોઈ તીવ્ર ભાવની જવાળાને જોઈ ગિરિવરગર્ભ તથા સપાટ ભૂમિના અંતગત્યે કોડી નાખી ભૂમિવાસિની સમક્ષ આવીને ઉભી રહે તો ?

જગતસિંહ : (સહાસ્ય) તો તો પછી તે ભૂમિવાસિનીજ થઇને ?

દેવાંગના : થયું ત્યારે ખન્ને ચેષ્ટા કરી ખતાવો.

જગતસિંહ : (ખન્ને ચેષ્ટા કરી ખતાવે છે.) કેમ એમજ ને ?

દેવાંગના : હા, એમજ ત્યારે જરા ત્હમ્હારી પાદપૂર્તિ ત્હમ્હારા મુખેથી સાંભળાવશો ?

જગતસિંહ : મ્હારે મ્હોંએ સાંભળવાથી કંઈ વિશેષ છે શું ? હ્યો : સાંભળો. (પાદપૂર્તિ વાંચે છે)

ધ્રુજતિ પદ માંડ માંડ ભરતી, દીઠી ન દીઠી કરી;
કંઠે નાદ નૃપુરનો અવગણ્યો, પાધું ન જોયું કરી.
સ્વામી મગ્ન દીઠા સપત્ની સ્મરણે, કો ચિત્રપાટી લઈ;
અંગુલી અધરે અડાડી ચકિતા, જો આ મૃગાક્ષી ઉભી.

દેવાંગના: રસિક કવિરાજ ! તહમે તો આ કાવ્યશેષથી ઠોષ એક નવોદા રાજકુમારીના મંદ લાગ્યનું દિગ્દર્શન કરાવી દીધું. વિષયી સેવકોની પાસે ઉછરેલા રાજકુમારોની પત્નીના સાગ્યમાં ઘણીવાર ‘પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષીકા’ હોય તો શું આશ્ચર્ય ? મહને તો એવા રાજકુમાર કરતાં તહમારા જોવો રસિક વિશેષ પ્રિય લાગે.

જગતસિંહ: (ચમકીને) અહો રાજકુમારી ? ગિરિવરથી ઉતર્યા ને ઉતર્યાજ ?

દેવાંગના: (હૃદયથી હૃદયને હૃદયની ભાષામાં સમજાવી દેવા સમર્થ પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ એકીટશે ભીની દષ્ટિએ જોઈ રહે છે.) હા ! ઉતરી ને ઉતરી. હૃદયની શાન્તિ ઠાજે ઉતરી, જીવનની આશા માટે ઉતરી, મસ્તકગિરિપર આપને સ્થાપી ઢીકરી યનું; અથવા તે અશક્ય હોય તો મંસાર ત્યજી પાર્શ્વકુટિમાં જઈ વસું તો તેમાં અવટિત શું ?

જગતસિંહ: (એકદમ ચમકીને) અરે આ શું બોલો છો ? સખીઓ સાથેની કેસીથી કુતુહલ જાગતાં શું પ્રવૃત્તિને પ્રેમપ્રભાવની પોથી પ્રારંભી ?

(સ્વગત) આહા ! કેવું દુર્દૈવ કે કાવ્ય, સંગીત તથા પ્રેમ ત્રણે પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલાં ખાલરત્ન માત્ર આવાજ હૃદયદોર્ષદયને લીધે સ્વર્ગમાંથી દેશવટો ભોગવતાં આ પૃથ્વીમાં આવી નિર્દોષ રાજકુમારીઓને સતાવે ?

(પ્રગટ) ક્ષમા કરો, અત્યારે તો મહને જવા ઘો.

દેવાંગના: (વચમાં આવી રસ્તો રોકી ગદ્ગદીત કંઠે) વહાલા ! હું તો તમને અંતઃકરણથી વરી ચૂકી છું. હવે મહને વિસારીને ક્યાં જશો ? જાવા ના દઉં, નિષ્કુર ન થાઓ; હૃદય શું કહું, તરછોડી ન જાઓ; તારી હથો, હિંગારી હથો, દુઃખી દાસી સ્વીકારી હથો. (પમે પડે છે.)

જગતસિંહ: (દેવાંગનાને હાડતો) રાજકુમારી ! આ શું ? તમે તો સમજી છો !

પ્રણય પલ્લભરનો નવ દુસ્તાર*
સમયને વિસ્મૃતિનો આહાર.

દેવાંગના: આ પ્રણયમાં ક્ષણિકત્વનો દોષ ધરશે નહિ, અંતર-યામિની અકલિત ગતિમાં અશક્ય ઉપદેશ કરશે નહિ; પુણ્યમય લગ્ન-મંથિથી ત્હમારા જીવનની સહભાગિની કરે, જીવન સુખમય કરે, જીવનનું પાન કરે.

જગતસિંહ: રાજકુમારી ! વિચારો. આ તો આખા જીવનનો પ્રશ્ન છે. આજે જે પ્રિય છે તે કાલ ન રહે. પ્રેમ એ મનુષ્યજીવનને માત્ર ક્ષણિક ઉભરો છે. હૃદયમાં પ્રેમ એ એકજ વિકાર નથી કે જે પરિપોષાથે નિરંતરની સુખપ્રાપ્તિ થાય.

નથી હું રમણી રાજકુમાર, જગત નિદાનો નહિ રહે પાર;
પ્રણય પલભરનો નવ દુસ્તાર, સમયને વિસ્મૃતિનો આહાર.

દેવાંગના: વહાલા ! ઓછા ઓછા હૃદય ચીરતા અક્ષરો બોલશે નહિ. સ્વીકારના ઉપકાર સાથે, જગતની મિથ્યા વાણી તોલશે નહિ. પુરુષજીવનમાં પ્રણયને એક સ્થાન છે, સ્ત્રીજીવનમાં તો પ્રણય જીવન-પ્રાત પટવતું સમાન છે. વહાલા ! ત્હમે રાજકુમાર નથી તો આ રુદ્ધિત હૃદય ત્હમને રાજજામાતા નિર્મે છે. તેમાયે દાન યા દેન્યની દષ્ટિ થતી હોય તો, મ્હારા જીવનના આધાર, સત્ય ધારણે કે મ્હને સ્વામી સહે સંતોષે સંચરનાર એક ગરીબ નિર્દોષી નારનું જીવન વ્યતીત કરવાનાં દૃઢ-નિશ્ચયભર્યો આનંદ છે.

જગતસિંહ: મ્હને જવા દ્યો જવા દ્યો, રાજકુમારી ! યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરી આટલી હૃદયદૌર્બલ્યની ઘડી વિતાવી દ્યો, ઇશ્વર તમને સાલ્ય કરે.

(જગતસિંહ ચાલવા માંડે છે, દેવાંગનાનું નિરાશાથી સુખ પડી જાય છે પરંતુ આકસ્મિક આકાશવાણીથી બંને ચમકે છે ને તટસ્થ બની જાય છે.)

(આકાશવાણી થાય છે.)

સજ્જન સંગે સતિ સંચરજે, સ્વીકાર સતિ સફલાગી;
સતિ ! તુજ પતિ એ, સુરવર દર્શ્યે, દંપતિ દ્યો વર માગી:
વિતનું વિધિની.....સમ્મત પ્રીતિ જાગી

(જગતસિંહ અને દેવાંગના ચકિત બની જઈ
ચારે બાજુએ જુએ છે.)

જગતસિંહ: અરે ! આ અંધકારમય રાત્રિત્રસ્ત વિશ્વરૂપ મહારા શુબક હૃદયને એક ઝળહળતા રવિરશ્મિના ઝળકાટરૂપ આ આદેશ કેનો ? અ: આશીષ કેની ? આ ગંભીર વાણી કેની ? ગમે તેની હો. પરંતુ સ્વરમાં પવિત્રતા છે, દિવ્યતા છે, મહત્તા છે. મહારે તે આજા શિરોધાર્ય છે. (અલૌકિક આનંદથી છલકાઈ જતી દેવાંગનાનો હાથ આંત્રીને ઉઘે સ્વરે) સતિ ! આજથી હું તહારો છું. ત્રણ લોક ઉલટે, કે સુખદુઃખની પ્રશાઓ પલટે, દુઃખના ડુંગર તૂટી પડે, કે રોરો નરકનાં દુખ ભોગવવાં પડે; તો પણ હું તહારોજ છું, એ આજથી સત્ય સમજજે.

દેવાંગના: (હસતી હસતી આનંદના શિખરે પહોંચેલી હાથ તરછોડી નાખીને) હવે કેવા પલટાયા ? પુરુષોનાં કાળજાં તે ઇશ્વર કેવા ઘડયાં હશે ? વિહવળ વનિતાનું વિમાન થતાં વૃક્ષોને તથા વન દેવતાઓને વાયા થાય છે પણ પુરુષ પલળતો નથી કે એકને બિં થતો નથી. પલ્લભ:ના પ્રણયમાં પડશે નહિ, અન્નપૂરી એકલી અખળાન અડશે નહિ.

જગતસિંહ: દેવી ! એમ તે હોય ?

દેવાંગના: મીઠડું મીઠડું બોલવામાં ચતુર છે, બાકી મહારા જીવીને નિભાવશે ક્યાં વળા તે કહોને ખબર.

(મનોરમા તથા તિલોત્તમાનાં પગલાં સંલગાય છે.)

દેવાંગના: સખીઓ તો આવી પહોંચ્યાં. જવાની આજ્ઞા આપશે ?

જગતસિંહ: રસિલી ! (પાછળ જાય છે).

(દેવાંગનાનો હાથ પકડી એકીટશે પ્રેમાળ દષ્ટિએ બેઠ રહે છે.)

ગાયન રાગ મહારા*

દેવ: કર પકડી શું કરી જાડુગરી, મુજ ભીંજી ચુંદરિયાં,

જવ: મદધેત્રી ઓ છકેલી, વેલી નવેલી, ન મારો નજરિયાં.

દેવ: પાલવ પરનર પલમાં પકડો, છેડો છખીલા છોડ છોડ,

જવ: રસિલી હઠમાં હર્ષ શું માને, નયને નયનો જોડ-મુજવ

દેવ: નિહુર ઠગારા જાઓ

જવ: રસિલી ! હસી હસાવો

(૩)

મુજવ

(છેલ્લી લિપિઓ ગાને ગાતે સામસામી દિશામાં પાછે પગલે હઠતાં હઠતાં અદશ્ય થાય છે).

પ્રવેશ ૭ મો.

[સ્થળ: પ્રધાનાધ્યપક મહાશયનો અંગલો.]

શશિકલા: (સ્વગત) મુઠ રાંડ રતિકલા, એનીએ મહોટી પગાઃ જ્યાં જઇએ ત્યાં પાછળની પાછળ, રાંડનું કહાડવું જોઇએ જલદી કાસળ.

(પ્રેક્ષક સામે જોઇને) રાંડ ઘાઠા જીવી, ના આવે તાવ કે તરિયો ને રોળ નો એવો કે જાણે ચોતેજ દુ.ખનો દરિયો. ખાપની પાસે કીકલી થઇને લાડે, ને જ્યારે ને ત્યારે મહારી વાત કાઢે. પણ હાહ ! કેણુ ગણે છે તહને ને તહારા ખાપનેય, મુઠ નથી પરણતી કે જાય સાસરે; જન્મારાની લાગી માખાપને આશરે. પણ કંઈ કાચી છુ ?
(વિષયસિંહ આવે છે.)

શશિકલા: હ્યો, સંભારતાવેંતજ આવી પહોંચ્ય..

વિષયસિંહ: કેમ મઝામાં ને ?

શશિકલા: જાઓ, જાઓ, આજથી નહિ હું તહમારી, પગે લાગી તહમને, મહારી તો થઈ ગઈ ખુવારી.

વિષયસિંહ: (સ્વગત) વળી મહારી કિયા તહાડાની ? (શશિકલાને) પણ છે.....શું ?

શશિકલા: કપાળ મહારે ને તહમારે.

વિષયસિંહ: મહારે કપાળ તો પહેલું નીકર તહારા જેવું રતન મળે કયાથી ? (“ જો જો જો ” કહીને શશિકલાને હાથ આલીને કપાળે ફેરવે છે.)

શશિકલા: (હાથ તરહેડીને) જાઓ, જાઓ મહને વધારે ખાલાવશે નહિ. જાઓ સીધા રસ્તે રસ્તે, આજથી ફોસલાવવા હસતે, હસતે.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) આ ખી ‘ડટી ડફર’ થઈ ગઈ, (શશિકલાને) અરે મુગલોચનિ ! અયે કમલલોચનિ ! ડાખ નયન મુગ જેવું અને જમણું કમળ જેવું, સમજકની ?

(શશિકલા મહોં ફેરવીને ખસી જાય છે.)

વિપયસિંહ: (તેની સામે આવીને) લેને જે નામ વધારે કહું. પછી છે કંઈ? અરે મૃગલોચનિ! કાળજકાચણી! દુઃખમોચણી! શૂલધોચણી.....

(શશિકલા મ્હોં ફેરવી ખસી જાય છે.)

વિપયસિંહ: અરે! આમ કેમ કરે છે? મોચણુ ઘાંચણુ નથી કહેતો.

(શશિકલા ખસી જાય છે.)

વિપયસિંહ: (પાસે જઈને ઘણાજ મોટા અવાજે) ઓ વિપય-સિંહમય જીવીતે?

શશિકલા: (ચ્હીડાઈને) બૂમો ઝેની પાડો છો? ત્હમારે કંઈ છે લાજ કે આખર?

વિપયસિંહ: તુંજ બૂમ પડાવે છે ને? કેમ શું છે? કહેને જ કહેવું હોય તે?

શશિકલા: શું કહું? મ્હારૂં તો કાળજી કહેતે કહેતે ધડકે છે. આપણી વાત રતિકલા જાણી ગઈ.

વિપયસિંહ: કયી વાત? તે દિવસે હું ને પ્રધાનાધ્યાપક મહા-શય જમવા બેઠા હતા ને ત્હોં કહ્યું કે “ મહારાજ સાક મૂકે? ” ત્યારે મ્હોં કહ્યું હતું કે “ ઉ હું અ ” તેજ ને?

શશિકલા: (ગુસ્સે થઈને) અત્યારે હસવાનો વખત નથી.

વિપયસિંહ: (કંટાળાથી) પણ વાત કયી? તે તો મ્હારે જાણવું કે તેયે નહિ?

શશિકલા: વાત વળી બીજી કયી? ત્હમારો ને મ્હારો સંખંધ છે તે. બીજું શું વળી? મહારાજ ભોગ. હું નહોતી જાણતી કે આટ-આટલી હુંશિયારી રાખ્યા છતાંયે આપણી વાત ઉઘાડી પડી જશે.

વિપયસિંહ: હું-ત્યારે એમ બોલોને, કે “ તમને મ્હોં ફસાવ્યા તે વાત ” એ તો ઉઘાડું પડેજ. આજેજ જાણ્યું? (મોટે સ્વરે) કલંક તો છઠ્ઠે દહાડે છાપરે ચઢીને બોલેહ?

શશિકલા: (ચ્હીડાઈને) પહેલેથી બોલવુંતું કની?

વિષયસિંહ: મહને શી ખબર કે આ આપનો 'First trial' (પ્રથમ પ્રયાસ) હશે ?

શશિકલા: (જે કાને હાથ દેતી ફરી જઈને) આવા શબ્દો મહેત્તાની કરીને બોલશે નહિ. કલંક શબ્દ સાંભળીને મહને આખા શરીરે કંપારી છૂટે છે.

વિષયસિંહ: છૂટે છૂટે.

શશિકલા: હું કોઈ દિવસ એવું કદ એવી નથી.

વિષયસિંહ: (જોરથી) અંહ'અ.

શશિકલા: પછી ભણેલાં ને અભણમાં ફેર શો ?

વિષયસિંહ: ખરું છે. ભણેલાંના મગજ ઉપર ચોપડીઓનાં થાથાનો ભાર આવે કની ? એટલે જમ પનીઆરીથી માથાના બેડાના ભારને લીધે આડું અવળું બેવાય નહિ તેમ ભણેલાંથીએ બેવાય નહિ.

શશિકલા: (રોવા જેવી થઈ જતી) ખરેખર, હું ઉત્તમ પંક્તિમાં રહી નહિ.

વિષયસિંહ: કાંઈ ગાંડી થઈ ! (ધીરે રહીને ડોકું હલાવીને) એજ ઉત્તમ પંક્તિ. બીજાં બધાં ભણેને કુલાઈ મરે કે ઉત્તમ પંક્તિનાં તો અમે, પણ સમજી તો વિચાર કરેને કે “ એમને અનુભવ શો ? ”

શશિકલા: મહને તમારી કશીજ વાત ગમતી નથી. રતિકલાને! ઉપાય ના કરો ત્યાં સુધી; એ કહી દેશે એટલે મ્હારો મરો.

વિષયસિંહ: ઓહો ! એમાં તે શું માટી વાત. રતિકલા કહી દેશે ? કહી દેશે માટે માની લેશે ! બેલી ! નજરે બેયા વિના ન માનવાનો તો આ જમાનો છે.

શશિકલા: ત્હમેય ચ્હીડ ચડે એવું બોલો છો ને ? આ ત્હમને કહ્યું, રતિકલાનો ઉપાય કરો.

વિષયસિંહ: બોલ, શો ઉપાય કરવો છે ? તું કહે તે કરવાને તૈયાર છું.

શશિકલા: (ખુશી થતી) ત્યારે હવે સાંભળો. ત્હમે એને સારી બોલો છો ને ?

વિષયસિંહ: કાણે કહ્યું વળી ?

શશિકલા: એનોયે એક હીણકમાલ ને મીઠાજખાઉ ડાક્ટર છે. એમનો સુધારક મિત્ર થાય છે.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) એયે ખરો. ઘણાખરા તો આવી અનુ-કૂળતાઓ માટેજ સુધારક બની આવસોઈ કુટવા મંડી પડે છે.

શશિકલા: આજ ત્રણ વર્ષે એ વિસાચતથી આવ્યો છે. તેના આવ્યા પછી રતિકલા કાલે પહેલવહેલી મળવા જવાની છે.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) કહો, મા દીકરી એકબીજાની કેવી કાળજી રાખે છે! (થોડીવાર વિચાર કરીને) ખસ, ખસ, ખસ. એ ઠીક છે. એ ત્યાં જાય કે હું પ્રધાનાધ્યક્ષ મહાશયને “મહારી તબિયત સીક છે, ચાલોને ડાક્ટર સાહેબને ત્યાં” કહીને લઈ જઉં. પછી કંઈ?

શશિકલા: (ખુશી થતી) હા, એ ઠીક છે; પણ જોડે હુંયે આવું એમ કરજો. (હસતે હસતે) હું જરા ગુસ્સામાં હતી, તેનું ખોટું ના લગાડશે, ને આપણો સ્વાર્થ ના ખગાડશે.

વિષયસિંહ: એમાં મોટો સ્વાર્થ શાનો આવી ગયો છે? આજથી જરા ડોસાને અડાવતી રહેજોને!

શશિકલા: (હસતી હસતી) તમેય ખરા છો તો! હવે જઈ છું. (પ્રેક્ષકને) શું શીખવાડતા હશે? કંઈ કાચી છું?

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) ડોસાનાયે ભોગ. આપણે તો માત્ર નિમીત્ત છીએ. હારિ હારિ.

(જમાલ આવે છે.)

જમાલ: (આનંદભરે) જનાબ, આપકી ખાત સરચી. (કાનમાં વાત કરે છે.) દેવાંગનાકી સાથ આપકી શાદીકી ખાત. જનાબ! જો હો જય તો તો છંદગીકા એક મોઝા હો જય.

વિષયસિંહ: પણ એ સિંહના પંજમાં હાથ ઘાલવા જેવું છે હાં! ત્યાં ફાવવાને સદ્ગુણ ને ડહાપણનો તદ્દન નવોજ વેષ ભજવવો પડે. ત્યાં લાયકાત વિનાના બનીયે તો તો અર્ધચંદ્ર જ અનુભવવો પડે. એમાં તહારી સલાહ ચાલે નહિ; ને જગતસિંહ આપે નહિ; પણ વાત-

ચીત તો તેના પિતા ગંભીરસિંહ મહારાજ સાથેજ કરવી. હશે, એ કેસ હાલ સુલતવી રાખવામાં આવે છે. બે પાસે આવ. (કાનમાં) આમ આમ.

જમાલ: કબૂલ.

વિષયસિંહ: કબૂલ નહિ. એમાં તે તહાર શું કામ છે? પણ એમ છે કે કાલે રતિકલા એક ડો. રાયને ત્યાં જવાની છે. તહારે એ યુક્તિ કરવાની છે કે ત્યાં એવી ચોકી રાખ કે હું અને પ્રધાનાધ્યાપક મહારાજ આવીએ ત્યાં સુધી બન્નેમાંથી કોઈયે ખસવા ન પામે.

જમાલ: કાયકું જવાની છે?

વિષયસિંહ: (ગુસ્સે થઈને) એકવાર કશું કે જવાની છે, એટલે જવાની છે.

જમાલ: હાજી, હાજી. જવાની હય તો જવાની છે.

વિષયસિંહ: (હસતે હસતે) હા, હા; એમજ. લે આ રતિકલાનું વીઝીટ કાર્ડ દરેક કામમાં લાગે તો.

જમાલ: અરછા જનાખ. (થોડીવારે) પન આપકા વહાં કામ પડેગા.

વિષયસિંહ: (હોંસભેર હાથે સ્વરે) આ.....વી.....શું.

જમાલ: ખડોત અરછા, ખડોત અરછા. ઓ....ર..., મેરા સોગાર આપકું પહેનના પડેગા.

વિષયસિંહ: (સ્વ.) માર્યા. (જાને) કેમ?

જમાલ: અગ્રી નહોં બોલ સકતા. મયને કામ નહોં કીયા તો ફીર જૂતેસે મારો. કામ કર દઉંગા, મેરી જાનકી કસમ.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) કહો આમ બાબત છે. એનાં કપડાં મહારે પહેરવાનાં. (થોડીવારે) ચાલો, એ પણ એક જીંદગીનો અનુભવ છે. (જતે જતે) પહેરવેશ તો એક સમ એનો પહેરીશું પણ (આંખ ખતાવીને) આ એના જેવી ક્યાંથી લાવવી?

પ્રવેશ ૮ મો.

[સ્થળ: ડૉ૦ રૉયનું દવાખાનું ને મકાન.]

ડૉક્ટર:—

કેરસ.*

મરકીના માનીતા, ના બાણીતા, ત્હોયે અભિમાની;
દોગળીયાના કાળ અમે કહી, બન્યા ડૉક્ટરો તોફાની.
સ્પ્રોંગ ઢોલીયા, ઘરમાં રાખે, ગવરમેન્ટના ફોગટીયા;
પોર્ટફોલીયા કરમાં રાખે ખાલી, બનો બહુ ચોવટીયા.
સેથોસ્કોપ ધરે કાને, ઇથરના પીતરાઈ બાણે;
સગાંસ્નેહીની ફીચો સંઘરી, કરે મોજ ને મીજખાની—મરકી૦
રોગ વધારે ધન સારૂ, રેખીલીટી કહી દે દારૂ;
એક પાઈની પીલ દઈને, બીલ બનાવે ચાર આની—મરકી૦

આ સુધારાના સમયમાં સખ કોઈ સીકલી સીકલ. જ્યાં નજર કરે ત્યાં હાડપોંજર શરીર ને સીકલી સીકલ. સીટીઝન્સમાં સમશેર બહાદુરે જુઓ કે સુધારાની સાવરણીવડે દેશનું આડું ફહાડનાર જડેખાએ જુઓ, જ્યાં જુઓ ત્યાં સીકલી સીકલ અને ફૂટલી અકલ. આ અકલબાળે અકલને ને આરોગ્યને ઇજારો રાખ્યો છે. લાંડન જઈ મેડીકલ ડીગ્રીઓ તો બડી બડી ખાતો કરી અને ડીનરોમાં બળીને લઈ આવ્યા ! હવે જખ મારે છે.

(જમાલ આવે છે. સલામ કરતો કરતો નીચો પડીને)

જમાલ: આપ કોન ડૉક્ટરસાખ હો જી !

ડૉક્ટર: ઓહ યસ. મેં એક કાબેલ ડૉક્ટર હું.

જમાલ: ખહોત અરછા, ખહોત અરછા. આપ એકા બેલ ડૉક્ટર હો, ખહોત અરછા.

ડૉક્ટર: હાલ તરત વિલાયતથીજ આદ્યો આવ્યો છું. દુનિયામાં એવો એક પણ રોગ નથી કે જે હું ન મટાડી શકું.

* મહાસ્વેતા કાદબરીના “કોઈ મન જુખ્યા કોઈ જાન જુખ્યા...” એ ટાંકે.

જમાલ: (નવાઈથી મ્હોં નિહાળ્યા કરતો) જખ આપ ડૉ. રૉય તો નહિ? ખસ, આપ બોલો વૈસા તો એક ખાલી ડૉ. રૉય હય. લેકીન મેરેકું ખહુત ચક હય; ક્યું કે જો વિલાયત પઢે હુએ ડૉક્ટર તો મુએ મુડદેકું જીલાતા હય; જૌર આપ તો ફક્ત સખ રોગ મીટા સકતે હો.

ડૉક્ટર: (ખુશી થતા સ્વગત) ખ્યાતિ તો ખૂબ પહોંચી ગઈ લાગે છે. મ્હારી હુશિયારી કંઈ કમ છે? વિલાયતના એડીટરો (છાપાના તાંત્રીઓ) સાથે ખાટલ: ફાડ્યા ને પૈસાનું પાણું કંઈ તેને ફાયદો એમ; હવે દોઢિયાં સાર દાઢીમાં હાથ ઘસવો નહિ પડે. (જમાલને) આદમી મરતા હય એહી એક રોગ હય. મૈય બોલાના સખ રોગ મીટાતા હું ! યે જૉડપર નામ પઢો.

જમાલ: વાહવાહ, વાહવાહ. જખ તો હમારા કામ ઝરર હોગા.

ડૉક્ટર: કેમ શું રોગ છે? રોજીંદા દવાની ફી ચાર આના છે. ઘેર બોલાવો તો પાંચ રૂપિયા.

જમાલ: જૌર સમજે કે દુકાનપર બુલાયે તો?

ડૉક્ટર: (ચ્હીડાઈને) જહનમમાં બોલાવો તોયે એજ ફી.

જમાલ: અરછા અરછા, સમજ ગયા. આપ જહનમમેં ગયે, તો ભી વોહી ફી.

ડૉક્ટર: એજ, એક પાઇ પલુ જોછી નહિ. જે હોય તે રોગની હકીકત કહેવા માંડો. મ્હારો ટાઇમ ગુમાવો નહિ.

જમાલ (આજુબાજુ જોઈ) યહાં કોઈ દર્દીયાંકો ગીર્દી તો કુંછ દીખાતી નહીં હય?

ડૉક્ટર: મ્હારી ઘણી ખરી પેદાશ વીઝીટફીનીજ છે.

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) જખ તો એકાબેલ ડૉક્ટર ખરા. (ડૉ.ને) અરછા જનાખ. રોગ તો ખસ એક હય. દેખો, ચહ આંખ, જરા અરછી ખના દો. આપકી જયસી; ખીખીકી સામને દેખનેમે જરા હરકત આતી હય.

ડૉક્ટર: (જમાલને) ફૂલ ! (મૂર્ખા) કંઈ અક્લ છે કે નહિ ?

ડૉક્ટર: ખુદા આપકા ભલા કરો. મેં ખરાખર ફૂલ જૈસા હું ? લેકીન મેરી સેદાની મેરેસે ખી જયાદા ખૂબસુરતીકા ફૂલ હય. ચહ રહા હમારી પાસ દાર્ડ !

ડૉક્ટર: (સ્વગત) એટલે? મારો ખેટો મ્હને યનાવી ગયો આ તો મીસ રતિકલાનો નોકર તો નહીં હોય? મ્હારી પરીક્ષા કરવા મોકલ્યો છે કે શું, કે બાધ સાહેબનો વિલાયતથી આવ્યા પછી કેવો મીઠજ છે? (કાડ વાંચીને પ્રગટ) આહ માધ ડીયર રતિકલા! વહાલી રતિકલા. (જમાલને) તમે તેના નોકર છો?

જમાલ: હાંજી. ઉનકા ઐર આપકા.

ડૉક્ટર: (ખુશી થઈને) હીક, તમને કેમ મોકલ્યા છે? કંઈ હાગળ આપ્યો છે?

જમાલ: જનાબ! એક ખાત સુનીયે. ગુસ્સા મત કરના. યહાંસે જીતને આદમી વિલાયતકું જાતે હય ધતને કોધ, ઐર કોધ સખખસે આધે ખાદ અપને દેશ, અપની ઐરત, અપને દોસ્ત, અપને માધ ખાપ મખકું છોડ દેતે હય યા તો ધિક્કારસે દેખતે હય. યહ સખખસે હમારી સેઠાની ખાધ રતિકલા ખહોત રંજ ખાકે દુખલી હો ગધ હય; ઐર ખડી ગભરા રહી હય કે જીસકે લીયે મેં મર રહી હું ઐ મેરે સામને લી દેખેમા કે નહિ?

ડૉક્ટર: (વિચારમાં પડી જઈને) ખરેખર, દીલગીરીની વાત ત્યારે શું કરવું?

જમાલ: (થોડી વારે વિચાર કરીને) વૈસા કરો જનાબ. રતિકલા અભી આનેકી હય. આનેકી હુધ ઐ ખખત આપ યહ ખમ્લાકી પાસ એક મજબૂત દોર લે કે નાસીપાસ હોકે રોતે હોવે જયસે ખડે રહો, ઐ આયગી તખ મેં ખોલુખા કે કયા તેરા નસીખ! જો મેં ન આયા યા; તો ઐ ઝરૂર તીન દિનજર તુ નહીં આયો, તો તુંને અભી ઉનકું છોડ દીયા. વૈસા સમજકર જાન દેતા યા.

ડૉક્ટર: (સ્વગત) વાહ! આ નવો કિસ્સો છે. ખોસ્સાના રમાલમાં કાદો રાખી, તે ચુપકીથી સુઘી લઈને વાત કરતાં આંખોમાં પાણી લાવી ભોળવવાનો અખતરો તો હવે જૂનો થઈ ગયો છે.

જમાલ: હં. કેસા દોર લાગ્યો? કેસા આપ ખડા રહોયે?

(ડૉક્ટર એક મજબૂત દોર લાવી જમાલને આપે છે. અને રોતે રોતે એક આંશકની પ્રચલિત રૂદન ગજલ ગાતો, ખતે હાથ

થાંભલા સરસા રાખી હોતો રહે છે, એટલે જમાલ એકદમ તેને ખાંધી લે છે. ડૉક્ટર ખૂમો પાડે છે ને છૂટવાને તરફડીયાં મારે છે.)

ડૉક્ટર અરે નોકર ! છોડ મ્હને ઝા (ધીમે ધીમે) “ રતિ-કલા ” ના નોકર ! (ખૂમો પાડતો સ્વગત) એ હરામીનું નામ પણ ના પૂછી લીધું કે પોલીસમાં ફરિયાદ અપાય.

જમાલ : (પ્રેક્ષકને) કેસ ખનાયા હોતા તો બી નામ જાનતા. (ડાબે) “ અણે ચૂપ ઠેર ”

(જમાલ પાસે જમને વિલાયતી રૂથો મ્હોંમાં મારે છે અને પોતે કપાટમાંથી ડૉક્ટરનાં કપડાં કહાડી મેડીકલ ગાઉન (વૈદકીય જુલો) પહેરીને અપ દુ ડેટ થમને ડૉક્ટરની પુરશા પર બેસી ટાંટીયા હલાવતો, ખૂમ પાડે છે.)

જમાલ : ઝાય ! ઝાય ! ઝાય !

(જમાલનાં કપડાં પહેરેલો વિષયસિંહ બહાર આવોને હોતો રહે છે.)

વિષયસિંહ : ઝાય કેને કહે છ ? મ્હને ?

જમાલ : (પગે પડતો સલામો ભરતો) જનાબ ! આપકું નહીં, મગર શશિકલા કા.....

વિષયસિંહ : (ગુસ્સાથી) ચુપ.

જમાલ : સરકાર ! એક આધા ઘંટા ઝાય ખન બધયે; નહિતર રતિકલા સમજ જાયેગી તો બાજી બીગડ જાયગી. નહીં તો મૈય તો ચે ચલા.

વિષયસિંહ : (માથુ ખંજવાળતો પ્રેક્ષકને) આ પણ ખરે ઝાયનો આપ. (ધીરે સાદે) ચાલો આયે ફારસ થવા લો. કોઈ જાણતું તો નથીને ? જોવા પેલા શાખ સમજવો તેવો આયે એક શોખ સમજવો. (નિશ્ચય કરી જમાલને) છ સાખ !

જમાલ : સમજતા નહીં, કયા મંગાતા હું, જાઓ નોકરીસે નીકલ જાઓ. તુમ તદન નાલાયક હો.

વિષયસિંહ : (પ્રેક્ષકને) ઝાયની નોકરીને માટે તો નાલાયક છીએજ.

જમાલ: (પાસે આવીને જળજળા અવાજે) જનાબ ! વૈસા કયું કરતે હોજી ? તકલીફ ઉઠાઈયેજી, જળ રતિકલા આવે તખ એ કખાટ-મેસે ખાટલી લાનેકી.

વિપયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) ઠીક. આ તો રિયર્સલ આવે છે. સમજ્યા.

(કખાટ ઉઘાડી ખાટલી કયાં છે કયાં નહિ, શું છે શું નહિ, તે બેધ લે છે; ને તેજ વખતે ખાટલી ટેબલ ઉપર લાવી મૂકે છે.)

જમાલ: શાખાશ, શાખાશ, આજસે' તુમારા વનખા દર મહા દશ રૂપિયા બઢા હીયા હય. (યાડીવારે) બાય ! કુછ સમજતા નહી ! પ્યાલી ભરકે રખના ચાહીયે. જાઓ આજસે' તુમારા વનખા ખીસ રૂપિયા કટા હીયા હય. (પુરશીએથી ઉઘીને વિપયસિંહને પગે લાગતો) જનાબ ! મય કોન લેને દેનેવાલા ? મય તો ગરીબ આપકા તાબેદાર હું. ખૂરા મન લીજીયે જનાબ ! નહીં તો મૈય મરજઈગા. જનાબ ! જાને હો યહ સખ ખાત. સલો અપને ખંગલે પર. (ચાલવા માંડે છે.)

વિપયસિંહ: (ચીડાઈને) રહેવા દે તહારી માફી; નથી બેધતી મહારે. જા પુરશીપર ચોટ ને જ વખતે જ કરવાનું હોય તે સાથે સાથે કહી નાંખ.

જમાલ: અરજા જનાબ ! દેખો રતિકલા આતી હય. જરા સમાલકે કામ કરના.

(રતિકલા આવે છે. જમાલને ડોક્ટર બહુી તેની સાથે શેકહેન્ડ (હસ્તધૂનન) કરે છે.

રતિકલા: " Well my dear Doctor how are you ? " (ડોક્ટર સાહેબ કેમ છે ?)

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) માયના કોન સમજતા હય મેરા ખાવા ?

રતિકલા: " I trust you retain the same love for me " (મહને વિશ્વાસ છે કે આપ મહારો આગળનો પ્રેમ વિસરી ગયા નહિ હો.)

જમાલ: (ગભરાતો સ્વગત ખૂમ પાડી ઉઘીને) યે અંગ્રેઝકી લડકી રખસે' હો ચપ ?

રતિકલા: માય ડીયર ! " You chill me up by your silence " (મહારા બહાલા, તમે ખોલતા નથી તેથી હું મહારાજ બઈ હું.)

જમાલ: માય ડીયર સુનો-સાંભળ. જખ હું-જયારે હું લાંડનથી અહ્યાસ કરી મુંબઈમાં રહ્યા થા, ત્યારે ત્યાં સ્વદેશી મુવમેન્ટનો ખડા ઝંડો ફરતો હતો. હરેકે કંઈ ને કંઈ તો છોડ્યા. વિલાયતી કપડાં, વિલાયતી સંજારેટ, વિલાયતી ખૂટ જીસકું જેમ ઠીક લગ્યા તેમ છોડ્યું. મહેં ફિર છોડી અંગ્રેજી જીખાન કે નહીં નહીં. ઐર નહીં નુકશાન. ઐર એ...એ...એ હુડું જીખાન લે લીધા. ખહોત મહાવરાસે ઝુજરાતી ખી બૂલ ગયો.

રતિકલા: હિન્દી કે હુડું ?

જમાલ: હાં, હાં, હિન્દી ! હિન્દી !

રતિકલા: હાં, ત્યારે તો ઠીક. મહારી સાથેનો રનેહ તો નથી મૂકી આગ્યાને ?

જમાલ: (ભેરથી ડોકું ધૂણાવીને) અંહં અ.

રતિકલા: ડીયર ! આપના મુખારવિંદમાં પણ કંઈ બરંકર ફેરફાર થઈ ગયો છે. આપની મુલાકાત પહેલાં માત્ર બે ત્રણ પ્રસંગો-પર થએલી છતાં માત્ર હૃદય જ આપને ઝોળખી શકે છે.

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) હૃદય કયા પીછાનતા હય ? કપડે ઐર મકાન પીછાનતી હય (રતિકલાને) અને આપકા અવાજમાં પણ તેથીયે ભયંકર ફરક પડ્યા હે. અવલ, આવા ઝીણા અવાજ ન થા.

રતિકલા: (હાથમાં હાથ મિલાવી) ગુણીયલ અતુર ! તમે બલી એ વાત સમજી ગયા ? તમારાથી મહારું શું ખાનગી હોઈ શકે ? તમને યાદ છે ને કે તમે વિલાયત જવા જઈડયા ત્યારે હું કીમલ દેર્નોંગ કોલેજમાં ભણતી હતી !

જમાલ: હાં અચ્છી તરેહથી.

રતિકલા: ત્યાં લેડી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ મીસ કોકેટ અમને છેલ્લા વરસમાં તીણા સ્વરે બોલવાની બહુ જ સારી પ્રેક્ટીસ કરાવી હતી અને કહેતાં હતાં કે પરણવાના દિવસ સુધી પોતાના વહાલા સાથે આવા સ્વરમાં જ બોલવું. નોકરો ભાઈજીને વિગેરેને ધમકાવવા વખતે, માતાપિતા સાથે કલેશ કરતી વખતે, અવાજ ચરડાઈ જાય તેનો વાંધો નહિ, પણ માણુમિય સાથે વાત કરતાં તો ઝીણામાં ઝીણું ફરિમ સ્વર રાખવો.

જમાલ: (હેરથી) સચ્ચું, સચ્ચું. જેસા તમારો સ્વર કૃત્રિમ હ તેવા ચહેરો ચહેરોથી બૂઠા છે.

રતિકલા: (આશ્ચર્ય પામતી) કૃત્રિમ ચહેરો એટલે શું ?

જમાલ: નયા સાયન્સની જો તો ખસિહારી હે; 'Face transference' (મુખવિવર્તન).

રતિકલા: (ચકિત બની) એટલે આ ત્હમારો ચહેરો તે બીજા કોઈનો ? ને બીજા કોઈનો ચહેરો અત્યારે ત્હમારા જેવો હશે એમ ?

જમાલ: ખસ ચુંજ. તમે જેવું સમજી ગયાં તેવું બીજું કોઈ ન સમજે. તમે 'Thought transference' (વિચાર વિવર્તન) સુન્ધા હે ?

રતિકલા: હા, સારી પેટે. એક માણસ બીજાના પર હીપ્નોટીઝમનો પ્રયોગ કરે અને પછી પોતે સાકર ખાધને કોયલાનો સ્વાદ મનમાં લાવે તો પેલો બણે કે હું કોયલા ચાવું છું.

જમાલ: ખસ એજ. જખ તમને 'ફેસ ટ્રાન્સફરન્સ' માં નયા ક્યા લાગેછે ?

રતિકલા: (પોતે મૂર્ખ ના કરે માટે) ના.....ના, નવાઈ જેની એમાં ? એ તો હું બણું છું.

જમાલ: ફીર ગજાં તજાં કયું વીણુતે હો ? ફીક, તુમ 'લાઈફ ટ્રાન્સફરન્સ' (પ્રાણવિવર્તન) બણુતે હો ?

રતિકલા: શા સાફ નહિ ? એક ખકરાને મારીને તેનો જીવ માણસમાં મૂકી તેને ફક્ત પંદર મિનીટ જીવતું રાખી શકાય છે.

જમાલ: હં, ફીર ગજાં તજાં કયું બીણુતે હો ? આ તો ફેસ ટ્રાન્સફરન્સ (મુખ વિવર્તન) આ તો છહોત સહેલું !

રતિકલા: હાસ્તો, પણ કંઈક સૈકા પછાત રહેલા હિંદુસ્તાનમાં એ સાયન્સ (સાજ) નથી તેથી નવાઈ. બાકી તો શું ? ના ખરેખર, હું એ બણું છું. મહેં સાબજીયું છે ને એનાં ચોપાનિયાં પણ વાંચ્યાં છે. એમ તો એકંદરે મને વાંચવાની ટેવ થણીજ. શેક્સપિયર, આલ્ડરિમથ, સ્કોટ વિગેરે લેખકોનાં બધાં નાટકો ને નોવેલો (નવલકથાઓ) મહેં વાંચ્યાં છે.

જમાલ: પણ સ્કોટનું ઈમ્પ્રેશન નહિ વાંચ્યું હોય.

રતિકલા: બધાં, બધાં કહુ છું ને ? એકે બાકી નહિ.

જમાલ: હું ગયાથા વિલાયત શા સારું ? આનાજ લીધે.

રતિકલા: ખરોખર, હવે મ્હને સમજાયું. મુખ્યમાં એસી ગયેલાં ડાયાંવાળી, મ્હોં ઉપર પુષ્કળ કરચલિયોવાળી એંશી વરસની બુઢી મડમોની ચેડ મેડ એડી, હિતમ એન્ડ્રેવીંગની (નકસીની) બેંગ અને ફર્સ્ટ ક્લાસ ગાઉનના શોખ જતા નથી, તેનું કારણ આ.

જમાલ: ખડોંતેર વર્ષની બુઢી યુરોપમાં અઠ્ઠાવીશ વર્ષના યુવાનને પરણે છે, તે આજ સાયન્સ (શાસ્ત્ર) ને લખે. (રતિકલાનો હાથ પકડી) જરા ધધર આવો, એર ગમ્મત બતાવું. (ડોક્ટર પાસે લઈ જઈને) બેઠ લ્યો. છે બરાબર ચહેરો ? આજથી પાંચ બરસપર ચેરા બેચાઆ તેવો ?

રતિકલા: (આશ્ચર્યથી) ખરોખર આણેહુબ.

(ડોક્ટર છૂટવાને અને બેલવાને તરફડીઆં મારે છે.)

રતિકલા: આ આમ કેમ કરે છે.

જમાલ: દર્દો હીવાનો છે.

રતિકલા: હાં. તેથીસ્તો. બાકી “હ હ” કરીને ચીસો શાની પાડે ?

જમાલ: આજથી ત્રીન દિવસપર કોઈ બે મુસલમાનો ખરોખર એકસરખાજ મ્હોંના આયા થા. બન્ને લાઇઓ થા. એકઠા નામ જમાલ એવા કુછ હતા. આ આ હીવાનાને મૂકી ગયો. મ્હારો અને દર્દીના ચહેરો બદલનેકા પ્રયોગ કીયા તબ તો તમેજ આ પહોંચ્યાં.

રતિકલા: (ચમકતી) શુ એનું નામ જમાલ હતું ? (જમાલનો ચહેરો નિહાળી નિહાળીને બેતી) એહ ! હું એ જમાલને આજણું છું. અત્યારનો તમારો ચહેરો ખરોખર જમાલના જેવોજ છે.

જમાલ: બન્ને લાઇઓ ખરોખર એક સરખાજ ચહેરેકા થા.

રતિકલા: હવે ખરોખર મ્હને બધું સમજાયું. પ્યારા ! ત્યારે તો હવે ત્હમે હજારો રૂપિયા કમાવાના ?

(બન્ને ઉપર હાથ મૂકીને ગાય છે.)

ગાયન, રાગ મહાડ.*

રતિકલા:—

નિરખી રહું સુખ મોહનનું રે, કરી પ્રીતિવશ પાતળીએ;
ઝખકોણું ઝાઝ જોગનનું રે, સુખ પ્રિયતમ પ્રેમ જલધિયે.

જમાલ:—

આવો કુમકુમ પગલિયે, માનુની નવ સુજને ભૂલીયે;

વિષયસિંહ:—

ભૂલીયે નવ હોા દુલીયે નવ હોા, પરખ્યો નર નવ નવલીયે.

જમાલ: વાહવાહ. જીંદગીમેં યહ મઝા નહિ મીલેગી. (એકદમ ખૂમ પાડીને) બાય ?

(વિષયસિંહ ફક્ત આવે છે. “ જી ” નથી કહેતો.)

જમાલ: ખહાર બકે કેરો, જલ્દી ખૂટ સાફ કરો.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) આતો મારો ખેટો પરોણો મટીને ઘરપણી થઈ ગેંદા. આવી ઉલ્લુઓ આવાનેજ લાયક હોય છે.

જમાલ: (વિં પાસે જઈને કાનમાં) જનાબ ખહાર બધયે. દેખો કેસી લઢૂ ખનાતા હું.

વિષયસિંહ: (જમાલને ધકકો મારીને) પણ મહારા દેખતાં શી હરકત છે ?

જમાલ: (પાછો બાય છે. જતે જતે પ્રેક્ષકને) સીધા સીધા સમઝકર નહીં જાયગા તો ઈધર કુસ નીકાલુંગા.

(રતિકલાને) ગુલાબી પાણી માટે કાનમાં બોલ દીધા. પણ પાછે બીચાર આયા. “ નહિ બસ મેરે હાથસેંજ આપીશ. ”

(જમાલ અને રતિકલા સામસામી પ્યાલીઓ પીયે છે. રતિકલા ફરીથી જરા ઉપરનું ગાય છે એટલામાં)

વિષયસિંહ: (સ્વગત) હવે ખરોખર તાલ બમ્બો છે. શશિ-કલા ને પ્રધાનાધ્યાપક મહારાજ બન્ને આવતાંજ હશે. મહેં અહીંની એપોઇન્ટમેન્ટ+ આપી છે, પણ ડોક્ટરને એકવાર છૂટો કરવા દે.

* “ મેં ” કેસી હોરી ખેલુંગી સાવરીયાઈ સંગ ” ની રમ્મ.

+ અમુક સ્થળે, અમુક સમયે મજવાનો કાર્યક્રમ.

(જમાલ ન જાણે તેમ ડૉક્ટરને છોડી નાંખે છે ડૉક્ટર જમાલને પકડવા દોડે છે. જમાલ નાસવા માંડે છે.)

જમાલ : (નાસતે નાસતે ખુબ મારતો) રતિકલા ! આ દીવાનો તો છૂટી ગયો. મેરેકું જીવતા નહીં રહેવા દે. ઓહ ડીયર રતિકલા ! બચાવ, નીકર તેરેકું રાંડના પડેગા.

(જમાલ આમતેમ સંતાવાને નાસે છે. રતિકલા ડૉક્ટરને અક્ષીને મારે છે. ડૉક્ટર ખૂબો પાડીને કહે છે કે “ ડૉક્ટર તો હું ” પણ રતિકલાનો સપાટો ચાલ્યેજ બચે છે. પ્રધાનાધ્યાપક અને શિક્ષકલા આવી પહોંચે છે, એટલે ડૉક્ટર પણ જમાલની પેઠે સંતાઇ બચે છે. વિષયસિંહ પણ પોપાક બદલી નાંખી હંટર લાકને આવ્યો હોય છે.)

શિક્ષકલા : (ચમકતી) આ શું ? અહીંયાં રતિ ક્યાંથી આવી છે ?
(પ્રધાનાધ્યાપક રતિકલા સામું બેઠો રહે છે.)

શિક્ષકલા : (દાંત પીસતી રતિકલાનો હાથ ખેંચતી) અહીં તો આવ મહારી પાસે ? હુચ્ચી નીકળી આવી ? આ કાન્તાને ઘેર ગઇ હઇશ કેમ ? મહારા ઘરમાં નહિ ચાલે એવું. સમજી ? બૂઝાણું, ફેલ ને નહારાવેડા એ ત્રણ વાનાંથી તો મ્હને હાડોહાડ પગથી તે માથા મુધી ઝાળ લાગી બચે છે. મહારા ઘરમાં કોઇએ આવું નહિ ને તું આવું ક્યાંથી શીખી ?

વિષયસિંહ : (પ્રેશકને) આ શીખી ક્યાંથી ? ઘરમાં કોઇએ આવું ના મળે છતાં ?

પ્રધાનાધ્યાપક : પણ તમે આટલાં બધાં તડી શું કામ પડો છો ? કહો દરર થયું હશે તેથી આવી હશે. એક વિલાયત જઇ આવેલા સારા નામાકિત ડૉક્ટર ને પ્રતિષ્ઠિત સુધારક જન્ટલમેનના ઘરમાં છે. પછી જુઠો આક્ષેપ મુકવાનું કારણ શું છે ?

શિક્ષકલા : જન્ટલમેન સાથે શું કામ કરતી હતી તે તો કાનો-કાન સાંભળ્યું ને ? એ તો અહીં મુજરો કરવા આવી છે.

રતિકલા : (પમે પડતી) બાપાણ ! મ્હને ક્ષમા કરો. મ્હેં અપરાધ કર્યો છે તે હું અમાન્ય કરતી નથી; પણ હું લાચાર છું. હું ડૉક્ટર સાહેબને તન મન ધનથી વરી ચૂકી છું.

પ્રધાનાધ્યાપક: (શશિકલાને) બે સાંજળ.

(રતિકલા પ્રધાનાધ્યાપકની છાતી સરસી આવીને ઉભી રહે છે ને પ્રધાનાધ્યાપક તેણીને માથે હાથ ફેરવીને છાતી સરસી ચાંપે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: ખેટા! વાત તો કરવી હતી? એની મરજી હોય તો ખુશીથી પરણાવીએ નહિ? આ તો લોકમાં જોડું દેખાય. એવું ના કરવું.

(રતિકલા જોડું જોડું રડી પડે છે.)

વિષયસિંહ: મહાશયજી! હું આપના મતને ખરોખર મળતો છું.

પ્રધાનાધ્યાપક: રાજકુમાર સાહેબ! ખરેખર કહું છું કે આમાં કશું બીજું ગંભીર છેજ નહિ. આપણા લોકોને તો ટેવ પડી છે.

વિષયસિંહ: (ત્રેક્ષકને) એક કલિકાલ કથનનો આજ પાકો પુરવો મળ્યો.

બાપા કહે છે “લાવ પારણે સુભાવું લાડી ખેટી”

ખેટી :લે છે દહાવ ખારણે પ્રણયી, ઠાજન, ભેટી

ધર વર વાતે છટકે છેટી, કહે સહુ “કીકી અલહેતી”

સાધે રે., સમયે+ પેટી, સર્વ સમેટી “ખેટી”*

(પ્રધાનાધ્યાપકને) તમે કહો છો તે ખરોખર છે. શક એવું હોઈ શકજ શેનું? હજી તો બાળક છે!

શાશિકલા: (વિ. ને કોપમાં) આ તે શું બોલતા હશે? એ નથી નહાની, “બાવીસ વર્ષની ખેટી તો ખાર છોકરાંની મા માથ” (પ્રધાનાધ્યાપક સામું બેઠાને તિરસ્કારભર્યા કંટાળાથી) હું તે શું કહું આમને?

વિષયસિંહ: (શશિકલાને) તમે બાળુએ રહો. તમારું ખેરાનું આમાં કામ નહિ. (પ્રધાનાધ્યાપકને ધીરે રહીને) હવે એમ કરો. ડોક્ટર સાહેબને બહાર નિર્ભયપણે આવવા લો, અને અત્યારેજ કરો. વેવીશજી ને કરો લગ્નની તૈયારીઓ! એટલે એય સુખી ને આપણેય સુખી.

+ એક સમયે જરૂર પડ્યે.

* આ કાવ્યશીલ તથા અન્ય સમાનાર્થક ઉલ્લેખો અમુક પ્રકારની રૂચિના કાર્યરૂપ નથી પરંતુ સંબંધ સામાજિક અનીષ્ટાના સુધારણાથે વિસ્તૃત (વેરલી) સુદર્શનશુટિકા રૂપ છે. પ્રાસંગ્ય આનંદ નહીં પણ ઉપયોગિતા છે.

પ્રધાનાધ્યાપક: પણ છે- ક્યાં ડૉક્ટર? કોણ જાણે ક્યાંય બરાધ પેઠા છે.

શશિકલા: (રતિકલાને) ક્યાં ગયો ત્યારે ડૉક્ટર! અત્યાર સુધી તો નાચતો હતો ને હવે ક્યાં બરાધ પેઠા. જા બોલાવી લાવ.

રતિકલા: (સંતાઇ ગયેલા જમાલ પાસે જઇને) બહાલા! ખાપાજી મોટા મનના છે. મ્હને ક્ષમા આપી છે, આપણા લગ્નને સંમતિ આપી ચૂક્યા છે; માટે નિર્ભયપણે બહાર આવો.

(જમાલ સહેજ ડોકીયું કહાડે છે. વિષયસિંહ હંટર બતાવે છે.)

વિષયસિંહ: (સ્વગત) ખરચા બહાર તો નીકળ. બરાબર સાંટું વાળું છું ખાય બનાવ્યાનું.

(રતિકલા પુબ્કળ આજીજી કરે છે; જમાલ કોઇ ન દેખે તેમ વિષયસિંહને પગે લાગે છે.)

જમાલ: (રતિકલાને) અંહં. મેંય તો શરમાઇ શરમાઇકે દગલો હો બતા છું. અત્યારે ને અત્યારે ક્યાં ઉતાવળ હે? સખકું ઘર બને દે. તું બી જા, મેરી બડી ચાચી! જા નહીં તો મેંય મર ગયા.

રતિકલા: બહાલા! આમ ગભરાઓ છો શું? જરા હિંમત લાવો કે પછી જીંદગીભર સુખ.

(જમાલનો હાથ બાંધીને ખેંચે છે).

જમાલ: (ખૂમ પાડતો) મેરેકું તો નથી શાદી કરવી.

રતિકલા: ચાલો, ચાલો, આમ શું કરો છો?!

જમાલ: (ખૂમ પાડતો) બને દે મુઝે! મ્હેં તો વિલાયતસે દો મડમ આણી હે.

રતિકલા: છો આણી. તમે બહાર આવોને!

જમાલ: ખાતી કરકે પછીજ શાદી કરજે નીકર સોનેકી બંગડી પહેરી સેવાસદનમાં જવા પડેગા.

રતિકલા: એમ શું કરો છો? ચાલો, ચાલો.

(રતિકલા જમાલનો હાથ ખેંચે છે)

(ડૉક્ટર ગભરાતે ગભરાતે ડોકીયું કહાડે છે.)

ડૉક્ટર: (સ્વગત) શું કરવું? બહાર પડીએ છીએ તો વખતે ચાલુકથી ચામડું ચીરાઈ જાય છે. નથી બહાર પડતા તો લગન થઈ જાય છે.

રતિકલા: (જમાલને) એમ છેક નવસ (ધૈર્યહીન) શું કામ થાઓ છો?

(રતિકલા જમાલને ખેંચવા માંડે છે.)

જમાલ: (સ્વગત) અળ આવી પૂરી કમળખતી!

(ખેંચી આણ્યાથી જમાલ પૂંઠ કરીને ઉભો રહે છે.)

વિષયસિંહ: રતિબહેન! લગન આની સાથેજ નક્કી કરવું છે ને?

રતિકલા: હાહ, જીવતે પાળેય એ અને મુએ ખાળેય એ.

વિષયસિંહ: (જમાલને) ડૉક્ટર સાહેબ! આમનું મ્હોં ફેરવો.

(જમાલ અવળી પૂંઠ રાખીને ડોકું ધૂણાવ્યા કરે છે.

વિષયસિંહ ડોકું ઝાલીને ફેરવે છે.)

શશિકલા: હાય, હાય! આ શો ગજબ? આ તે ડૉક્ટર કે જમાલ?

પ્રધાનાધ્યાપક: જોહ, યસ! આ શો ગજબ? આ તે ડૉક્ટર કે જમાલ?

વિષયસિંહ: (જમાલને ચાલુક મારીને) જમાલજ. હે હરામી! મ્હારા અધ્યાપક મહાશય મ્હારા પિતાપુત્ર, જન્મનાં પત્ની મ્હારે માતાપુત્ર છે, તેમની પુત્રી સાથે દગાખાજ કરતો હતો? (ચાલુક મારવા માંડે છે.)

(શશિકલા સામું જોઈ લઈને, જમાલને) મ્હારા આખા રાજ-ગૃહમાં કોઈએ આવું નહિ ને તું આવું અપભ્રંશ શીખ્યો ક્યાંથી?

(ચાલુક લગાવે છે.)

જમાલ: ઓ રતિકલા! મૈંય તો મર ગયા. (રડવા માંડે છે.)

રતિકલા: (એકદમ વચમાં પડી ચાલુક ખુંચાવી લેતી) (વિન્ન) મ્હારી વાત તો સાંભળો? વગર કારણના મારશો નહિ, ડૉક્ટર સાહેબની હકીકત તો સાંભળો? જુઓ.

(રતિકલા અંદર જઈ દોડતી દોડતી ડૉક્ટરને કાન પકડી ખેંચી આણી ઉભો કરે છે. તથા સર્વેને તહેનું મ્હોં ખતાવે છે.)

રતિકલા: (જુઓ છે, ડૉક્ટર સાહેબનો ચહેરો ? અસલ આખે-
દુખ ! એ તો Face transference થી (મુખવિવર્તન પ્રયોગથી)
ડા. સાહેબે ચહેરો ખદલી નાખ્યો છે. (જમાલને ખતાવીને) ખરા
ડૉક્ટર સાહેબ તો આજ.

(ડૉક્ટર નીચું બેઠ રહે છે.)

જમાલ: (ડોકું હલાવીને) ખરી વાત છે.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) ખરી, ખરી Face transference
theory (મુખ વિવર્તન વિષા.)

રતિકલા: (સાચી કથાના હર્ષે) હવે તો ખાત્રી થઈને ?

વિષયસિંહ: Romantic regions (પ્રેમ પ્રદેશ) માં રખડ-
નારી રતાંધળીઓ જટલી બેવકુફ નહિ બને તેટલી થોડા. (જમાલને
આશ્ચર્ય મારીને) બોલ સાચેસાચું ! જમાલ છું કે ડૉક્ટર ?

જમાલ: જનાબ ! રતિકલા બેણુ સચ્ચી છે.

શશિકલા: મુઆની ભાષાજ મુસલમાની છે ને (રતિકલાને)
જા પરણુ, ને થા તરકડી.

રતિકલા: (નરમ પડતી ને નિરાશાયુક્ત કંઠાળેલા અવાજે)
હજી કોઈ સમજતા નથી, જરૂર આ તમારી ખબરોની ભૂલ
થાય છે. હાં ?

વિષયસિંહ (જમાલને) બોલ, સાચેસાચું નીકર મરી
ગયો સમજજો.

જમાલ: (પગે પડતો) છતા રહને દો છનાખ ! મૈય આપકી
જુતી હઠાનેવાલા જમાલ !

રતિકલા: (એકદમ ચ્હોડાઈ જતી) મેર મુઆ પાઘડીબડયા
મ્હને છેતરી ? ડૉક્ટર સાહેબને મ્હારે હાથે માર મરાવ્યો.

ડૉક્ટર: તેનું કાંઈ નહિ. “ All's well that ends well ”
જો પરિણામે સારૂ તે સર્વ કાળે સારૂજ માનવું.

(રતિકલા નેત્રપદ્મવીથી ક્ષમા માગે છે. ડૉક્ટર નેત્રપદ્મવીથી ક્ષમા આપ્યેજ બાંધે છે.)

વિષયસિંહ : (ડૉક્ટરને) આ ખર્ચું શી રીતે ? તમને જમાલે તાણી ખાંધ્યાતા ?

(ડૉ. શેવાજીવું મ્હોં કરી ડોકું હલાવીને હા પાડે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક : (ડૉક્ટરને) મ્હારે તો જે કરવાનું છે તે કરીશ, પણ તમને શરમ છે !

ડૉક્ટર : (પ્રેક્ષકને) જુઓને, જમાલને તો ડોસો કરુંએ કહેતો નથી.

પ્રધાનાધ્યાપક : (ડૉક્ટરને) તમને શરમ છે, શરમ છે !

(ચાલવા માંડે છે.)

શશિકલા : (રતિકલા સામું બેઠને) આટલાં ઘણીને વહાલાં લાગતાં હૃદયું તે અમથાં નહિ, તરવારની ધાર ઉપર ને ધાર ઉપર રથાં હૃદયું ત્યારે કંઈક ગણતા થયા છે. સમજી ? નથી અમે તો હારા જવાં.

(શશિકલા ચાલવા માંડે છે.)

વિષયસિંહ : (જતે જતે) અરે રામ રામ ! ખડું ખોટું થઇ ગયું.

જમાલ : યા અહ્હા ! પરવરદીગાર ! મેરા તો માર માર કે ચમડા નીકાલ દીયા.

ડૉક્ટર : (જતે જતે) જુઓ એ જમાલ. આજ તો અમેજ સીકલી સીકલ ને ફુટલી અકલવાળા ખની ગયા.

પ્રવેશ ૯ મેા.

[સ્થળ: દેવાંગનાનો મહેલ.]

દેવાંગના: (હૃદયમાંથી ઝબકતી) અરે તિલોત્તમા ! અરે મને! રમા ! કયાં જતી રહી ? આ તે શય્યા ગુલાબની કે કંટકની ? હાય ! મહારે ઉપવસે કોણે ખેંચી લીધુ ? મહારે કળરીખંધ કોણે છોડી નાખ્યો ? આ કંચુકીની કસો કોણે ઢીલી કરી નાખી ? અરે ! આ વાયુને કોઈ પ્રતિખંધ કરોને ! એ કગારો શાન્તિને નામે અશાન્તિ જમાવી બેઠો છે. એની ધારી ધારી લહરીઓ અસિધારા જવા આટકા મારે છે ! મહેને કોણે મારી ? આ એકેએક અંગ કેમ શિથિલ થઈ ગયું ? છેક જડવત્ જની ગયાં. જાણે તદન લલ્લાં ! કોઈ ખોલોને ? આ તમારી ઘેલી થઈ ગયેલી દેવાંગના સામું કોઈ જુઓને ? એ તે કયાં ગઈયો ?

મનારમા: (આવીને) અંહંહંહં જોને ! કોઈનેય ત્રિરહવેદના થઈ હશે ! ઘણાંનેય થઈ હશે, પણ આમના મદનોન્માદથી તો અવધિ !

તિલોત્તમા: ખહેન ! તું ના સમજી. આપણે તો ખધાં જમાર.

મદન રતીના રાજ્યમાં, એજ મહા અન્યાય;

સુદ નિશ્ચિન્ત સુખી રહે, ચતુર ચુંટાઈ ધવાય.

(હસતે હસતે) ખાનખાનમાં ગુલતાન રહેનારી, હજારે દાસદાસીઓની સેવ્યા ખની રહેનારીની વેદના તો એવી અસહ્યજ હોય. હોય ખા હોય.

દેવાંગના: મુઘયો જ્યારે બેધએ ત્યારે હસતી ને હસતી. નથી પૂછતી, નથી જાછતી, નથી ખેસતી કે નથી ખસતી. ના જીએ સુખ કે ના જીએ અસુખ. ના કરે સન્મુખ કે ના થાય વિમુખ, વીતી હોય તો જાણે ને ? (સ્વગત) ચાલ જઈ નીચે; ચંદ્રનાં અમૃત કિરણોથી કંઈ શાન્તિ થવાની હોય તો.

(ઝરખા ઉપરની શય્યા ત્યજીને નીચે ચોકમાં ચોગાનમાં બેસે છે.)

ગાયન-રાગ ધારા*

દેવો—પડે જરી ન ચેન, મુજને હો (૨)

નિશદિન, જલવીણ, બ્યમ મીન

પિયુ વીણુ બની દીન; હો.....પડે.

ધડી ધડી પલ પલ પિયુ દરશન બિન બય,

અમને જુગ સમ લાગે.

(જખીને) ઝટપટ ઝટપટ કરી સહી અરિ ગૃહી,

વિનવ વિહારી, મરું સ્મર જવર આ....જે પડે૦

તિલો—ધીર ધર પલભર, સ્મર જવર, ન સત્વર બય;

નિત નહિ કુતૂહલ બાગે.

દેવો—ઉપચારનો વિચાર કરી ચાકી હું લાચાર;

મનો—બિમારી સુધારી શકે તુજ પિયુ રા....જે પડે૦

દેવાંગના: સખી ! હું શી ? એ ગા ? આ હૃદય શું ? અનંજ
શો ? કાણ ? કહોની ? કેટલો ?

(મૂર્ચ્છિત થાય છે.)

તિલોત્તમા: અરે મનોરમા ! બે બે આ એકદમ શું થઇ ગયું ?
બ ઓપધ+ લઇ આવ. વૈષ્ણવને બોલાવ.

(વૈષ્ણવને વેપે જગતસિંહ પ્રવેશ કરે છે.)

મનોરમા: (જતે જતે જગતને આવતો બેતાં પ્રસન્ન હૃદયે) ખરા
વૈષ્ણવ તો આવી પહોંચ્યા. “હવે મળશે પ્રેમીજનની બેડ, જશે વિરહ
ને પૂરશે પૂરણ કાડ.”

તિલોત્તમા: (દેવાંગનાને મૂર્ચ્છિત સ્થિતિમાં બેઠ ચક્રિત થયેલા
જગતસિંહને સંબોધીને) જુઓ, આ અમારી જીવન તુલ્ય સખી,
કાણ બધે શાથી, સ્વપ્નામાંથી ખડાવરી બનીને બમી, બેચેનીથી
ગભરાવા લાગી અને ઉતરતે ઉતરતે આમ છેકજ બેથુદ્ધ થઇ ગઇ.

મનોરમા: હ્યો, હવે અમે જમણે છીએ, એને સંભાળજો.

(બન્ને જતી રહે છે.)

* આશા સાહેબના “ પશત નહીં એન ”ની ટીકા. + કલ્પન વૈષ્ણવ.

જગતસિંહઃ શું સખીઓ ગઈ? (દેવના સાચું બોધને) ન તિલોત્તમા ન મનોરમા; વહાલી તને અમા !

(પાસે જઈને) હૃદયરંજિની ! છોડોને ! આ વૃષાપુર નયનચક્રોરને સ્નેહોદક ખિન્દુનું પાન કરાવો. (ન બોલતાં ન હાલતાં નિશ્વાસ નાખીને) અરે કૂર પંચશર ! આ કોમળ કુંસુમ ઉપર આવો તે પ્રહાર થતો હશે ?

દેવાંગનાઃ (સ્વપ્નમાં)

પ્યારા ! પ્યારા ! દર્શનના તો હવે જધારા.

વિરહે રહી છું બળી, એકવાર જાઓ મળી.

નહિ કહું બીજીવાર રસિલા, શાને બન્યા છો છોક હઠીલા.

જગતસિંહઃ (ખિન્ન થતો) સુંદરિ ! સાવધ થાઓ, હું અહીંજ છું.

(પાસે જઈ કોચપર બેસી ઉછંગમાં મસ્તક લઇ મુખારવિન્દ બેતો બેતો.)

(સ્વગત) અમાયની સહજ લહરી.

સદયી સુરત તહારી, મૂરતિ હૃદે ઉતારી;

બોલે નેનો ઠારી ઠારી, મતિ મુજ ગઈ હારી.

અહોહો ! મહારા ઉછંગ ! તહાઈં પણ જીવન આજે સફળ થયું કે કમલસ્યાં નયનો, શુકસમી નાસા, પરિપક્વ ખિખસમા દેવોને પણ દુર્લભ, એવા અમૃતના આગારરૂપ આશ્વસંપુટ ધર્યાદિના સમૂહરૂપ સિષે તહારો આશ્રય સ્વીકાર્યો.

પ્રિયાના દર્શનથી આતુર બનેલાં નયનો ! આજે એના અવયવે અવયવો, ઉચ્ચ નીચ જિરિવરો, મૌલિક માલરૂપી જિરિવરો વચ્ચે વહેતી સરિતા, હીમજિરિવરૂ સ્વેતં વિશાળ બાહ્ય વિગ્રે સૃષ્ટિની સમષ્ટિની શોભાને વ્યક્તિમાં સમાયેલી નિહાળી નિહાળી વૃમ્મ થાઓ.

(કેશ પર હાથ ફેરવતે) ખરે ! આ મુખાંચે મહનરાજને પણ જીતવાને મોહિનીરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું તપ આરંભ્યું. હોય એમ જણાય છે; કારણ કે તેની સુકોમળ કાયાને કલમથી અને કરમાતી બોધ આ વાસુકીજ તેના છત્રરૂપે બની રહ્યા છે.

(ચીરાઇ જતા હૃદયે ખડખડ હસતે.) તપા ! આ હીરે
ઝડપવા માટે ? ક્ષીરસાગરમંથન આ હલાહલ કુંભને માટે ?
(નિશ્વાસ નાખી.)

અપૂર્વ લક્ષ્મી ત્રિયં પહેલાં, કુંભહીન જનને હજી ત્યજને ;
લહી કદળી વળગીશ નહિ મુઝે, કમભાગી આ કૌવચને.

દૈવે જે ભાગ્ય રચ્યાં. એક દેવાંગનાનું સદ્ગુણ વિષાદપ
તથા વૈભવભર્યું સદ્ભાગ્ય. ખીજું ભાગ્ય આ દુર્ભાગી જગતનું
તદન કોઇ જૂદા જ ખૂણામાં જૂદા જ પ્રકારનું, દારિદ્ર્યભર્યું
ગુણહીન. સદ્ભાગીને કયા સુખશિખરપર ચઢાવી શકાય, દુર્ભા-
ગીને કયા પાતાળમાં હડસેલી દેઇ શકાય એનો નિર્ણય કરવાનો,
ચોતાની શક્તિનો પાર પામવાનો પ્રયત્ન પ્રારબ્ધ કરી રહ્યું છે !

તેની સાર્વભૌમ સત્તા એક. તેની મગરૂરી-તેની ખુમારી
જણે અનંજદેવથી જોઇ શકાતી ન હોય તેમ દૈવનો પરાજય
કરવા તેણે વળી ધૈર્યથી જુદીજ ખાલ ચલાવી છે. દુર્ભાગીને
સદ્ભાગી ખનાવવા દૈવને ફરજ પાડવી યા તો સદ્ભાગી સદ્-
ભાગ્યને ઠોકર મારી દૈવનું અપમાન કરે, એવી સંધી લાવવી,
એ પ્રયત્ન સામી દીશામાંથી થઇ રહ્યો છે.

જગતપર સત્તા કોની ? દૈવની કે સ્નેહની ? એનુંજ જણે યુદ્ધ.
યુદ્ધ નહિ, હઝલખાજીભરી દાવપેચી : સત્તાની મસ્તી-અસૂચા યુદ્ધ
કે જોને પરિણામે આવી એક નિર્દોષ કુમારી કચરાઇ ને
ધુંદાઇ બચ !

હરે હરે ! અમે મનુષ્યજાતિનું ખજ કંટલું ? યુદ્ધ કેટલી ?

હું તો એજ નાગું છું કે પ્રારબ્ધ તથા પવિત્ર સ્નેહ ખન્નેને
તું જીત આપજે ! અમારા સુખદુઃખનો વિચાર ન કરતાં ખન્નેને
સંતોષ આપજે !

જગતમાં ન જોવાયાં. ન સંભળાયાં ન કદપાયાં-સર્વે દુઃખો
અમારા શિરપર પડો કે જ્યાં દૈવની જીત થાય !

હજારો કદ પડતાં અમારો પ્રેમ નિશ્ચલ રહો, કે જ્યાં
સ્નેહની જીત થાય !

(અતિ સ્નેહથી છલકાઈ જતા હૃદયે દેવાંગનાને મુખે હાથ ફેરવતો) પ્રિયે ! ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ આપણે જન્મસાથી થયાં છીએ; તારા મુખ ખાતર મહારી જાત વેચીશ, તારા ચૌવનને ખંડિત નહિ કરું; પણ જો દૈવ ત્હને વિષનો ખ્યાલો પીવરાવશે તો વિષનો ઉભરો હું ચૂસી લઈશ.

(તર્કમાં તક્ષીન થયે મન તથા કર્મેન્દ્રીની તન્મયતા થઈ જવાથી આંત્રને આંત્રથી સ્પર્શે છે. સ્પર્શ થવાથી દેવાંગના અબકીને જાગે છે, સફાળી ઉઠે છે અને એક ખાળુએ જમીને ઉભી રહે છે.)

દેવાંગના: (જગતસિંહને) કોણ ત્હમંજ કે ? નિદ્રાને શરણે પડેલા મનુષ્યની અચેતનાવસ્થાનો લાભ લે, ત્હને શી શિક્ષા કરવી ઘટે ?

જગતસિંહ: (સ્વગત) અહાહા ! કલ્પનામય જગત તથા આ સ્થૂલ જગતના વ્યવહારોમાં કેટલું મોટું અંતર છે ? હૃદયમાં શી તર્કમાળા આલી રહી હતી ? ને શો અર્થ લેવાયો ? પ્રભુચવાટિકામાં વિચરનારનો ખરો આનંદ તો પ્રભુચિનીના સંમલન વિના વિયોગે મુંચાઈ-મુંચાઈને પ્રાણત્યાગ કરવામાંજ છે. જો કવિજનો કહે છે કે “ પ્રિયાનું શું પ્રિય નથી ? માત્ર વિયોગજ. ” તે કવિજનોએ ચિર-સ્થાયી વિયોગના દુઃખનું મુખ આખ્યું જ નથી. ખરા પ્રેમજન્ય દુઃખનો આનંદ તો તેજ અનુભવી શકે છે કે જેના પ્રભુચની કલ્પના જગતને તો શું પણ પ્રભુચિનીને પણ ન હોય.

દેવાંગના: શા વિચારમાં પડી ગયા છો ? મનુષ્ય તે આખર મનુષ્યજ કેમ ખરું કે નહિ ? એમ કમ્બલ કરો કે ત્હમરો પણ પ્રેમ તે સ્થૂલ તથા પાશવ ખરો.

જગતસિંહ: (રોષમાં) સાચું કહો છો.

પલકે પ્રગટતી ઘડીમાં ઘટતી મિષમાં મટતી પ્રીત,
વાટ ઘાટખર પ્રીત બનેલી તે પ્રીતમાં શું વિષ.

વખતસર પરીક્ષા કરી લીધી તે ઘણુંજ કુતમ થયું. તમે
મુખી થશો. ઈશ્વર તમને સદ્બુદ્ધિ આપે.

(ચાલવા માંડે છે. દેવાંગના દોડતી દોડતી પાછળથી
છેડે પકડે છે.)

ગાયન.*

દેવ શામળીયા સટકો શાના, છોગાળા છટકો શાના;
કપટી કેવા છો કહાના.

જગત૦ જે છીએ છીએ તે.....ના.....ના,

દેવ બહુ બહાલમાં વામાંગી તો, માનભુખી, જર્થ મનાવીયે;

જગત૦ રાજકુલ પ્રીત પ્રથમ પાઠ, કે, પ્રિયતમ કહીને બનાવીયે,

દેવ સમજો શાણા છો દાના.

જગત૦ નહિ હવે આંહું આ નહિ ના ના.

દેવ હારી કરે શાં શાં વાનાં.

જગત૦ ના ના બાણ્યાં સહુ બહાનાં, જે છીએ છીએ તે ના ના.

શામળીયા૦

જગતસિંહુ: (અર્ધ રોષે) મહેને જવા થો. દોષવાન હોઈ તો દેશનિકાલ કરજો, કસુરવાન હોઈ તો કરવતને આધીન કરજો, બૂલ કરનાર હોઈ તો ભુમંડલમાંથી વિદાયગીરી આપજો. મનોરમાએ મહેને કેટલું કેટલું કહ્યું ત્યારે હું વૈષ્ણવને વેચે આવ્યો. (સહજ હસતે) ઝમે તેમ કહો પણ રાજકુમારીઓની સરદારી તો મટેજ નહિ. જ્યારે મળીએ ત્યારે દોષવાન ને ગુન્હેગાર.

દેવાંગના: હં. એમ હસીને વાત કરોને ! દોષવાન છો માટે દોરંગી દુનિયાની કરકાર ન કરતાં આ દીનદારને સેવામાં રાખવી પડશે.

જગતસિંહુ: (હસીને) એમ કે ?

દેવાંગના: (હસીને) એમજ. દેશનિકાલ નહિ થવાય પણ આ હૃદયકારાગૃહમાં એકાન્ત કેદ તો ભોજવવી પડશે.

જગતસિંહુ: ના. સ્પષ્ટ વાત-એ નહિ બને.

દેવાંગના: છોને ના કહો ! કસુરદાર છો માટે કસોટીએ કસાવું પડશે; બૂલ કરનાર છો માટે ભવાટવીની બૂલબૂલામણીમાં આ ભોજો ભામિની સાથે ભટકવું પડશે.

* " અહિં ક્ષયક્ષી ટહુકા કરજો " અથવા દક્ષિણી પદ " બસુને ત્યાં અવંકર બુવા " ની ઢબ

જગતસિંહ: આમાંનો એકે અક્ષર મ્હને માન્ય નથી. પ્રથમથીજ કહી દઉં છું.

દેવાંગના: બાજો, ત્યારે આ સીધી વાટ મ્હોટા વૈષ્ણવ ના બોલ્યા હોય તો !

જગતસિંહ: વૈષ્ણવ તો ખરાસ્તો. પાંચ મિનિટ પહેલાં તો બોલવાની શુદ્ધિ પણ નહોતી; હા; એટલું થયું ખરૂં કે ત્હમારા અમુક્ય ત્રેમોદ્ગાર સુલુવાનું સદ્ભાગ્ય મ્હને પ્રાપ્ત થયું.

દેવાંગના: અંહ: સમજ, ત્હમે મ્હને શુદ્ધિમાં આણી કે? આલો: ત્હમે પણ, જે કંઈ બોલાઈ જવાયું, તે ત્હમારેજ માટે માની લીધું, એ હીક થયું.

જગતસિંહ આહા. એ મ્હારે માટેજ હતું.

દેવાંગના: સૌથી સારી વાત એજ કે ત્હમે એમજ માનો. એ તો હીક, પણ ત્હમે શો પ્રયોગ અજમાવ્યો? કંઈ એક અલૌકિક દિવ્ય મૂર્તિ જ્યારે જ્યારે મ્હારી નજર સામે આવીને હાલી રહે છે, ત્યારે ત્યારે મ્હને મૂર્છા આવી જાય છે. એનું આપધ અતાવો તો હું મંગાવી રાખું.

જગતસિંહ: એ આપધ મ્હોંએ કહેવાય એવું નથી. બજારે ખરીદાય એવું નથી. જમે તેનું આપ્યું લેવાય એવું નથી. નથી એનો વાસ લેવાતો કે નથી એનો લેપ થતો. નથી પોવાતું કે નથી એ ચવાતું. અને છતાંયે તે આપધના હાથારે મરતું માણસ પણ સજીવન થાય છે.

દેવાંગના: મ્હને તો કંઈ સમજાયું નહીં, એનું નામ શું ?

જગતસિંહ: એનું નામ પ્રિયદર્શન છું.

દેવાંગના: એનો સ્વાદ કેવો ? કડવો કે તૂરો ?

જગતસિંહ: અધુરો પીધો તો વિષથીયે ખૂરો. પૂરો લીધો તો પિયૂષથીયે મધૂરો.

દેવાંગના: (પ્રથમની જગતસિંહની ઘૃષ્ટતાના સ્મરણે રોમાંચિત થતી) બાજો, બાજો. ઘડીકમાં કટુવચનથી તરછોડી પાડો, ઘડીમાં “ રમણી હૃદયરંજની ” કહી મીઠી મોરલીએ રમડો, વિયોએ કામાગ્નિ સંકારો, સંયોગે, કટાક્ષે કાળજી કરો. ત્હમારી સાથે તે કાણ બોલે ?

ગાયન-(છલ્લો).*

દેવાંગના—

તું સહ જોલું હું નાહીં (૨)
જોટી બતાવો સગાઈ, પ્રેમમાં પૂરી પસ્તાઈ. તું
કરીને પ્રીત, અવળી રીત, ઠગો છો નિત, બનું ચકિત;
આમું ન જોઈ, પત ન જોઈ, જોશો મુજ પ્રતિ નાહીં. તું

જગતાસંહ:—

તુ !વણુ જીવન મુજ રસહીન, બનું ગમગીન
પૂરો છું આધીન.
ખરીદી દાસ, રાખીએ પાસ, સ્વીકારી લે પ્રીત પાઈ
તું સહ જોલું

દેવાંગના: કેમ હવે તો ખરોખર ઠેકાણે આવી ગયા ને ?

જગતાસંહ: હું તો શું, પણ મહર્ષિ નારદજી જેવા પણ વાનર
બન્યા હતા, એ તહમારાથી ક્યાં અબજુથું છે ?

દેવાંગના: હવે પાછા ક્યારે રીસાવાના ?

જગતાસંહ: હવે રીસાવાની વાત કેવી ?

દેવાંગના: આપો વચન ?

ગાયન—રાગ ખમાચ.*

દે: વચન પ્યારા, નયન તારા;

જ: વચન પ્યારા હઉં દારા— વચન

દે: કર જોડી આ કન્યા કુમારી,

જ: વચન વિસાડે નવ

* ક્ષિણી ગાયન “ નાહો મો જોલત નાયા ” અથવા જોહરબનના “આન-
આન જ્યા મેં લાગી ” ની ઢમે.

+મુખાઈમાં આંધવં મહાવિધાવયના જશસમાં લોકપ્રિય થયેલા નૃત્યમાન
“ કૃષ્ણ હરી જય જય સમ ” ની ઢમે.

દેવ:અઈ વારી.

નિભાવી લેજે દાસી તહમારી,

જાગ: ભાગ્યવંત હું ભૂપર ભારી.

દેવ: બલિહાર ! પ્રાણાધાર !

જાગ: ખ્યારી ખ્યાર લઈ સ્વીકાર.

દેવ: તું દિલહાર, તું ચંગાર,

જાગ: સુખ આગાર, અપરંપાર.

દેવ: મહારા નયન તણા તારા

જાગ: માર્યા મદન તણા મારા

} (૩) વચન૦

(નેપથ્યમાંથી ચીસ સભળાય છે.)

“ હાય હાય ગજળ થઈ ગયો. ”

(તિલોત્તમા તથા મનોરમા દોડતી દોડતી શ્વાસભરી આવે છે પણ તેઓ કંઈપણ ખોલી શકે ત્યાર પહેલાં ગંભીરસિંહને સેનાપતિ બે સિપાહીઓ સાથે દોડી આવે છે. સર્વે અચભીત થાય છે.)

સેનાપતિ: પકડો પકડો આને, નાસવાનું કરે તો ગોળીથી હાર મારો.

દેવાંગના: (પુણ્ય ક્રોધાવેશમાં) કોણ છે તહમે ? તહમે કોણ મહારા રાજમહેલમાં પ્રવેશ કરનાર ?

સેનાપતિ: રાજકુમારી ! હું તહમારા પિતાનો જ સેનાપતિ હું માટે વિચાર કરીને ખોલો. અમને જે આજ્ઞા થઈ છે તેનો અમલ કરવામાં તહમે હરકત કરશો તો તહમારા પણ માન અપમાનની જગ્યાએ દરકાર થયો શિવાય તહમને પણ પકડી લઈ જઈને મહારાણા સાહેબ સમક્ષ રજુ કરવાનું અમોને ફરમાન છે.

દેવાંગના: તહમે ગમે તે હો, તહમને ગમે તહેની આજ્ઞા હો, હું પણ તહમને જણાવી દઉં છું કે અહીં કોઈ પરપુરુષ નથી. તહમનો હું વાંકો વાળ થવા દેનાર નથી. તહમે થાય તે કરી લ્યો.

સેનાપતિ: (સંકોધ) રાજકુમારી ? મહારાણાણી આસાનું અપમાન ? તમને શું કરવાનાં હતાં ? મહારા બાહુબળ આગળ ત્હમારું શું બેર ચાલવાનું છે ?

જગતસિંહ: ખાયલા ! સોબતિને બાહુબળ ખતાવવામાંજ તહારી બહાદુરી જણાય છે. સિંહની શુક્ર આગળ મૃત્યુમુખમાં અપડાયલું શીયાળ હમ્મેશાં બહુજ શૌર કરી મુકે છે. મરદનો દીકરો હો નો આવ મેદાનમાં, તમે ત્રણ ને હું એક.

સેનાપતિ: તહારા મ્હોમાં છલ ? દુષ્ટ ! વ્યભિચારી ! તું તહારા બળનું એટલું અભિમાન રાખે છે ? આવીજ.

જગતસિંહ: કર ઘા પહેલો કે મનની મનમાં ના રહી બચ.

(બન્ને બાબુનાં મનુષ્યોનું યુદ્ધ ચાય છે. જગતસિંહ ચાકી બચ છે એટલે દેવાંગના પણ યુદ્ધમાં સામેલ થાય છે. સેનાપતિ હાર ખાય છે. જગતસિંહ તેને ચતો પાડીને ઉપર ખેસવા બચ છે એટલામાં ગંભીરસિંહ તથા તેનો ભત્રીજો કેસરીસિંહ આવી પહોંચે છે ને સેનાપતિને છાડાવે છે.)

ગંભીરસિંહ: દુષ્ટ કુલાંગાર પુત્રી ! આ શું કરવા બેઠી છું ? નિર્લજ્જ. મ્હારી આસાનું અપમાન કરનાર કાણ છે, આ તહારી બદતનો ભાગીદાર ?

દેવાંગના: મ્હારો મનથી વરેલો ભત્રી અને તેથીજ આપનો ભ્રાતા.

ગંભીરસિંહ: ચુપ બેવક્ર ? બેશરમી ? ત્હાડ કાણ મ્હો લઇને અહીંથી ચાલીજ નહીંતર યમરાજને સ્વાધીન કરીશ.

દેવાંગના:—

યમરાજનો ડર આપનો, પિયુ કાજ હું ચલુતી નથી.

નવ તાત લક્ષણ આ ત્હમારું, બચ નથી પરવા નથી.

(ગંભીરસિંહ દેવાંગના પર હથિયાર જગામવા બચ છે.)

જગતસિંહ:—

પુરી સુતા પિંજર, ખેંચી ખંજર, મારતાં શરમા જરી;

અબળા ત્યજ, શસ્ત્રો સજ, કર યુદ્ધ મુજથી, હું ચરી.

ગંભીરસિંહ —

ચુપ થા શંગાલ ! ત્રહે તું ખાલ, દગાથી ભોળવી સિંહના.
લેબે હું કાલ, ડસું છું બ્યાલ હું, મામલા પરમેહના.

(જગતસિંહપર ઘા કરવા જાય છે.)

દેવાંગના:—(વચ્ચે આવીને)

જીવ જ્યાંલગી છે વપુ મહોં, નહિ દહિં અડવા આંગળી.
વીરાંગના ખની જીવ જાતાં, રશ્મ પતિને પાંગળી.

ગંભીરસિંહ :—

છેડ લવારી, નથી કુમારી ! ખાલ ખેલ આ તાત તણા.
પલમાં પકડી ઝકડી મારીશ, એક પ્રહારે આ અસિના.
એક જગલાના જે જગલા, હમણાં ખનાવી દઇશ.
ક્ષમા માગ, પગે લાગ, નહિ તો તુંયે યમપુરી જઇશ.

દેવાંગના:—(પગે પડતી) પિતાજી ! પિતાજી !

આગ ભભુકે, વિજ ઝળુકે, ઘટે ન આવો દોષ,
વિધિએ હીંધા, સ્વામી સ્વીકાર્યો, તેમાં શાનો દોષ ?
નવ કશું માગું, પાથે લાગું, કરશું વનમાં વાસ:
જાવા ઘો જીવતાં ખન્નેને, ન કરે સુતા વિનાશ.

ગંભીરસિંહ:—

ક્ષમા ત્હને જા ઝટ ચાલીજા, જ્યાં તુજ સખી રમે છે;
હીંચકારાની હાણ કંઈ જુઁ, શિરપર કાળ લખે છે.

દેવાંગના—નહિ, નહિ. તે દેવાંગના જીવે ત્યાં લગી નહિ;

પુત્રી મુજને પહેલી સીધાવો, પછી પછી ત્યાં લગી ના જાઓ:
સહ મરવું એ છે મુજ દાવો, નવ ક્ષત્રિકુલ મુજ લજવાવો.

ગંભીરસિંહ: (દેવાંગનાને ધક્કો મારી) “ છટ્ છટ્ ”

દેવાંગના:—એમજ છે? ત્યારે તો (પૂર્વ કોધમાં)

સ્વામી સાફ સતીની સત્તા બેબે;
સતી સત્રામે શાન્તિ સહુની બેબે.

ગંભીરસિંહ: (હાથમાં મિબજ ન રહેવાથી) સેનાપતિ ! પકડો
આ દુષ્ટ બેવફા છોકરીને, એને પણ ઢેહ કરો ! કેસરીસિંહ ! પકડો
આ પાપી ગુલામને ! વધસ્થાનમાં એનો વધ કરો.

(બંનેને મળખૂત દોરવડે, કેસરીસિંહ જગતને તથા સેના-
પતિ દેવાંગનાને ગપાટાખંધ ખાંધી લે છે. દેવાંગના તથા
જગતસિંહ એક બીજા તરફ પડતું નાંખે છે; પણ પાછલા દોરના
બેરે બંને નથી ભેટી શકતાં કે નથી વખેલી સ્થિતિ હોવા છતાં
પડી જતાં.)

દેવાંગના—(અતિ હીન સ્વરે) હાય !

પિયુજી પ્રીતમાં પરોવી, હાથ કીધી આપર્ન :
વારિ ધારી વિષ પાચુ, ક્યાં ઠરીશ હું પાપિણી ? :

જગત—(દુઃખ ત ગંભીર સ્વરે)

આલમ બૂખી જ્યાં પ્રીત, પરવારી રીતિ દન્સાફની;
ત્યાં દોષ છે બેના વધિનો, ધર્મ ધર્મ વિભાગિની !

દેવાંગના—

પ્રાણેશનો પરદેશ થાતાં, પ્રાણ કાં જાતા નથી;
હું જીવનની લોલી બની શું? સાથ કાં દેતા નથી ?

જગત—શોચતી રયામાંગી શાને, મરણ મુજને સ્હેજ છે,
હજિશું મળીશું સ્વર્ગમાં, અહ્ ! અજબ માયા ખેલ છે !

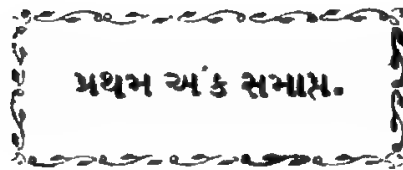
દેવાંગના—ન જાવા હઉં એકલા, હું અન્ય માર્ગે આગળી;
આવી મળું છું ઉભાને, આગે બળી કે વિષ ગળી.

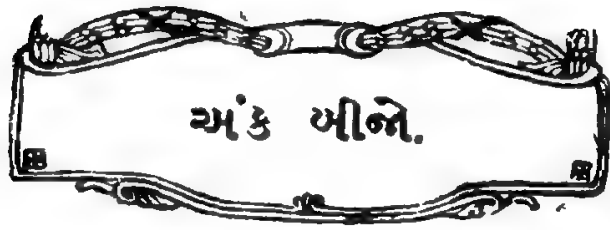
(એકદમ પીસ્તોલને અવાજ અગમ્યગુરુનું આગમન થાય છે)

અગમ્યગુરુ: —

રાજન ! જોયો મહામાયાનો પ્રભાવ ?
જાણ અંધને અટકે નહિ સ્વભાવ.
સતિ ! સ્વામિ સહ હજી શરણમાં આવ ?
રાજન ! સમજી મૂઠ ન રહે હજી સાવ.

(અગમ્ય ગુરુના અલૌકિક અણુચિન્ત્યા આગમનથી આશ્ચર્ય-
મુગ્ધ તથા ભયભીત બની સર્વે જોઇ રહે છે. તેમની ભીતિને લીધે
હાથમાંથી દોર છૂટી ગયેલ હોવાથી દેવાંગના તથા જગતસિંહ
એક બીજાના સ્કંધપર માથું મૂકી દે છે. મનોરમા અગમ્યગુરુ
નરહ હાથ જોડી ઘુંટણીએ પડી હોય છે. તથા તિલોત્તમા એક
હાથે દેવાંગનાનો હાથ પકડી બીજા હાથ કપાળે મૂકી દુષ્-
સાગરમાં ડૂબી ગયેલી દેખાય છે !)

પ્રવેશ ૧ ભો.

[સ્થળ: દેવાંગનાના મહેલ પાસેનું મુખીગૃહ.]

મનોરમા: (નિરાશામાં મહા અમથી પગલાં ભરતી ગદ્ગદિત કંઠે ગાય છે.)

ગાયન*

થઈ અવકૃપા શીદ ઇશ ત્હારી,
તૂટી ગઈ પ્રભુ બેલ અમારી. થઈ
આગળ પાછળ ઉપર નીચે, દેખું હું તલ્લી અંધારી:
તરુવરથી જયમ વેલડી ન્યારી, કરી ગા પાપે હાય મુરારી. થઈ

મિત્ર સખી સહુ સ્વાર્થસગલાં સંપત્તિનાં સાજ છે:
કષ્ટ કાપે કોણ કહોનું, દુનિયા દગલખાજ છે.

હસ્યાં રમ્યાં સાથે હો સજની, સહેજ થાગી હતી એક;
પુષ્પહાર શૃંગારની કેલી, કરી રહેતાં એકમેક.

દિન તે તો સહુ વહી ગયા, દુઃખ દગિયે ફૂળી દામિની:
ફેર શો પર નીજમાં, થઈ ના કશાયે કામની.

તિલોત્તમા (પ્રવેશ કરે છે.)

શોખ મોજ તો સહેલ છે, કષ્ટ કસોડો દોષલાં:
પ્રાણ દીયે તે પ્રીત, ખીજાં બધાં તો વેવલાં.

(મનોરમાને) બહેન મનોરમા ! આપણે પૂરાં બાગ્યવાન કે અગમ્ય ગુફાના દર્શનથી થયેલી દિફ્ફૂદ વૃત્તિનો લાભ લઈ દેવાંગના બહેનના મહેલમાંથી ગુપ્તગુપ્ત ચાલી નીકળ્યાં.

મનોરમા: (ધિક્કારથી) હાં! આ તું તું બોલે છે બહેન ?
આપણે અહીં આનંદીએ છીએ પણ દેવાંગના દુઃખને દરિયે ડોલે છે,
ત્હને તો કંઈ નથી પણ મ્હને તો પ્રીતિ ને પથ્થાતાપ બન્નેય હોલે છે.

તિલોત્તમા: (આશ્વાસનયુક્ત વચનો કહેતી) બેલી ! તું મ્હને
જાણખતી નથી. હું તો એમ કહું છું કે આપણે નીકળી ગયાં તો
હીંક થયું કે તેમના સુખ માટે કંઈપણ ઉપાય થાલ સકીશું.

અશ્રુ વણે તું ચાય, અશ્રુ રડતાં નવ ખૂટે;
રડયે 'ન આવે પાર, કષ્ટ અબો નવ પૂટે.
એક લેજે આ સખી, ત્યજી અન્નપાન સખી પૂટે;
કરશે રખડશે સ્હાય કરશે, છો પિતા જગત્કુ ઝડે.
ખાહુબળથી નારી છળથી, કળ વકળથી છોડવું;
થતુ સંહાર સપાટે, શાન્તિતીરે દોરવું.

મનોરમા: (તિલોત્તમાને વળગી પડીને)

નથી મુજમાં તાકાત, ભેર તુજ જેવું કરવા;
નિર્બળ નારી બત, શીખી છું રેવા ડરવા.

(પણ) સત્ય હોય બે શાસ્ત્ર વચનો, ભક્તિથી વિભુ વશ કરે;
પુણ્ય અર્પું સહ સખીને, બેઈ મુખી ત્હેને કરે.

અવસર આવે પરખવા, મનોરમાની પ્રીત;
પ્રાણ પાથરે સખી ઉછંગે, હર્ષથી ગાતી ગીત.

તિલોત્તમા: (જતે જતે)

વધસ્થાન નાદાન જાય છે, જગતસિંહના અસુ હરવા;
હોય હજાર બલે, કરી કાર, બચાવું સખીપ્રિય નથી પરવા.

મનોરમા:

કારાત્મકમાં યુક્તિ કરીને, સખીને ભેટી લાવું બહાર;
નીડર નિશ્ચય થયો મહારો, સ્હાય થવાનો જગદાધાર.

પ્રવેશ ૨ જો.

[સ્થળ: નદી તટસ્થ કારાગૃહ.]

દેવાંગના: (નિરાશામાં રૂબેલા રુદિત સ્વરે)

અયે બૂલાવનારા ભાવિ ! ઝોહ્ ! કપટકલાપ્રવિણ કિસ્મત ! તું
તહમારો હાથ એક બરીબ અખળા ઉપર અજમાવવામાંજ તહમારું શૈય
આવી ગયું છે ?

અહો સુખ દુઃખ દેનાર દેવજનો ! અહો નરકયાતનાના નિયંતાઓ !
હવે જતી કરો ! આ મરેલી અખળાને હવે જતી કરો.

તહમારા સર્વે કાઠિણ્ય પ્રયોગનું સુ જગતમાં એકજ પાત્ર રહ્યું છે ?
તું જગત હવે રૂખી જવાની તૈયારીમાં આવી ગયું છે કે તહમારી
શિક્ષાઓનો, તમારાં વેરઝેરનો, તહમારી દુઃખમય અનેક સામગ્રીઓનો
ડુંગર મહારા ઉપરજ ધક્કેલી ઘો છો ? એકવાર તો તમારી ઇચ્છાઓને
બોલી બતાવો ?

હે ઇશ્વર !

શ્રવણ કીર્તને તાલારા, નથી મહે કીધો બાધ;
ગરદન રગડી પછાડી પટકે, એવો શો અપરાધ ?

હે હવ !

દુઃખદુઃખ ખમવાને કાજ લીધો દીસે અવતાર;
શી આંશે અહીં ચોટી રહ્યો ધું, નફટ માણુ ! અબ્બાર.

(થાકીને પડી બચ છે.)

મનારમા: (ધીરે ધીરે ગુપ્તગુપ પગલાં બસતી)

હળ બળ કળથી અજ્ઞાત છાતી ! નીડર થા.
હરિ કીર્તનમાં હરહમેશ જોડાતા હાથ ! દહ થા.

(કારાગૃહ સામે બેઠ) આટલે સુધી આવી. અરે તે આજ
રાજમહેલ કે, જે આજ સખીને કાજ નેલરૂપ બની રહ્યો છે.

યમુનાજીમાં પાદાંગુલી માર્ગ કરનાર ખાલકૃષ્ણ ! મનોરમાને હાથ આવે, વિપત્તિ કાલમાં સાથ આવે. વાહ આ રહી ડાળ ! જનાર્દન ! જીમુત મધુર્તુ જોર દે. જગન્નાથ ! જાઉં છું. ખિચારીને ખચાવું છું. યા તો પ્રાણ દઈ પ્રીતિ પરખાવું છું.

(સડસડાટ ડાળીએ ચઢી જઈ દેવાંગના ખડેલી હોય છે તેની પાસે જઈ ઉભી રહે છે. દેવાંગના દુઃખને લીધે અર્ધો બેભાન સ્થિતિમાં ઉભી થયા વગર બોલે છે.)

દેવાંગના: અરે કોણ ? તું કયા લોકનો વસનાર જીવ છે ? આ પૃથ્વીનો હો કે પરબ્રૂમિનો હો ! પ્રેત હો વા પિશાચ હો ! મ્હારો ભોગ લેવા તત્પર હો !

આજ તો ગળી બ, આજ તો સોશી લે;
આજ તો બક્ષણ કરી બ, આજ તો ચૂસી લે.

દીલ ચહે તો અગ્નિકુંડમાં, બલિદાન દેવા લખને ઉડી બ;
દીલ ચહે તો સજ્જનો ધાવ કરી, પ્રાણ કરી, સુખી યા.

કોખમાં ચૈદ્ર ભુવન બચકારક, સાથ થયો નહિ કૃષ્ણ કગારો;
કરું છું હર્ષથી સ્વીકાર ત્હારો, કરી લે જટ તું મુજ છૂટકારો.

મનોરમા: (છેક પાસે જઈ)

ન હું ચક્ષુથી રાક્ષસી, ગાંધર્વી કે નવ કિન્નરી;
રક્ષવા તવ પ્રાણ ખડી હું, મનોરમો તવ કિંકરી.

દેવાંગના: કોણ ? વહાલી બહેન મનોરમા ?

મનોરમા: હા, એજ. ત્હારા વિના સુખ સૂચનો અસ્ત બેનારી, ત્હારા દુઃખે દુઃખી થઈ રોનારી, કદ સમયે ત્હારા અશ્રુ હોવા ઇચ્છનારી, ત્હારી મનોરમા !

દેવાંગના: (ગળગળી થઈ જતી) સખી ! આ અભાગિણી માટે ત્હારો જીવ તો બેખમમાં કેમ નાંખ્યો ? આ જગતમાં જન્મ આપનાર પિતા જ્યારે મ્હારો ન થયો; બેના ઉછેરમાં મ્હોં બાલ્યાવસ્થા વ્યતીત કરી તે બાતા જ્યારે મ્હારો ન થયો, ત્યારે હું પણ મ્હને વિધ્વી વેલી સમજી લ્યજી દે.

મનોરમા: સખિ ! આ તું શું જોલછ ? શું ત્હારો વિશ્વાસ મનો-
રમામાંથીજે હઠી ગયો ? ત્યારે તો હું પણ નિર્ભાગીસ્તો ?

દેવાંગના: (અર્ધી ચિત્તભ્રમ અવસ્થામાં જે ચાર વાર પગે પડતી)
મ્હને માફ કર. તું માનીશ ? હું ગાંડી થઈ ગઈ છું અને તેથીજ
હુપકારવિહીન અવગુણીયણુ થઈ ગઈ છું. મ્હને ક્ષમા કર.

મનોરમા: (દેવાંગનાને છાતી સરસી ચાંપતી) તું આવા વિચારે
વધારે દુઃખી શું કરવા થાછ ? આ મનોરમા ત્હારે માટે શું નહિ કરે ?
તું એકવાર ડાહી થા; ત્હને મનોરમાના સમ. કાળજને જેથી રાખીને
દબ કર. વહાલી સખિ ! ધીરજ ધર. દુઃખના ડુંગર નીચે દમાઈ ગયેલી
ત્હને તું વિશ્વમાં એકલી પડી ગયેલી લાગતી હપશ; પણ હજી ત્હારી
પાછળ ભટકનાર, ત્હારે માટે પ્રાણ અર્પનાર તણુ જીવ વસે છે.

દેવાંગના: (મીચાયલાં નયન સ્હેજ ઉઘાડતી) તેકયા !

મનોરમા: હું, જગતસિદ્ધ ને તિલોત્તમા.

દેવાંગના: (સહજ આશાનાં ફૂટેલાં અંકુર હીમથી કળજાઈ જાય
તેમ પાછી નિરાશામાં ઢૂળી જતી.)

સખિ ! જેજ કહેને (?) તણુ કેટલા સમય માટે ? હવે તો વૈષ્ણવ
વાટ જોતું ખારણે આવીને ખેડું છે. ભાલમાંનો સૌભાગ્ય કુંભકુંભચંદ્ર
વિરાજતાં વારજ ગંખો થઈ ગયો છે. એવાતનનાં આભૂષણો સરી પડતાં
પડતાં મ્હારી ચિકિત્સા જોવા પુરતાંજ અટકી રહ્યાં છે.

મનોરમા: સખિ ! એમ ન જોલ. માધવની મહત્તાને ત્હારી સુદ
અધિશ્થી ના તોલ.

દેવાંગના: પ્રભો ! પ્રભો !

જીવ્યાનું નથી કામ, સખી શીદ આણી સાલે,
જીવાડજે મુજ રયામ, દયા જો કંઈ ઉભરાવે.

સખિ ! સખિ ! આ મ્હારી વહાલી સખિ ! આ ખહેની ! (ધકકો
મારી) જ.....જ.....જ.....અહીંથી જ, વહેલી થા. જ અહીંથી
સિધાવ, કોઇ રીતે જ, પિયુને જચાવ. (ગાંડા જેવી થઈ ગયેલી
રેણું હાથમાં ન રહેતાં કોટે વળગતી) હું શું કરું ! મ્હને કંઈ
કહે તો ખરી ?

મનોરમા: હહેન ! હહેન ! હહેન ! આ શું ? આવી છેક પોથી ?
મુઆં અમે બધાં તો: પણ પરમેશ્વર તો ત્હારો મટી ગયો નથી ને ?
(વાંસાપર હાથ ફેરવતી)

ગાયન*

મનોરમા: હહેની મ્હારી, સરજી તુજને, સતીપદને ધરવા;
દેવાંગના: હહેની મ્હારી, મરજી મુજને, કૃષ્ણની દૃશ્યરવા;
ધૃશ્વર ધૃશ્છા એવી મની તો, લાગે કોણ ઉપાગ,
ઉલટી નરિના પડે ગગનપર, કયાં જઈ ઠરું ઉર
દહાયરે—હહેની.

મનોરમા: સદ્ગુણ દાજે કદ પડે તે, કલ્પક ફેરી છાંય;
અંતે સુખ ઇદ્રાદિથી અધિકું, સતી નારીને થાયરે.
હો—હહેની.

દેવાંગના: ખોટી આશા, ખોટી અલિલાવા, ખોટી પ્રભુની સહાય;
ખોટું જીવન સમજે તદ્દપિ, જીવ ન જડ હજી જાયરે.
હો—હહેની.

મનોરમા: હહેન ! હવે કાળજી કહણ કર, ધૃશ્વરનું સ્મરણ કર.

દેવાંગના: (અમકતી) એટલે શું ? હું જીવીશ એમ ? નહિં નહિ.
વૈધવ્ય સ્વીકારી ધૃશ્વરસ્મરણ કરવાનું તું મ્હને કહેવા આવી છે ?

મનોરમા: ના, ના. લે આ વચ્ચાલંકાર, ઝટ અહીંથી સિધાવ.
(ગદલો ઉતારવા માંડે છે.)

દેવાંગના: (એકદમ હજકતી) હો અ ? તું શું કહે છે ? શું હું
અભાગિયણ સ્વાર્થી બની મ્હારા દેવના કોપનું ખલિદાન ત્હને કરું ?
ના.....ના.....એમ તો કોઈ દિવસ નહીં બને.

તાત કોપને નવ હદ રહેશે, ફર થઈ શીર પર કરવત બહેશે;
હહેનડી મ્હારી અહા ક્યમ રહેશે, જીવતી જાતરખી જગ રહેશે ?
પ્રીતી સુખ ત્હને નવ લેશ, મ્હારો પૂર્વ કયો મ્હો વેશ;
મેથિશ તુજ જીવન હહેન ! મ્હારે તો નથી કંઈ સુખયેન.

● રામ હરિશ્ચંદ્રના " ખ્યાસ હમ્માસ...આગ્યા બને છી " ની ઢબ.

મનોરમા ! એ ત્હારો વિચાર તદ્દન અયુક્ત છે. માંડી વાળ.

મનોરમા : (કીકડું હસતે)

સખી ! તુંજ પ્રિયતમ માણરો, જન્મ ધરી તુંજને વરી;
સ્વામી મળશે સુખી થજે, પછી સંભારજે ખરી.

દેવાંગના : હ્હેન ! હું એવી પાપી અવગુણીયણ છું કે ત્હને સંભારૂં એ નહિ ? હા દેવ ! ત્હારી ગતિ અકલિત છે.

મોકલી કદિ તાત દેશે, ગુરુના આશ્રમ વિષે;
કેમળી આ કાય ત્હારી, વાયુ વૃષ્ટિ વેદશે ?
પુષ્પશૈયામાં સુનારી, કંટકે કયમ આલશે ?
છાંચથી ડરનારી હ્હેની ! વાઘ વરૂ વન, શું થશે ?

મનોરમા : હ્હેન ! એવી એવી વાત ના કરીશ.

વને વરીશ વનમાળીને, રક્ષણ કરશે ગમ;
તપ વ્રત પુણ્ય ત્હને દીધું, થશે મ્હને આરામ.

હ્હેન ! હવે ઘણા સમય થઈ ગયો છે. માટે ચાલવા માંડ.

દેવાંગના : તુંજ ચાલી જા- મ્હને શા અર્થે કહે છે ? જીવને કે કપાળમ ! તો કાળીટીલીજ છે ને ?

મનોરમા : (હાથ પકડી મુખ યોતા તરફ કરી, નેત્રથી નેત્ર મિલાવીને) ત્હારે જે કહેવું હોય તે કહે. આજે હું નથી માનનારી. આજ સુધી ત્હારા અસંખ્ય આદેશો સિરૌવંધ ગણ્યા તો એક દિવસ ન માનું તો શું તે અક્ષતલ્ય અપરાધ ગણાય ? મ્હારા પર જો ત્હારો પ્રેમ સત્ય હોય, કંઈ પણ મ્હેં ત્હારી સેવા કરી હોય તેનો ખદત્તે વાળવાનો ત્હારો ધર્મ તું સમજતી હોય તો આટલી મ્હારી વિનંતિ સ્વીકાર.

દેવાંગના : (સ્વગત) શું હૃદય ! શું વહાલ ! કેવું સ્વાત્માર્પણ ! કેવું સખીમય જીવન ! રમાપતે ! તું આવા જીવનનું રક્ષણ નહિ કરે તો જગતમાં ખોટ પડી નહિ જાય ? (મનોરમાને) વહાલી સખી ! ત્હારી ઇચ્છાને આધીન થાઉં છું. પ.....ણ, આપણુ બન્નેથી ચાલી જવાય એમ નથી (?)

મનોરમા: નથી. મહા શ્રમે દ્વાર રક્ષકની નજર ચુકાવી આવવર પામી છું. સંશયયુક્ત વાત થતાં આપણે ખન્ને માર્યા જઇએ તેમ છે. અધી વાત ભૂલી જા, જવાને તત્પર થા.

દેવાંગના: ખસ એમજ ! આ ત્હારી ખોટી હઠ છે હાં !

મનોરમા: ત્હોનો વિચાર ત્હારે કરવાનો નથી. અત્યારે તો હું કહું તેમજ ત્હારે કરવાનું છે. મ્હેં અને તિલોત્તમાએ કંઈક યોજના કરી છે અને તેમાંના આ એક વિભાગ છે.

(દેવાંગના અસંતોષથી શિર હલાવ્યા કરે છે.)

મનોરમા: (ખોટી આશા આપતી) તું યમ એમ જાણી, મ્હારો કારાગૃહવાસ નિરર્થક માની, ગબીરસિંહજી મ્હને જરૂર મુક્ત કરવાના. અમે કહીએ તેટલું ત્હારે કરવું. જા બહેન ! સિધાવ.

દેવાંગના: તું કહે તે ખરું. લે, જાઉં છું ત્યારે. છેવટની મ્હને ભેટી લે.

ખોટી કોટી જનની તણી, ખોટી કોટી પિતૃ સાથ;

દેની કોટી મુજ બહેનડી, ભરી લે મુજથી ખાથ.

(ખન્ને પરસ્પર ભેટે છે.)

મનોરમા: (દેવાંગનાનાં અશ્રુ હોંતે) બહેન ! આમ અશ્રુધારા ન ચલાવ. ધૈર્યહીન ન ખન સાવ. ઇશ્વર કૃપાએ સુણાસે રાવ, આ જગતમાં મળી ફરી સ્વપ્ન પ્રીતિરસ હલાવ.

દેવાંગના: બહેન ! અત્યારે તો એ સ્વપ્નવત્ છે.

મનોરમા: જા, જા, હવે જા. હવે નીકળ અહીંથી.

(ન ખસતી દેવાંગનાને ધક્કો મારે છે.)

(સ્વગત)

સર્વે ડસેલ પતિને, સતી ધાવ મારે,

ધડકેલવું ત્યમ લખ્યું કરમે મ્હારે;

તિલોત્તમા જગત ક્યાં, કહીં આ જવાની,

આધાર કોણ ત્રણનો, વિણ તું જવાની.

દેવાંગના: (મહા પ્રયત્ને ધૈર્ય લાવતી ચાલવા માંડે છે. જતે જતે.)

ત્યાગે વૃથા સમજીને સ્વજનો ગયાને,

ત્યાગું મરેલી પણ હું, સંખી આમ શાને;

શાને ઘડ્યાં હૃદયમાં, પ્રીત કરતાને,

વિવે રહું વશ થવું, ભવપરીતતાને.

(દેવાંગના ધીમે રહીને ચાલવા માટે છે; પણ એટલામાં આવતાં માણસોનો પગરવ સાંભળી બાજુમાં સંતાઈ બેઠી છે.)

(ગંભીરસિંહ પોતાનાં માણસો સાથે આવે છે.)

ગંભીરસિંહ : (ઉંઘણથી અફીણી પહેરેગીરને હાત મારી)
જેરાવરસિંહ !

પહેરેગીર : (ચમકીને ઉભો થઈ બેઠી છે. પાસેનો હુકો લાગી બેઠી છે. તેના કંઠડા વીણતો વીણતો મહા પ્રયત્ને જોર લાવી ઉંચે સ્વરે) જી મહારાજ ! હુકમ ?

ગંભીરસિંહ : જેરાવરસિંહ !

જેરાવરસિંહ : જી મહારાજ ! જી મહારાજ ! જી મહારાજ !

ગંભીરસિંહ : સાંભળો. પેલા દુષ્ટ ચંડાળનો તો વધસ્થાને વધ થઈ જયો હશે. આ છોકરી છોકરીને મ્યાનામાં બેસારી એકદમ અગમ્ય ગુરુના આશ્રમે મૂકી આવી તેમને સ્વાધીન કરે.

જેરાવરસિંહ : ખડ સાહે સરકાર પ...ણ કુંવરી સાહેબને કંઈ બે બોલ શિખામણના કહેવાના હોય તો પ.....ધા.....રો.

ગંભીરસિંહ : યુવ મૂર્ખ ! આ ગંભીરસિંહ એવી કુળની આખર મૂળમાં મેળવનાર કુમારીનું મ્હોં નહિ જુએ.

(હુકમ આપી ચાલવા માટે છે.)

દેવાંગના : (સ્વગત) કૂર ! પાપાણ ! લોહવજ્રથી પણ અધિક કઠિણ હૃદયના પિતા ! પિતાના નામને લજ્જવનાર પિતા ! ત્હમે ત્હમારી પુત્રીને વૈધવ્યની શિક્ષા કરી ચૂક્યા ! ત્હમને ત્હમારી સંતતિની પરીક્ષા નથી, તો મ્હને પણ સંસારમાં જીવવાની ધ્રુષ્ટા નથી.

(પાસેની નદી સામે જોતી)

સુતા સ્વીકારી લે સરિતા મા, પરોપકારે પુણ્યવતી,

કાળા વનમાં સહ સંચરજે, ગયા માર્ગ જે મુજ પતિ;

પતિ સહ વસતું પ્યાઈ લાગે, પાછી ન તીરે નાખી જતી,

પ્રાણ હરી પલમાં સુખ દેજે, લાવ કયા હું રંક મતિ.

(નદીમાં પડે છે. નદીમાં ફૂળકાં ખાતી ગંભીર સ્વરે રટે છે.)

જગત...નાથ ! જગત...નાથ !! જગત...નાથ !!!

(દેવાંગનાના યુવપર સંક્રાંતિનું પડે છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

[સ્થળ: શશિકલાનો બંગલો.]

શશિકલા: (સ્વગત) હવે તો આ શશિકલાને સોનાનો સૂરજ
હોયો; તથા ચૌવનનોપલોગનો ચંદ્ર પૂર્ણીમાએ પૂર્યો,

જમાલ: (સ્વગત) અંખે ફૂટી અક્ષલ ! પૂનમકી પાંચે અંધેરા,
અબ હઠ બચગા વિષયસિંહકા ડેરા.

શશિકલા: રાજકુમારે કોણ જાણે કેવીયે ભુરકી નાંખી કે હવે
તો બધુયે રહે છે સાંખી, વૃદ્ધ નર ને નવલી નાર, સુખી થવાનો હોય
વિચાર, તો એમ રાખવું કે આ કાને સાંભળ્યું ને આ કાનથી બહાર;
ઘડપણ પાળે છે ઘરની, ફોગટ થી મારામાર. (?)

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) સુનો. અવલ બાત તો ચેહી હય કે ખુદે હોકે
વેસી શાદી નહીં કરના.

શશિકલા: પણ હવે સંકટ આવ્યું છે. રાજકુમાર સાહેબનો
અહ્યાસ પૂરો થઇ ગયો છે અને તેમના પિતાશ્રી તેમને યુવરાજપદ
સ્વીકારવા આમંત્રે છે. હવે કેમ ગમશે ?

જમાલ: ખુદાને બડા શોચ કરકે નિરાધાર પંખીયોંકી કમર
પરકી પંખમેં જ્યાર વફાદાર જ્યારતકી સાંપ જયેસી ભમરકે ડંખમેં,
બડી તાકાત રખખી હય. જ્યારત એક બખત ઉંમરકી બહાર ગયો તો
ફીર સમઝ લો રેહવેકા થડ કલાસ પાખાના.

શશિકલા: પણ આટલી બધી દિલગીરી શાને માટે ? કંઈક રસ્તો
કાઢું. કોઈ રાખને ઘેર જન્મી નથી એટલીજ ખામી છે ને ? (કંઈક
વિચાર જડતાં ખુશી થતી) હા, ઠીક; ઉઠાડવા બહુ ખું. (વિષયસિંહને)
મહારા રદિયાળા રાજકુમાર ! ઉઠો. ઘણો વખત થયો.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) હા, મહારાં નખરાળાં કઠરાણાંશીપ*
હમેશ્વર ! ઉઠીયે છીયે. આયે ડટીં ડકરજ છે ને ? જીને પરદેશ,
પરધન અથવા પરમીની સફર કરવી હોય તેને સવું કેવું ? ઠીક છે.

પડયા પડયા સાંભળીયે છીએ ને બેઠીએ છીએ કે એરોમીટર ક્યાં સુધી ચઢે છે. એ તો ઠીક છે. 'ઉબજડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન,' બેઠા કરતાં બબર ભલુ', બાકી શું ક્ષનાણિયોના તોટો પડી ગયો છે? કે રૂપરંગ આવીને આ બંજલાની બુબડીમાં ભરાયું છે? કે છે શું? ઠીક જરા ઉડાવીયે.

(શશિકલાને) વહાલી ! હું તો ત્હારૂં ધ્યાન ધરી રહ્યો છું રાતમાં સ્વપ્નાં આવે છે તેય ત્હારાં અને તેય કેવાં? બહુ મ્હારા રાજમહેલમાં બેઠો છું. ત્યાં 'ત્હારી છબી સામે બેઠ બેઠને, રોષ રોષને છબીના કાગળનો લોચો થઈ ગયો છે ને ત્હોયે ત્હારો કાગળ નથી આવતો. એટલામાં હું ફાંસો ખાવાની તૈયારી કરું છું ને એટલામાં પકડાઈ જઈ' છું ને તેથી લાજ, બધાં જ્યાં એટલે બારીમાંથી હું પડતું નાખું છું ને એટલામાં આંખ ઉઘડી ગઈ.

શશિકલા: વહાલા ! વહાલા ! આવો મ્હારો અણુવિશ્વાસ ! તમે તો ત્યાં કંઈ કંઈ રાણીયોના વિલાસમાં મ્હને ભૂલી ગયા.

વિષયસિંહ: (ત્રેક્ષકને)

" Both incombustible hearts. "

(બેયનાં હૃદય ગોદરેજમેક* છે એટલે કોઈ કોઈને ટપે એમ નથી.)

(શશિ. ને) અરે ! એમ તે હોય ? આ જન્મારામાં તો ના અને; પણ હવે તો ત્હારી પણ એક પરીક્ષા કરવી છે, કે તું ત્રેમ ખાતર કેટલે અંશે સ્વાર્થત્યાગ કરી શકું એમ છે ?

શશિકલા: શું ? કહો.

વિષયસિંહ મ્હારી સાથે મ્હારા રાજ્યમાં રહેવા તૈયાર છે ? પહેલાં કુમારી છે એવી વાત ચલાવીશું ને પછી બસ બીજું શું ? (હાથમાં હાથ મિલાવે છે.)

જમાલ: (ત્રેક્ષકને) દેખા યે બુદ્ધા.(?) ખાટતા હય લૂંટકા સરંજામ એર હથિયાર હય બુદ્ધા.

શશિકલા: (દિલગીરીના ઢાંગ કરતી નિશ્વાસ નાંખતી) બીજી
અમે તે કહો. મારો પ્રાણ આપવાને તૈયાર છું. (બેરથી) આપને
માટે મ્હારી જાત વેચી નાંખવા તૈયાર છું.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષક સામું બેઠું) મફતે શું કાણ ?

શશિકલા: વહાલા ! તમેજ વિચાર કરો. હું ઘરખાર છોડીને
શી રીતે આવું ? દુનિયાને શું મ્હોં ખતાવું ?

જમાલ: (સ્વગત) અસ, અસ ખલાસ હો ગયા. શાહબહે સાખ
વહાંસે ખાત ખંધ કરો. ક્યા ઢાંગ મચા રહી હય ?

વિષયસિંહ: ઠીક ત્યારે, એ તો હું ધારતો જ હતો. ત્હમારી
મરજના અમે કંઈ માલિક છીએ ?

શશિકલા: વહાલા ! ત્હમારૂં દિલગીરીભરેલું ખિન્ન વદન હું બેઠું
શકતી નથી. આપ સમજો તો તો હિતમ છે; પરંતુ આપનો નિશ્ચયજ
હોય તો હું અંત:પુરની એકાન્ત શિક્ષા ભોગવીશ.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) બેયો ! Her Highness (રાણી
સાહેબ) થવાને શાખ !

શશિકલા: તન-મન-ધનની ખુવારી થશે, હજારો સંકટ પડશે
પણ હું તો આવવાની.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) નમાજ પડતાં કોટે વળગી પડે એવી
ચુંદરીયા-મશીદ છે ને ? (શં ને) અસ, વાહ, શાખાશ. ત્યારે તો
આપણે જીંદગીભરની મોજ.

વિષયસિંહ: (જમાલને) લાવ હવે આ ખંગલામાં છેલ્લી વહેલી
મોજ ઉડાવી લઇએ. લાવ પેલા કખાટમાંથી.

(જમાલ બ્હીસ્કીની ખાટલી લાવે છે. ખન્ને એક બીજાને
પાતાં પાતાં ગાય છે. જમાલ પોતાની લાંબી ટોપીને સારંગી
જવી ટેકવીને વિષયસિંહની વાઈંગ સ્ટીક વડે સારંગીની પેઠે
વચાડે છે.)

ગાયન-રાગ હમીર.

- વિ૦ ઓ ખ્યારી, તું પર જઈ વારી.
 શ૦ ઓ ખ્યારા, તું પર જઈં બલિહારી.
 વિ૦ ખ્યારી ખ્યાલી, બાથ ઘાલી, નાથને પિલાવી દે.
 શ૦ ત્હારી વ્હાલી ! હાથ જાલી, દે છે ગટગટાવી લે.
 જમાલ હમકુ દે, દેતા હું ગારી, ડંગારી.
 શ૦ તું પર જઈં બલિહારી
 વિ૦ ઓ ખ્યારી.....

(વિષયસિંહ અને શશિકલા અંદર જાય છે.)

(પ્રધાનાધ્યાપક મહાશય આવી પહોંચે છે. દેખાવ જોઈ ચકિત થઈ જાય છે. દીગ્બુદ્ધ બની સંતાપને બાબુપર ઉભા રહે છે.)

જમાલ: નહિ મળે આવો પીનારો ફરી ફરી. (ખાટલે ખાટલા ફાડતો પીતો ચારે બાબુએ ઢોળતો ફરી વળતો “ નહિ મળે આવો પીનારો ફરી ફરી ” બકતો ચાલ્યો જાય છે.)

(પ્રધાનાધ્યાપક એકદમ ગુસ્સામાં આવી જઈને ટેબલ પુરશીઆને દશબાર લાતો મારે છે. પુરશી ટેબલ પડી જાય છે. ‘ હજી મારીશ, ’ કહીને બીજી પાંચ સાત લાતો મારે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: (પ્રેક્ષક આગળ આવી મોટો ઘાંટો કહાડી મહા-કુખમાં) મ્હને ખબર નહિ, બાકી ખાટલીમાં ઝેર ભરી રાખત ઝેર ! આ એને હાથ જાલીને પાઈ ને હજારો માણસો વચ્ચે અમારો હાથ જાલેલો તે ખોટો ? (“ અરે રામ રામ રામ ” કહી પડી ગયેલાં પુરશી ટેબલને પાછાં ગોઠવે છે ને આબુબાબુ જોધને) “ બહુ ભાગ્યું નથી, આઠ બાર આના ખરચ થશે. (જોરથી) થવા દ્યો થવા દ્યો. (પ્રેક્ષકને) ગુસ્સો આવે ત્યારે હું સગા બાપનોયે નહિ. (પુરશી ઉપર બેસે છે. લમણે હાથ મૂકીને નીચું જોઈ રહે છે. થોડીવારે માથું ઉંચું કરીને) પણ અલ્યા ભાઈ ! ભૂલતા તો નથીને ? “ નહિ મળે આવો પીનારો ફરી ફરી ” કરીને ગયો એની આંખ કાણી હતી કે કેમ ? Yes (હા), એ જમાલ એ વાત નહી. બીજો પુરુષ તે વિષયસિંહ ખરો

કે નહિ ? તે વિષયસિંહ ખરો, ખરો. હવે, ‘ નહીં મળે આવી પાનારી ’
કહેનારી આપણાવાળી ખરી કે નહીં ? (ત્રેક્ષક સામે ખાસ બોધ) અહીંજ
આડું ઘાંચમાં પડ્યું (થોડીવારે) એમ ના ખને, કે વખતો વખત સાંજના
૭ થી ૯ વાગ્યા સુધી ખંટર સાહેબને ત્યાં Comparative philosophy
of religion (તુલનાત્મક ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન) શીખવા જાય છે
તેમ ગઈ હોય ને આ ખન્નેયે તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ મહારા
મહાનને સંકેતસ્થાન ખનાવ્યું હોય ? (થોડીવારે) ભાઈ ! ‘ સાહસકર્મ ’
કયાં થકી હોય હર્ષના નાશ. ’ વખત છે, વખતે એમ પણ ખન્યું હોય કે
રીલીફ ફંડના બેલનું રીહર્સલ (આ પાઠ) કરતાં હોય તો ? વખતે
ખીચારીને આ દુષ્ટ લોકોએ હીખ્નાટાઈઝ (બહુવિધા) કરી હોયને આ
એક ફીટજ કરાવતા હોય તો ?

(નોકર કંઈક કામ અર્થે આવે છે.)

(ખૂબ પાડીને) રામા ! તારાં શેકાણી ઘરમાં છે કે ખહાર ?
ખહાર ગયાં હોય તો કહે. (ઉતાવળે બોલતો) કયાં ગયાં છે, કયારનાં
ગયાં છે, કેમ ગયાં છે, કેને ત્યાં ગયાં છે, કેણે બોલાવ્યાં છે, કેવી
રીતે ગયાં છે, કયે રસ્તે ગયાં છે, કેને પુછીને ગયાં છે, બોલ બોલ
બોલ; ઝટ ઝટ ઝટ.

નોકર: સાહેબ ! આજે તો પાછાસાહેબ ખહાર ગયાંજ નથીને !

મુખના આપક: હવે તો જરાયે બૂલતા નથી. ખાકી અત્યાર
સુધી બૂલ્યા એમ ખરું. પણ હવે કરવું શું ? છે બેય એવા કે મહારાં
તો સાથે વરસ પૂરાં કરી નાંખે.

(ડૉક્ટર રોય આવે છે.)

ડૉક્ટર: કેમ મહાશયજી ! કંઈ હડા વિચારમાં પડી ગયા છો ?

મુખનાઆપક: (થોડીવારે સામું બોધને) કહો ડૉક્ટર સાહેબ !
અક્કલ ખડી કે તલવાર ?

ડૉક્ટર: (આબુખાબુએ નજર ફેરવતો) સખસેં ખડી અક્કલ,
તેથી ઉતરતી તલવાર. પણ બે બેયને માટે ખુધવારીયા ઠોરટમાં
નામ નંધાવ્યું હોય તો તો સૌથી સરસ ગમ. ગમ ખાનાર બેયા હોય
છે ને ? કેવાં ખાધાખીધા વજર બહા થયેજ બહા છે ? પણ આ સવા-
લનું કારણ શું છે ? વાત કરોને મન મૂકીને ? મહારે ને તહમારે
કંઈ બૂદાઈ છે ?

પ્રધાનાધ્યાપક: શું કહ્યું? જરા પેલા હોલમાં નજર કરો.

ડૉક્ટર: (ચમકતો) શું છે? શું છે? (તે બાજુ બચ છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: (પાછળ પાછળ બચ છે. ડૉક્ટરના અસ! ઉપર હાથ મૂકી ત્હેનું મ્હોં પોતાના તરફ ફેરવીને) કાળ ચઢી બચ નો કહેજો. આપણે ત્યાં સાધન છે. સમજ્યા? તરવારે છે ને પીસ્તોણે છે.

ડૉક્ટર: (ચમકતો ને પાછો ફરતો) એ તો સમજ્યો. શું બેવાનું છે એમાં? અમે તો કેદહાડાનું બેધ મૂક્યું છે.

પ્રધાનાધ્યાપક: પણ જુઓ તો અરા? મ્હને તો હાડોહાડ લાગી ગઇ છે. બસ, મારૂં કે મરૂં.

ડૉક્ટર: મારવાનું રહેવા ઘો. મરવાનું નક્કી કરો તો “વીલ” (વસિયતનામું) રજીસ્ટર કરાવ્યા પછી આવજો. એક પીલ (ગોળી) આપીશું તો બેડો પાર.

પ્રધાનાધ્યાપક: (દાઢીએ હાથ મૂકીને) તમે જડ જવા છો. તમારે ઠંઠ સુધી મરકરીજ. (ગુસ્સામાં આવી જઇને ડૉક્ટર સામું બેઠને) આતે હસવાની વાત છે? સાળાને પકડો, મારો.

ડૉક્ટર: (એક ખુરશીપર બેસી જઇ પણ હલાવતે હલાવતે) અરે મારો શું? ઠાર કરોને! પાણુ જ તે ત્હમારે હાથે થવા દ્યો. આપણે તો એક થપ્પડનું ઘરાક.

પ્રધાનાધ્યાપક: (ચીઢાઇ જઇને) ત્યારે એમજ બસી મરોને કે “હું બાયલો-નામરદ છું?”

ડૉક્ટર: (સ્વગત) એમજ. (પ્રધાનાધ્યાપકને) નામર્દ જરીયે નહીં (હાથ ઝાલી ખુરશીપર બેસાડી) જુઓ. જરા ઠંડા પડો. સાંભળો! એ તો રજપૂત. સમજ્યા? એ ને કંઈ એજ્યુકેશન (કેળવણી) ની માલેસીવાળું ઘેટુંબકરૂં બેયું? આપણે ક્યાં લડાઇમાં ઉતર્યા છીએ કે આપણી નામરદ તરીકે અપકીર્તિ થવાની છે? ને વધારે ઓછું ઠરવા જઇએ તો જીવ બોધ બેસીએ. પાછો એ છે રાજકુમાર એ પાકું ધ્યાનમાં રાખજો.

પ્રધાનાધ્યાપક: (નિરાશાથી કંટાળીને પલ્લવપર પડે છે) ડૉક્ટર સાહેબ! તલવાર વગર આપણો ઉદ્ધાર નથી. સખસે બડી તલવાર!

ડૉક્ટર: નહીં નહીં એમ શું કહો છો? સળસેં ખડી અક્કલ. બુઝો, અત્યારે તહમે કે હું મરણીઆ થઈને નવું કે બૂનું કરી બેસીએ તો ફાંસીને લાકડે જીવ જોઈએ એજ કે બીજું કંઈ પરિણામ આવે? પણ ઘરડે ઘડપણે યુવતી નારને ન પરણવાની અક્કલ રાખી હોત તો અત્યારે તલવાર સંભારવી પડત? સમજો કે એટલું ભુલ્યા પણ પછીયે જાળખતા તો હતા ત્યારે ટયુશનને બહાને ઘરમાં પગપેંસારો ન થવા દેવાની અક્કલ વાપરી હોત તો?

પ્રધાનાધ્યાપક: તહમાર કહેવું ખરૂં છે. પણ હવે કરવું શું? કોઈ પણ રીતે વેર લીધા વિના મને જાંપ નથી વળવાનો. આ તે કંઈ સાંખી રહેવાય એવી વાત છે?

ડૉક્ટર: નહિજ. તમે એમ ન બાણસો કે મ્હનેય હાડોહાડ લાગી નથી, પણ અત્યારે તો સુપકીજ પકડવી. યુક્તિથી એને બેદાનમેદાન કરી નાંખીશું. તમે જુઓ તો ખરા? (ચોડીવારે વીચાર કરીને) મ્હને એક યુક્તિ સૂઝી આવે છે. આપણે બન્નેયે સુજનસિંહ મહારાજ પાસે જઈ ફરિયાદ કરવી.

પ્રધાનાધ્યાપક: હા એ ખરૂં. તહમે કહો છો એજ ઠીક છે. પણ ઘાટ ખરોજખર પાકો ઘડવો, (વિચારમાં ને વિચારમાં બેરથી ફરવા માંડે છે. એકદમ અટકીને) “ડૉક્ટર સાહેબ! હું તો પોલીસને જોલાવી લાવું છું.”

(બહાર નીકળવા બાય છે પણ ડૉક્ટર અટકાવે છે)

ડૉક્ટર: ના, બાઈ! ના. મ્હારૂં કહ્યું માનો.

(પ્રધાનાધ્યાપક ડૉક્ટરનો હાથ છોડાવી ફરી વિચારમાં ને વિચારમાં બેરથી ચાલે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: ડૉક્ટર સાહેબ! કોલેજના બધા માણસોને જોલાવીને એકવાર બતાવી દઈ શું, તેનો તો વાધો નથીને?

ડૉક્ટર: (હાથ આલીને બેસાડે છે.) તમે ઠંડા પડો. બધું કરીશું. દુનિયામાં કોઈ બધું નહિ ને પહોંચાડી દઈશું.

પ્રધાનાધ્યાપક: હું કંડો નથી પડવાનો. મુસલમાન હોત તો તલ્લવાર ચલાવી હોત, યૂરોપિયન હોત તો રીવોલ્વર લગાવી હોત, કાકરડો હોત તો તીર છોડ્યું હોત, જર્મન હોત તો એરોપ્લેનમાં ચઢીને બોમ્બ ફેંક્યો હોત; પણ આર્ય છું, હિંદુ છું, બ્રાહ્મણ છું. હજી મહારી દેવી સંપત્તિ નષ્ટ થઈ નથી. ક્ષમાભુવણ હજી મહેં નથી ત્યજ્યું.

ડૉક્ટર: સાચું છે. પણ બ્રાહ્મણે ભેળુ ખરાખર કસવું બેઠયે. બ્રાહ્મણોયે બીજા કશામાં નહીં પણ લાડમાં હક્ક રાખ્યો છે તે ભેળુ-
Inventive (તર્કશીલ) રાખવા માટે.

પ્રધાનાધ્યાપક: ભેળનોજ ઉપયોગ કરે છું તમે જુઓ તો ખરા ?

(કોઈ વિચાર આવવાથી અંદર દોડીને જાય છે અને એક કેમેરા સ્ટેન્ડ લઇને હસતો હસતો આવે છે ને બૂમ પાડીને પ્રેક્ષકને કહે છે.)

તલ્લવારસેં ખડી અક્કલ.

(ડૉક્ટર ખુશ ખુશ થઈ જાય છે ને પ્રધાનાધ્યાપક મહાશયને ‘ શાબાશ શાબાશ ’ કહીને તેમનો વાંસો થાખડે છે. પ્રધાનાધ્યાપક આખો રંગમૂમિપર પ્રેક્ષક સામા જૂદી જૂદી દિશામાં કેમેરામાંથી બેતા, કેમેરા ઉચકી ઉચકીને ઘૂમી વળે છે. વગર બોલ્યે લમણે આંગળીના ટકોરા મારી પ્રેક્ષકને આંખના અણસારા કરે છે.) “ કેમ કેવી અક્કલ છે ? છે ને ? ”
(પ્રધાનાધ્યાપક મહાશય ખડા આનંદમાં આવી જાય છે ને સીસોટી વગાડતા જાય છે. પ્રેક્ષકને ‘ સ્ટેડી ’ (સ્થિર) કહી કેમેરા તરફ જાય છે. એકવાર તો પ્રેક્ષકવર્ગ સામેજ કેમેરા ધરે છે. પછી ડૉક્ટર જમ જમ ફરતા જાય છે તેમ તેમ તે તે દિશામાં કેમેરા ફેરવતા જાય છે.)

ડૉક્ટર: મહાશયજી ! આ રમતમાં પેલી ખાજી ખગડી જશે.

પ્રધાનાધ્યાપક: ખગડી જાય કેમ ?

(દોડતા દોડતા કેમેરા ઉપર જાય છે અને “ વન, ટુ, થ્રી. ” કહીને કેમેરાની સ્પોંગ દબાવે છે ને કેમેરા અંદર મુકી આવી થોડી વારે નેગેટીવ બેતા બેતા બહાર આવીને ડૉક્ટરને તથા પ્રેક્ષકને બતાવે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: (ડૉનને) કેમ ફાંકડી આવી ગઇ છે ને ? આ મુદ્દામાલ તો ખરોખર હાથમાં આવી ગયો. ખરોખર ખાવીશ નકલો કઢાવીશ, ખાવીસો કઢાવીશ, પણ છોડવાનો નથી; ખરચાણ ચાલ કરશે કે એક ઉપાધિયો ગુરૂ મળ્યો હતો.

ડૉક્ટર: મહાશયજી ! રહેવા લો. એટલી ખધી નકલો કઢાવવી. ખરચ ખડુ થઇ જશે. (પ્રેક્ષકને) આખરું.

પ્રધાનાધ્યાપક: કહી રહ્યા ત્હમે ? ખાવીશ હજાર કઢાવીશ. ત્હમારાથી થાય તે કરી લેજો, હો ખધીએ પૂંજમાં સાથે લાગો પૂજો મૂકાઇ જાય ! હવે ત્હમે ઘેર જઇને તૈયારીઓ કરો. ત્હમારે મહારી સાથે સુજનસિંહ મહારાજને મળવા આવવું પડશે.

ડૉક્ટર: ઝોહયસ્ (હા, હા.) મિત્ર ! ત્હમારે માટે ગરદન આપવાનો વખત આવે તો તે માટે પણ હાજર છું. ઝોલરાઇટ (ટીક) જાડું છું.

(ડૉન જાય છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: (ડૉક્ટર સામે જોતે જોતે) એ મજબીયૂસ શું સમજે ? ખાવીશ લાખ નકલો કઢાવીશ, પેપરોમાં ફોટા છપાવીશ, શહેરે શહેર બ્યાખ્યાનો અપાવી ઠેર ઠેર ફજેત કરાવીશ, દીવાલો પર પેન્ટર બેસાડીશ, ફાળકેની ફીલમમાં આપવા સુધી પણ છોડવાનો નથી. વિષયસિંહ બચ્ચો પણ બાણશે કે મહારાય માથાનો ગુરૂ મળ્યો.

પ્રવેશ ૪ થો.

[સ્થળ: સુજનસિંહ મહારાજનો મહેલ.]

સુજનસિંહ:

રાગ સોરઠ.

આવે જનમ નહિ વાર વાર,

આવે નરજનમ ન વાર વાર;

કર માલા ધાર, ધર તત્વ સાર—

આવે૦

પુત્ર કલત્ર વસુ પશુ બાંધવ, રાજ હસ્તી તોષાર,

સહુ સંપતથી શું થયું, જો જાયા ન જગદાધાર.

જન ધન યૌવન પ્રભાવ ગર્વે, મૂઢ રહે ગરકાવ,

વૃદ્ધાવસ્થા દંડ ધરાવે, લે હરિરસનો લ્હાવ— આવે૦

એક મિષેન્મીપમાં મનુષ્યનું જીવન વૃથા વહી જાય છે,

આશાઓ તો અહર્નિશ વૃદ્ધિંગત થતીજ જાય છે.

પોતે અમર છે, એમ મનુષ્યને ઠઠનો ઠઠ ભાસ રહે છે,

અર્થાનર્થ, સત્યાસત્યનો વિવેક તો સદા દૂર જ રહે છે.

ન્યાયોપાર્જીત વિષમાં વિનોદ વા સંતોષ લેવાતો નથી,

કાન્તા કનકાદિ વિષે મિથ્યાત્વ બુદ્ધિનો ઉપદેશ સ્હેવાતો નથી.

ક્યાંથી આવ્યા, ક્યાં જવું છે, એ વિચાર તો સ્વપ્ને પણ આવતો નથી.

વૈરાગ્ય યા તો વૈભવતૃષ્ણાત્યાગ તો જરીયે ભાવતો નથી.

હવે તો અંતરાત્મા એમ કહે છે કે:—માતાના સ્તનપાન વિષે પિપાસા રખાવનારી, ધૂળ માટીમાં રોજાવનારી, વિવિધ રોગોને સ્વાધીન કરનારી પરવશતાયુક્ત બાલ્યાવસ્થા ગઈ. શબ્દ સ્પર્શોદિ પાંચ વિષયોરૂપ પાંચ ફેણવાળી વિષય વાસનાના દંશથી મૂઢ બનાવનારી, સુત, ધન, યૌવન યુવતીમાં લુબ્ધ બનાવનારી યુવાની પણ ગઈ. હવે તો ઇન્દ્રિયોને શિથિલ કરનારી, સુખ તથા અંગોને વિરૂપ બનાવનારી, જર્જરિત દેહને લીધે યુવાન પુત્રાદિકના અપમાને વિલાપ કરાવી કષ્ટ દેનારી, રાજ્યલક્ષ્મી પુત્રાદાસાદિની સ્થિતિ વિષે નિરંતર ચિન્તા કરાવનારી વૃદ્ધાવસ્થા આવી પહોંચી, તે પણ એક વિષુત્તના અમદારા

પેઠે ચાલી જશે; અને “ જોવા આગ્યા તેવા ગયા ” એ સ્થિતિ થશે. પ્રધાનશ્રીને પુત્ર તથા રાજ્ય સોંપી પ્રભુચિન્તન તથા આત્મોત્તરિના માર્ગ ચક્રણ કરવો.

પ્રતિહાર: મહારાજ ! આપના દર્શનાર્થે પ્રધાનશ્રી પધારે છે.

સુજનસિંહ: સત્વર પ્રવેશ કરાવ. (પ્રધાનશ્રી આવે છે.)

(પ્રધાનને) આજે હું ત્હમને એક નવીનજ વાત સંભળાવવાની ઇચ્છા રાખું છું.

પ્રધાન: સેવામાં દાસ તૈયાર છે.

સુજનસિંહ: હવે રાજકુમારને આમંત્ર્ય છે. ત્હમે તેને ને રાજ-ગાદીને સંભાળો.

પ્રધાન: અને આપ ?

સુજનસિંહ: હું ભગવત્ભજન કરીશ, સંતસમાગમ કરી કથા વાતો સુણીશ, પવિત્ર તીર્થોમાં પર્યટન કરી પાપ મળને ઘોષશ. અંગ-સ્નાન કરી પ્રાતઃકાળે ગંગાજળથી શંકરની પૂજા કરીશ, ધૂળટીનું બ્યાન ધરીશ, આત્મ અનાત્મનો વિવેક કરીશ અને ઇશ્વરની ઇચ્છા હશે તો અતે વૈરાગ્ય સાધી, જ્ઞાન ગાંઠે ખાંધી; સંતજનોની કૃપાથી ભક્તિવાત્ ખનીશ.

પ્રધાન: આપનો આશય સ્વત્વ છે; પરંતુ રાજકુમાર હજી બાલક છે.

સુજનસિંહ: નીચ મન અને વૈભવવૃષ્ટિ આવાજ કંઈ મિષ્ટ્રી ઉત્તરિમાર્ગે વહવાનો મનુષ્યનો ઉત્સાહ ભાગી નાખે છે.

પ્રતિહાર: મહારાજ ! રાજકુમાર વિદ્યાભ્યાસના પ્રધાનાધ્યાપક અને તેમના મિત્ર ડૉ. રાય આપનાં દર્શનની રજા માગે છે.

સુજનસિંહ: (સ્વગત) ખરોખર છે. વિષયસિંહને લાઇને મ્હેં લખ્યા પ્રમાણે આગ્યા હશે.

(પ્રતિહારને) જા, તેમનો સત્વર પ્રવેશ કરાવ.

(ડૉક્ટર, પ્રધાનાધ્યાપક તથા જમાલ આવે છે.)

સુજનસિંહ: કેમ સર્વે છો ને કુશળ ?

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) ક્યા પૂછના કુશલ, ચે તો લાચે હય મારનેકા મુશલ. રાજકુમાર સાહેબ ચોરા કુછ સમજ ગયા હય, તો પાઈ ઢીલે હો ગયે હય. ધીરે ધીરે પીછે આતે હય.

ડૉક્ટર તથા પ્રધાનાધ્યાપક: હાજી, આપની કૃપાયે.

સુજનસિંહ: રાજકુમાર વિષયસિંહ કયા ગયા ? શું બહારોબહાર તેમનાં માતાજીને દર્શને ગયા ?

પ્રધાનાધ્યાપક: (સુને) કુમાર સાહેબ અમારી સાથેજ પધાર્યા છે. હમણાંજ આપના દર્શનાર્થે આવી પહોંચ્યો.

(ડૉ. તથા પ્રધાનાધ્યાપક વેગળા જઈને કાનમાં ગુસ્પુસ વાતો કરે છે. છેવટે આવીને ખુરશીપરથી ઉભા થઈને બોલવા માંડે તે માંડે પ્રધાનાધ્યાપક ફરીને ડૉક્ટરને બાજુ પર લઈ જાય છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: કેમ આમજ કહીશું ને ? મહારાજાધિરાજ અમે આપને ઘણાજ રીઝેટપુલી (દીલગીરીથી) અમારૂં ગ્રીવન્સ (દુઃખ) રીડ્રેસ એટલે કે નિવારણ કરવા આગ્યા છીએ કે આપના.....કેમ એમજ કેની ? (ડૉ. “ એમજ ” કહી પ્રધાનાધ્યાપકને આગળ ધક્કેલે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: (સુજનસિંહને) મહારાજ ! અમે આપને દીલ-ગીરીભરેલી રીતે.....

ડૉક્ટર: (ચ્હડાતો) ધોરાજ રહી ગયું ખરૂં !

પ્રધાનાધ્યાપક: અમારૂં દુઃખ આપની પાસે રીડ્રેસ (દૂર) કરાવવા આગ્યા છીએ, કે આપના રાજકુમાર.....

(પ્ર. ડૉ. સામું ભુજે છે.)

સુજનસિંહ શું છે ? શું છે ? જો તે જલદી કહો. શું શિકાર કરતાં કોઈ સિંહ વાઘના પંજથી ઘાયલ થયો ? શું થયું શું થયું ?

ડૉક્ટર: નહિ, નહિ મહારાજ !

પ્રધાનાધ્યાપક: (પ્રેક્ષકને) લે. એની એ બૂલ. મહારાજાધિરાજ બોલવાનું રહી ગયું. ભાઈ મ્હારી બૂલ કહાડતા હતા.

ડૉક્ટર: તેઓ સહિસલામત છે પણ તેમણે બીજા સહેરીજનોની સહિસલામતી તથા શાન્તિને ઉપદ્રવ કર્યો છે.

સુજનસિંહ: શી રીતે ?

(ડૉક્ટર ખસી જઈ પ્રધાનાધ્યાપકને આગળ કરે છે, પ્રધાનાધ્યાપક ડૉક્ટરને આગળ કરે છે.)

સુજનસિંહ: (ચીડાતો) જમાલ ! આ શું છે બધું ? ઝટ જોલ.

જમાલ: હાથરકો સખ ખાત થહ પેટીકે લીતર દેખનેસે માલુમ હો જાયગી.

સુજનસિંહ—અરે ! પણ તમે ખન્ને ડેળવાયલા હોવા છતાં કેમ ચોક્ખી હમીકત કહી દેતા નથી ?

(સુજનસિંહ ગુસ્સે થાય છે, પગ ઠોકે છે.)

આ તો ડેળવણી પામેલાં થેટાં છે. મ્હોંએથી "કશુ" નહિ જોલે. રખેને કોઈ મારી નાખે ! પેટી ઉઘાડો.

(સેનાપતિ વિવચસિંહનો ફોટો તથા ડાયરી પેટીમાંથી કઢાડે છે. તે ફોટો બેઠ હીલગીર થઈને બાજુપર મૂકે છે.)

સુજનસિંહ: લાવો. મ્હારી પાસે લાવો એ ડાયરી ને ફોટો.

સુજનસિંહ: (બેઠને એકદમ વિચારમાં પડી જાય છે.) આ શું

(પ્ર. તથા ડૉ. ખન્ને નહાસી જઈ સ્ટેજના બહારના ખુણા આગળ જઈને ઉભા રહે છે.)

(સિપાહીને) પેલાઓને અહીં લાવો.

(ખન્નેના હાથ પકડી રજુ કરે છે.)

(પ્રધાનાધ્યાપક તથા ડૉ. ને) તમે જરાયે કોઈ વાતે અભરાસો નહિ. બધી વાત ચોક્ખી કરો. આ ફોટો કોણે પાડ્યો છે ?

ડૉક્ટર: (પ્ર. ને) બાવીશ લાખ નકલ ! કહો, જવાબ થો.

પ્રધાનાધ્યાપક: (ડૉ. ને) દહ થોને તમેજ ?

ડૉક્ટર: મહારાજાધિરાજ ! આપને શું કહું ?

સુજનસિંહ: આ ફોટો કોણે પાડ્યો ?

ડૉક્ટર: કુમાર સાહેબનું ત્યાં કેવા પ્રકારનું આચરણ છે, તે જણાવનારો આ ફોટો છે.

નાયબ સેનાપતિ: (આગળ ધસી આવતો ડા. ને) પૂછે તેનો જવાબ દો. બીજી વાત ના કરો. ફોટો કોણે પાડ્યો ? એસ. હોર્મસ-
અને કે શેપર્ડ બોર્ન ? બીજી વાત તમને કોણ પૂછે છે ?

ડૉક્ટર: (પ્રેક્ષકને) માર્યો. ધરમ કરતે ધાડ આવી.

સુજનસિંહ: (નાયબ સેનાપતિને) નહિ, નહિ. એ કોઠાને એમ બોલી ગયારાવો નહિ.

ડૉક્ટર: મહારાજ ! અમને આપ અભય વચન આપ્યો ત્યારે અમારા જીવમાં જીવ આવ્યો.

(લાંબો થઈને પગે લાગે છે. પ્રધાનાધ્યાપક પણ વેગળા હોય છે ત્યાં ત્યાં ચાલુ ચાર વખત પગે લાગી ઉઠે જુએ ને બહીતો બહીતો પાસે આવે છે.)

ડૉક્ટર: મહારાજધિરાજ ! અમે મૂર્ખ માણસ છીએ. અમને માફી આપો. અમે એજ્યુકેટેડ અને અયુક્ત ટોલરેશનના હીમાયની-યોની સ્થિતિ બહુ દયાજનક હોય છે.

(સુજનસિંહ મુખમાં બેઠું કંઈક હસતો એક મરકરા દુશ્પાપિયા સામું જુએ છે.)

દુશ્પાપિયો: મહારાજ, એક ટીકાકાર ચેષ્ટાબેરે કહ્યું છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે કે:—

Indian Education and toleration have been pretty little sisters.

The former forams but fails in fixtures

The latter roams creating વર્ષુશંકર mixtures of languages, character, creed, communities ગંગાજળ and મહુડી tinctures.

(હિન્દુસ્તાનમાંની કેળવણી અને સહિષ્ણુતા બે નાની સરખી બેડલે આવેલી બહેનો છે. પહેલી બખાળા પાડવામાં હુશીયાર છે પણ કસોટી વખતે પીત્તજરૂપ નિવડે છે અને બીજી તો સીલ, ધર્મ, સાતી, તથા ગંગાજળ ને મદીરાનું વર્ષુશંકર મિશ્રણ બનાવતી દેશમાં ચારે તરફ ફુખી રહી છે.)

સુજનસિંહ: (ડાં નચા પ્રવેને) હું જાણું સમજ્યો. તહમે જરા પણ ચમરાશે નહિ. મ્હારે બીજું કશું જણવાનું રહેતું નથી. (પ્રતિહારને) જાઓ, કોણ છે હાજર ? વિષયને બોલાવી લાવો હમણાંને હમણાંજ.

પ્રધાનાધ્યાપક: (પાસે આવતાં) ઘણી ખમા મહારાજાધિરાજને !

સુજનસિંહ: મ્હારી ન્યાયવૃત્તિ રાય, રંક, સ્નેહી ને દુરમન સર્વને માટે સરખીજ છે.

(પ્રધાનાધ્યાપક તથા ડૉક્ટર હથ માં ને હર્ષમાં સુજનસિંહની અશામતમાં ડોકાં હલાવે. છ.)

(વિષયસિંહ આવે છે, પણ આજીબાજીનો દેખાવ બેઇ, આવકાર ન મળ્યો બેઇ ચકિત ચઇ બાજીએજ ઉભો રહે છે.)

જમાલ: (એકાન્તમાં વિ. ને) જનાબ ! જરા સાર ઝુકાવો. આપકા હેવાલ થહાં ચલ રહા હય. અફસોસ, અફસોસ, મૈય આપકો કીતને દરે કહાયા કે વોહ જમલા બકા બદમાશ નિમક-હરામ હય ? વોહ દેવાંગનાકી પીછે પીછે ફીરતા થા; એર આપકું ચેહી બાબલ કે બિચારસેં ઝહરી નઝરસેં દેખતા થા. બેવકુફ ! અપને પાઈંપર કુંહારી લમાનેવાલેનેં આપકા ચે હાલ કર દીયા. ચહ બેઅકલાંકું તસ્વીર મિલાનેકા કીસ્તા દીખા દીયા. ખુદા ખચાવે અથસે નિમકહરામોસેં.

વિષયસિંહ: મ્હને શી ખબર કે તે આટલો દુષ્ટ અને હરામી હશે ? પણ મ્હારી અબી ફળતી કરાવનારને બેઇ ના લઈં તો કહેજે.

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) કયું બરાબર ઠેરાઇ ના ? એક તો અપ-નસેં હમેશાં દુર રહતા થા. પૈસા પડાનેકી તરફીજ કીચી તો સાલેકી બીચમેં આડીબીલી. કુઆરબી ખરોબર સોલા આની હાથમેં આ બયમા. એર અપને પર કોઇ તરહસેં શકમંદબી ન હોમા.

વિષયસિંહ: (સુ. ને) પિતાજી, પ્રણામ કરું છું.

(સુજનસિંહ કોષમાં તેના સાચું બેઇ રહે છે.)

સુજનસિંહ: પ્રણામ કોને કરે છે નિર્ભજ ? અરે દુષ્ટ વિષય ! ત્હારા નામ પ્રમ્દકું પું હીરાની ખાલુમાં ઠેલસો પાક્યો. વંશપરંપરાની કીર્તિપર પાણી ફેરવનાર કપુલ કુંવાર-ી પું આણું શિક્ષણ કયાંથી

પામ્યો ? જે રાજ્યમાં વ્યભિચારને રાજદ્રોહ કરતાં વધારે દ્વિષિત ગણવામાં આવ્યો છે, તે રાજગાદીપર બેસવા તો શું ! પણ તે રાજ્યમાં વસવાને પણ તું યોગ્ય નથી. ત્હારું કાળું મોં ખતાવવાને તું કેમ અહીં આવ્યો ? ત્યાંનેત્યાંજ તું પાર કેમ પતી ગયો નહીં ?

વિષયસિંહ : (પગે પડતો) પિતાજી ! મ્હને ક્ષમા કરો, હું મ્હારું આચરણ સુધારીશ. બીજીવાર આપને ક્ષેત્રે આવી વાત નહીં આવે.

સુજનસિંહ : મૂર્ખ ! ત્હને આવો અભ્યાસ કરવા મોકલ્યો હતો ? મ્હારીજ ભૂલ થઈ કે મ્હારા જૂના કાર્યભારીઓની સલાહ ન માનતાં ત્હને નવીન વિચારક્ષેત્રમાં નાંખ્યો.

(પ્રધાનજીને) એની ડાયરી વાંચી જુઓ. એણે શે અભ્યાસ કર્યો છે ?

(પ્રધાનજી ડાયરી લઈ રંગભૂમિ પર એક ખાત્રીએ આગળ આવી ઉભા રહી મનમાં વાંચે છે.)

પ્રધાનજી : (સ્વગત) આમા તો દુરાચારની કથાઓ છે.

(સુ. ને) મહારાજ ! એમાં કંઈ જાણવા જેવું કે સંતોષ થાય તેવું નથી.

સુજનસિંહ : લાવો હું જોઉં. (એમને કોપચુક્ર થઈ) ખસ, ખસ, આ વિષયને અહીં મ્હારી નજર આગળથી દૂર કરો. એને હું દેશનિકાલની સજા કરમાવું છું મ્હારા રાજ્યમાં એનો પગ તો શું પણ છાયાએ ન જોઈએ.

પ્રધાનજી : મહારાજ ! ક્ષમા ક્ષમા. વિષયસિંહ આપના કુમાર છે. તેમને દેશનિકાલની સજા બહુ ભારે થઈ પડે. એમને ક્ષમા આપો. હવેથી વર્તણૂક સુધારશે. હું પણ તેમને ઉપદેશ આપીશ. ક્ષમા કરો ક્ષમા કરો.

સુજનસિંહ : કંઈ નહિ. હું જોલ્યો તે જોલ્યો. મ્હેં વિચાર કરેલો જ છે.

રંક રાય સ્નેહી અરી કાળે, ન્યાય હમારો એક છે;
પ્રજા પુત્રમાં અંતર ન ધરું, એજ હમારો ટેક છે.
નિંદો વંદો સુખ હો દુઃખ હો, આધિવ્યાધિ મરણ હો કને;
ન્યાયથી ડગ ના એકે ત્રણે કદિ, રાજદ્રોહી સુજન નહિ બને.

પાપી વિષય ! જા, ઝટ આવ્યો જા. તહાં કાણું મ્હેં મ્હારી પ્રજાને ન ખતાવીશ.

(સુજનસિંહ ચાલવા માંડે છે. વિષયસિંહ વિચારમાં ગિર-ફતાર થતો હોયો રહે છે. શું કરવું, ત્હેના વિચારમાં નિમગ્ન થયેલો છે. વિષયસિંહ સિવાય સર્વે દિલગીર થતા ચાલવા માંડે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: (ડૉ. ને જતે જતે) ઘણું જોડું થઈ ગયું. મ્હને તો થયું કે મહારાજને વિનંતિ કરે એ અક્ષર. અરે પ્રભુ ! આ તો બહુ જોડું થઈ ગયું. શશિકલાને અહીં લેતો આવ્યો હોત ત્હોણે સાંકે થાત. એમણે ગુન્ડો પોતાને માથે વહોરી લીધો હોત તો મહારાજ કંઈક નરમ પડત. એ જોલે છે ત્યારે મ્હનેજ ગલગલીયાં આવી જાય છે ને ? ના ના ડાકટર સાહેબ, ગલગલીયાં તો શું આવે પણ મતલબ કે એમની જોલવાની છટા ઝાર છે. એમના રૂપની બલક એવી છે. હું અંજલિ નહીં માટે કંઈ બધાયે ના અંજાય એવું થોડું જ છે ? ત્હમેજ કહો આ રીતે ચૂકાદો કરવો એ તે કેવું કહેવાય ? તેમાં પૂરાવો જોવો, કે વધીલ કરવાની રજા આપવી કે આ તો કશુંજ નહિ. તદ્દન આપજીદીભરેલી રાજનીતિ ! જોડ્યા તે ન્યાય ! આપણી સરકારના રાજ્યમાં આવું અધેર નહિ હાં ! આ તો સ્ત્રી પુરુષની “ લીખટી ” (સ્વતંત્રતા) ઉપર માટી જખરજસ્ત તરાપ ! ‘ નેશન ’ (પ્રજા) ‘ ધવોલ્વે ’ (સંસ્કૃતિ પામતીયે) શી રીતે થાય ! “ સીવીલીઝેશન (પ્રગતિ) આમ દબાવી રાખે ત્યાં શું થાય ? Hopeless downfall (નિરાશાભર્યો વિનીપાત.)

ડાકટર: અરે ભાઈ ! હજી આ ખાણુએ સુધારો નથી આવ્યો. પાંચ હજારનો પગારવાળો અમલદાર આર્યન બ્રધરહુડ ડીનરમાં “ અમે આ ભોજન કર્યો પછી કોઈ મધુરી વાણી સાંભળ્યા વગર નહિ હીએ ” એમ છોકરમત કરે ને પછી એકાદ મુડકીના ઘેરથી કટપર ગોખી રાખેલા “ હેવન્લી લેકચર ” (સ્વર્ગીય ભાષણ) ઉપર આક્રીન મઈ જાય. એ વાચરો હજી આ દેશમાં નથી વાચો, અહીં તો તડાક ને ફડાક છે.

પ્રધાનાધ્યાપક: અરે સાહેબ ! જાઓ જાઓ. આ પોસ્ટ, રેલ્વે ને ન્યુસપેપરના જમાનામાં તો બધેય 'ઇન્ટર કોમ્યુનિકેશન' (આંતરિક વ્યવહાર) થઇ ગયું છે.

ડૉક્ટર: પણ ત્હમે જોયું નહિ ? ખુદ પોતાના દીકરાને દેશનિકાલ કરી નાંખ્યો, તેમાં રાણી સાહેબને પૂછવા પણ રહ્યા છે ?

પ્રધાનાધ્યાપક: (હસીને) જાંડાભાઈ ! ખીસ્તામાં વાયરલેસ ટેલીગ્રાફીનું મશીન રાખ્યું હશે. રાણીને ન પૂછે, એ તે વળી કોઇ દેવાડો અને ? અને તેય આ જમાનામાં ?

(પ્રધાનાધ્યાપક તથા ડૉક્ટર ચાલવા માંડે છે.)

ડૉક્ટર: (જતે જતે) જયોજ નથીને ?

વિષયસિંહ: (નિરાશાથી મુખ ઉંચું કરે છે.) પરભીનો પ્યાર, જેસે શરીરે સદા ખુવાર; સજ્જનસંજથી સદાયે બહાર, મુકલીસથીયે લાચાર, ખાય જીતીનો માર.

વિષયસિંહ ! ત્હારી આ દશા ! ક્યાં રાજવેશવ અને ક્યાં ઘેર ઘેર ટુકડા માગી આવો દેશવટો ? (થોડીવારે) પણ એક રીતે ઢોપ મ્હારો નથી. આ રાજ્ય ગમે તેવું હો. આજ જગતની સાધારણ સ્થિતિ છે ? વ્યભીચાર તો આજ ઘેરે ઘેર છે. અનેક આશક કરવા છતાં કહેવાતી સતીઓ ઠેર ઠેર છે.

કલીકાળના કમભાગી જીવો કામ વિકારનાં પુતળાં અને છે. દંપતિજનો વિષયભોગ કરતાં દેશ, કાળ, લજબને અવગણે છે અકાલીક મૈથુન કરી, વર્ણુશંકર, કમઅક્લ, દુર્બળ તથા વિષયલપટ ને નામદ પ્રજા જણે છે અને મૂર્ખ માતાપિતાનું વાવેતર નિર્ભાગી પુત્ર પુત્રીઓ લણે છે. પોતાનીજ વિષયભોગતૃષ્ણામાં મશગુલ અધ અનેલાં માતાપિતા બાળક ઉપર પ્રયમથીજ વિષયના સંસ્કાર પાડે છે. કામાંષ હડકાયેલી કૃતરીઓ બાળકને નક્ટ નીચ નોકર ચા તે અર્ધ બદામની આપાનો ચેલો બનાવે છે, કે જાઓ નિઃસ્વાર્થ માટે, વ્યભીચારમાંજ તેમને જીવનનું સાર્થક બનાવે છે. ઉંમરલાયક પુત્ર પુત્રીઓ પર માતાપિતા નજર રાખતાં નથી મોંદરોમાં બજિયાઓમાં, સમાજોમાં, સ્વચ્છંદે, ગમે તે કાળે ગમે તે સ્થિતિમાં ફરતાં જટકા-

વર્તાં નથી. શંખણીની સોળતમાં યા તો મહા કુકર્મોની મહોળતમાં
પડતાં સંતાનોને ઠાઘ સદુપદેશ કરતાં નથી.

વ્યભીચાર ! વ્યભીચાર ! વ્યભીચાર ! વ્યભીચારથીજ દુનિયા
વ્યંટળ ખની ગઇ છે. વ્યભીચારથીજ દુનિયા કમંડળ લઇ બિખ
માગતી થઇ ગઇ છે.

ધર્મનો લોપ, વિદ્યાનો લોપ, દૈર્ઘ્ય, ગુલામગીરી, કુકી છુદ્દિ,
અદ્વાયુચ્ચ, દુઃખ, ઉપદ્રવ અને અશાન્તિ-સર્વાનું કારણ, બૂઠાં કહેવાતાં
અનેક પણુ સત્ય તો વ્યભીચાર ને વ્યભીચારની વિદાયગીરી.

પણ પીતાજીએ આ વસ્તુસ્થિતીનો વીચાર કરવો જોઈતો નહોતો ?
હું કેટલું કરજ્યો ?

પશ્ચાતાપે ક્ષમા ન આપે, નિજ પરનો નવ કરે વિચાર;
નથી રાજ તે નથી પિતા તે, મિથ્યા આડંબર કરનાર.

(થોડીવારે) હું ત્હારો દીકરો નહિ તો પછી તું ત્હારો બાપ શાનો ?

બાપે દેશવટો દીધો તો ખેર, વરસે છે આખોથી ખેર;
સજી સમશેર વર્તાવું કેર, ત્રાસે ઠેર ઠેર ચારે મેર.

બલીમસિંહ જોવો એક ખીજો હું. એનેજ જઈ મળું છું. અસ
ખહારવટું ! હું પણ રજપૂત બચ્ચો છું. મોજશોખને આજથી રામ
રામ ! આજથી હવે આ વિષયસિંહ ! ખીજો છે (જતે જતે)

હસ્તીએ દંતુશળ કહાડયા તે કહાડયા, પાછા નહિ ગળે;
ઢોરીએ વળ લીધા તે લીધા, બલે આખી ને આખી ખળે.

પ્રવેશ ૫ મો.

[સ્થળ: વધસ્થાન.]

તિલોત્તમા: (કાળા ઝલ્લામાં ભયાનક પુરુષના વેશમાં પ્રવેશ કરે છે.)

આજ સ્થાન, આજ નીશાન, આજ પ્રદેશ, આજ આશમાન,
દેખશે તિલોત્તમાને હાથે જતા પાપીઆના જન.

વધસ્થાન આટલામાંજ હશે. ચંડાલો અહીંથીજ જગતસિંહને
લઇ જશે.

ચક્ષુ ! શ્રવણેન્દ્રિ ! યાઓ સાવધાન. તિલોત્તમા ! યની જ આજ
કૂર કાળ સમાન.

(સંકોષ સરીતા સામું જોતી.) અયે સરિતે ! અયે સર્પિણિ !
અયે વૈતર્ણિ ! આજે એક નિર્દોષ પુરુષના રક્તને ઘાઇ નાંખી, તેનાં
અસ્થિને દૂર ઉડાણમાં છુપાવી દઇ ત્હારે તીરે આવેલી ભૂમિને પવિત્ર-
તાનો ઢોંગ આણુ રાખવામાં શું તું સમર્થ થઇશ ? ના, ના. તેમ
નથી બનનાર.

યાદ રાખ, આજ ત્હારે તીરે વસેલા વધસ્થાનના હજારો વધોના
ધતિહાસમાં એક નવીનજ બીના બનનારી છે. પુણ્યવાન પુરુષોના પાપી-
ઓને હાથે જતા જન જોઇ થતા ત્હારા હાસ્યનું આજ આ તિલોત્તમા
નિકંદન કરનારી છે.

એક અમટીને અવાજ, એક ઠોકરની સાથે ત્હને માતાબમાં પેંસાડી
દેનારી આ તિલોત્તમાને જોઇ લે.

(નદીની પાસે જઇને)

આહ ! શું નદીનું જોર છે ! જંગલનાં વૃક્ષોને જડમૂળથી ઉખેડી
નાખતી, પથ્થરોની શીલાઓ પ્રવાહમાં ઘસડી આણતી, કાષ્ઠાદિને ખેંચી
જતી ફીણે ફીણના ગાટાથી ઉભરાઇ જતી મદોનમત નદીનો શો તોર
છે. (ઠાઇ માણસ તણાતું આવતું નજરે પડે છે.)

અરે ! પણ આ શું ? આ તો કંઈ શખ જેવું તણાતું આવે છે.
હાથ પગથી પછાડા મારતું, મ્હોંમાં ભરાતા પાણીના ઠોગળા કરતું,

ઘડી નીચે જતું, ઘડી ઉપર આવતું આ તો કોઈ જીવતું માણસ તણાતું હોય એમ લાગે છે. કછોટ મારી થઈ તૈયાર, લાપ ખેંચીને કહાડું ઝડ:ર.

(સ્મરણબ્ધનિ સંભળાય છે.)

જગત્ નાથ ! જગત્ નાથ !

(પાસે જઇને ખેંચી કહાડે છે.)

તિલોત્તમા. (યુગ્મ નિહાળતી) અરે ! આ તો દેવાંગના ! (એક-દમ વિચારમાં પડી જતી) હાય ! અયે કાળભૈરવો ! આ વધસ્થાનના દૈત્ય દાનવો ! અરે આ કૂર કમોદિપતિઓ ! જગતસિંહના પ્રાણ હરાતા નિહાળવાનો નિશ્ચય, એટલાથી શું તમારી નિર્દય વૃત્તિને સંતોષ ન થયો, કે ખિચારી દેવાંગનાને, તેની નજરોનજર વધ કરાવવામાં મોજ માણી, અહીં ખેંચી આણી ?

(દેવાંગનાની સારવાર કરે છે. થોડીવારે ચતન્ય આવે છે.)

દેવાંગના: (જપઠવનિ) જગત્ નાથ ! જગત્ નાથ !

તિલોત્તમા: (દેવને ઢંઢોળી) અરે સ્ત્રી ! તું કોણ છે ? ઉઠ. તું અત્યારે એવા સ્થળે છે કે, જ્યાં ધર્શર દયા, પ્રેમ તથા ન્યાયને અનુસરનાર એક નરને આ દુનિયામાંથી વિદાયગીરી આપવાની તૈયારી થઈ રહી છે.

(દેવાંગના સક્ષી બની થાય છે.)

દેવાંગના: હે પરોપકારી પુરુષ ! ત્હમે કોણ છો ?

તિલોત્તમા: (સ્વગત) એક સમયે પ્રકૃષ્ટિત હૃદયે કોડા કરનારી, શોકચ્ચસ્ત જગતને, પોતાના હાસ્યથી દુઃખ શોષી લઈ આનંદ-સાગરમાં ઝોલાવનારી, તેજ આ દેવાંગના ? એ મ્હને આજખી પણ નથી સંકતી. હૃદય, વિચારશક્તિ, તેજ, સ્નેહ બધુંયે દુઃખના કુંગર નીચે દબાઈ કચરાઈ ગયું છે. હૃદયને આઘાત થાય એવી યુક્તિ કર્યા સિવાય નહિ ફાવે. શોકમયી સખીને સંભાળતાં, રોદ કાથમાં સિદ્ધિ નહિ આવે. કીંક છે.

(દેવાંગનાને) અહો ! રાજરમણી ! હું એક રાજકુમારનો મિત્ર છું અને તેને અર્થે તેની શોધમાં અહીં તહીં રખડું છું.

દેવાંગના: (ઉપકારથી જદ્વદિત થતી) મહા તોફાની મદમસ્ત નદીના પંજમાંથી મ્હને ખચાવનાર વીર પુરુષ! ઇશ્વર ત્હમને સહાય કરે. પ્રેમની પરીક્ષા કરનાર તથા તેનું મૂલ્ય કરી બાણનાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ત્હમને ત્હમારો રાજકુમાર મિત્ર મેળવી આપશે. (થોડીવારે) ત્હમારી પ્રીતિ નિરંતર નિશ્ચલ રહેા.

તિલોત્તમા: ત્હમારા આ ઉદ્ગાર અતિ દુઃખદ અનુભવભર્યા હાગે છે, તેનું કારણ શું? ત્હમે કોણ છો, તે હરકત ન હોય તો જણાવશો? પુરુષે પુરુષની પ્રીતિ એક બીજને તન-મન-ધન અર્પનારી હોય છે. સ્ત્રીએ સ્ત્રીની પ્રીતિ તો માત્ર પ્રેમની વાતો કરવામાં યા તો સાસુ વહુનાં રુદન (રોદણ) રડવામાં સમાપ્ત થાય છે.

દેવાંગના: બાપ! (નીચાનીથી પાંચ આંગળીયો ખતાવે છે. હૃદયપર એકદમ ભાર આવી પડ્યો હોય તેમ ધીરા અને તૂટીત સ્વરે) મ્હારે બે સખીઓ એવી છે કે જેમના મ્હારાપર થયેલા ઉપકારને વિચારે મ્હારું હૃદય ગળગળું થાય છે, કંઠે ડચ્છરો ભરાય છે; નયન-માંથી અશ્રુધારા વહે છે ને જીવન અકાંઠે લાગે છે. (કપાળમાં હાથ મારીને) અને છતાંયે હું એવી અભાગિણી છું કે તે ક્રિયા પ્રદેશમાં વસે છે, તે પણ નથી બાણતી.

(આંખમાંથી અશ્રુ પડવા માંડે છે.)

તિલોત્તમા: અહો સુંદરિ! ત્હમે રુગ્ધા નહિ. મ્હને મ્હારો મિત્ર મળશે, એમ કહી જ પૈર્થ મ્હને આપો છો તેજ પૈર્થ ત્હમે ધારણ કરેા.

દેવાંગના: બાપ! હું સી રીતે ધારણ કરું? ત્હમે ઉપકાર કરનાર છો. ઇશ્વર ત્હમારા સામું જીએ, એ ન્યાય છે, વાંટવ છે, હું નિર્ભાગી તો બીજના ઉપકારની આશા રાખનારી છું. “ મારી સખી મ્હને મેળવી આપે ” એવી મ્હારી પ્રાર્થના ઇશ્વરને માત્ર હાસ્યબ્જનક છે. પોતાને સેવ્યા રહેવું અને બીજને સેવિકા ખનાવવી એવી સ્વાર્થો સો સામું કોણ જીએ ?

તિલોત્તમા: (સ્વચત) અરરર બહુજ ખોટી દિશા લીધી. નિષ્કર મન! બીજના દુઃખે આત્મપ્રશંસા સાંભળવાની વૃત્તિ તરફ દોરાયું? હે ઇશ્વર! દેવાંગનાયે ત્હારાં ચાં પાપ કર્યાં છે. અમને દુર્ગુણી પામર

છવને એની દયા આવે છે ને ત્હને કરુંથે જ નહિ ! પ્રભો ! દયાસાગર ! પ્રભો ! કૃપા રાખ. આઘાત વિના ગત્યંતર નથી.

(દેવને) ત્હમારે જબરાવાનું કંઈજ કારણ નથી. જગતમાં કંઈ એક બેનેજ મિત્ર ગણવા તેનું કંઈ કારણ ? હું પણ ત્હમારો મિત્ર છું. ચાલો મ્હારે ઘેર. હું ત્હમારો છું ને ત્હમે મ્હારાં છો.

દેવાંગના : (વિચારમાં પડી જતી) હું કંઈ સમજી નહિ.

તિલોત્તમા : (જરા પાસે આવીને) જુઓ તમેને ત્હમારા સુખની વાત સમજાવું. પ્રેમ એ પોચા હૃદયવૃક્ષમાં પોલાણ કરી રહેનારું એક પ્રેત છે, પ્રારંભમાં તે વૃક્ષના માલિકને ઉપકારવંત રહી તે કહે તેમ કરવા બંધાય છે. જ્યાં સુધી માલિક ચતુર હોય ને નિરંતર તેને કામજિરિ સોંપી કામમાં ને કામમાં રાખે ત્યાં સુધી તે સુખી થાય છે; અને જગતમાં કોઈપણ પુરુષ ન ભોગવી શકે તેવું સુખ ભોગવે છે. કોઈ દિશામાં તેને મોકલતાં નિરાશ થઈને ધારેલું કામ ન કરી શકતાં પાછું પણ આવે છે. આ સમયે પ્રેત પણ દુઃખી હોય અને જો માલિક પણ પ્રેત સાથે એક થઈ જઈ નિરાશાવંત થઈ તેની સાથે રોવા લાગે તો પછી હૃદયવૃક્ષના પોલાણ જેવું માલિકનું પોલાણ એક ત્યાંજ પ્રેત તેને ખાવા ધાય છે ને માલિક અંતે ધૂળધાણી આત્મારહિત થઈ જાય છે. એટલે ચતુર માલિક હોય તે શું કરે તે સમજ્યાં ?

દેવાંગના : (સંશયયુક્ત હૃદયે બે પગલાં પાછળ ખસતી) ના.

તિલોત્તમા : એક માર્ગે પ્રેમ ન ફાળ્યો તો તેને બીજો માર્ગે પલટાવવો; પણ નિરાશાભર્યા હૃદયને વલોવી નાખી જાતના સુખનો તથા આત્માનો વિનાશ કરવો નહિ. પ્રેમ અનેક પ્રકારના છે. બે સહિયરોના પ્રેમમાં દુઃખજ દીકું તો પછી બી પુરુષના પ્રેમ પાંચે મયાણ કરવું.

(તિલોત્તમા સ્હેજ કૃત્રિમ વિષયી દૃષ્ટિથી એક રહે છે.)

દેવાંગના : (એકદમ ચમકતી જબરાતી) ભાઈ ! હું તો વિવાહિતા છું, પરણેલી છું, આપે મ્હને છવિતદાન આપ્યું એટલે આપની પુત્રી છું.

તિલોત્તમા : (કાને હાથ દેતી) એતો સંભર્યું નથી જવું. ઉપકારનો બદલો આમ વળાતો હશે ? ત્હમે ત્હમારી સખીએની વાતો

કરી રહ્યા હતાં, પણ તહમારા સ્વામીનું નામ તો એકવાર પણ જીવે આવ્યું નહોતું. હું સારી પેઠે સમજું છું કે તહમે પ્રેમમૂર્તિ છો, સખીપ્રેમમાં નિરાશ થયા છો તેવાંજ દાંપત્યપ્રેમમાં પણ પાછાં પડેલાં લાગે છો. અરેરે ! તહમારી સખીઓ તથા તહમારો સ્વામી નિહુર, હૃદયહીન મનુષ્યો હોવાં જોઈએ. તેમનાપરના શતાંશ પ્રેમની આશા માટે હું તો મહારો પ્રાણ સમર્પણ કરું.

(તિલોત્તમા ઘેલી જીવી થઇને આશાનિવત પ્રેમલાલસાથી જોઇ રહે છે, અને ઘુંટણીયે પડી પ્રેમયાચના કરે છે.)

દેવાંગના: (શું કરવું તેના વિચારમાં) લાઈ ! તહમે સજ્જન છો. આવી દુષ્ટાચરણની વાત ના કરો. ઇશ્વર તહમને સદ્બુદ્ધિ આપો.

તિલોત્તમા: મહારી તો સદ્બુદ્ધિજ છે. હું તહમને તહમારા સુખને માર્ગેજ લઈ જઈ છું. જનતિના અનેક માર્ગ છે. તેમાંનો, મહારી માન્યતા પ્રમાણે આ પણ એક પ્રયત્ન વિનાનો માર્ગ છે. તે જ કે દાંપત્યપ્રેમમાં નિરાશ થયે આપોઆપ મનુષ્ય પ્રભુપ્રભુચિનીના પ્રેમમાં યોગ્ય છે. તેમાં અનેક કષ્ટો સહન કરી, દાંપત્યસંબંધ કરતે ઘણુંજ વિશેષ દુઃખ પામે છે. આમ થતે હૃદયમાં સર્વે સ્થળે નિરાશાનો અંધકાર વ્યાપે જની રહે છે, એટલે ઝગઝગાટ દેદિપ્યમાન ઇશ્વરી પ્રેમરૂપી સૂર્ય હૃદયવિષે પ્રગટે છે. તહમે મહને પ્રભુચિ તરીકે સ્વીકારો એ સર્વ રીતે યથેષ્ટ છે.

(પાસે જઈ તિલોત્તમા દેવાંગનાનો હાથ પકડવા જાય છે; પણ દેવાંગના તરછોડી નાખે છે.)

દેવાંગના: અહો સજ્જન ! ઇશ્વર તહમને કુતર્કથી બચાવે ! આપે જણાવ્યો તે કાંઈ જનતિનો માર્ગ નથી; પરંતુ આ પ્રકારનાં જે કાંઈ દષ્ટાંતો જગતમાં દશ્યમાન થાય છે, તે ઇશ્વરની અધમોદ્ધારણ શક્તિના દર્શકરૂપે જ હોય છે. એ તો આકસ્મિક ઇશ્વરકૃપાપ્રાપ્તિનો યોગ ન હોય તો આત્માના વિનાશનોજ માર્ગ છે.

તિલોત્તમા: મનોહારી, તમે તો મહારો પરાજય કર્યો ! સૌન્દર્ય સાથે આવી વિચીક્ષણ બુદ્ધિ ? વાહ ગુણીયલ ! તું સુસ છે. હું પણ સુસ છું. મારા જીવનનો મનોરથ તું મળી એટલે પૂરો થયો. હું કોઈ દરિદ્રી કુર્દુષમાં જન્મેલો નથી, રાજવંશી છું. કદમ તથા દેવકુતીની

પેઠે હજારો વધુ સુખવિલાસમાં વ્યતીત કરતાં મ્હને ઉદરનિર્વાહની ચિન્તા કે અન્ય કોઈ વિધી નડે એમ નથી. (પાસે જઈ સ્કંધપર હાથ મૂકવા પ્રયત્ન કરતી.) માન, માન, હું ત્હારો, તું મ્હારી; હું તે તું, તું તે હું; આપણે બે એક.

દેવાંગના: (ખસી જતી, આજુગાજુ ઢોડવા માંડતી) અરેરે ! કોઈ બચાવો. બચાવો.

તિલોત્તમા: (દેવાંગનાનો માગ રોકતી, હસતે હસતે.) ચાલો ચાલો, મારી રાવણીમાં ચાલો. ત્હમે એકવાર ચાલો તો ખરાં ?

દેવાંગના: અરેરે, ઇશ્વરનો “ અપૂર્ણતા ” નો નિયમ કેવો સર્વત્ર વ્યાપક છે !

વિદ્યા ત્યાં નહીં અત્ર, અત્ર ત્યાં સંતતિ કેને;
સંતતિ ત્યાં નહીં સંપ, સંપ નીતિ નામ તબ્બેને;
નીતિ ત્યાં નહીં ધર્મ, ધર્મ ત્યાં ધર્મ ન જાણે;
ધર્મ નહીં વૈરાગ્ય, જ્ઞાન તો ક્યાંથી આણે;
જ્ઞાન તહીં નહીં પ્રેમ, પ્રેમ ત્યાં દુઃખ સઢાયે;
પ્રપત્તિ નહીં જ્યાં દુઃખ, પૂર્ણતા ક્યાંય ન જણાયે;
અપૂર્ણતા અવલોકને, સ્મરતાં સંપુરણ હરી;
હૃદયે રહે સંતોષને, ક્ષણભંગુર દષ્ટિ ખરી.

હે પ્રભો આતે શું ?

જ્યાં રૂપ ત્યાં સદ્ગુણ નહીં, જ્યાં જ્ઞાન ત્યાં ભક્તિ નહીં, જ્યાં ભક્તિ ત્યાં શુદ્ધાચરણ નહીં, જ્યાં પ્રેમ ત્યાં પોષણ નહીં, જ્યાં કીર્તિ ત્યાં આયુષ્ય નહીં.

કવીજનો વ્યવહારે બહીલા, લક્ષ્મીવંતો દરબારે દીલા, ધર્મનીબ્હો લોભે પચેલા, ગાયકો વ્યસને મચેલા, યુગુક્તને મહ રાજના ઠેલા, સદ્ગુણને નહીં કો ચેલા, નિવૃત્તિ ઇચ્છનારને નીર્વાહના વેલા, રીઝી સીઝી વાળા અસંતોષે લેલા.

(તિબ્બે) અહો સજ્જન, ઇશ્વરે ત્હમને દયાના અવતાર બનાવ્યા પણ નીતિના સંસ્કાર અર્પવા તે ભુલી ગયો લાગે છે. ત્હમારો પુરુષાર્થ તો એ કે ત્હમારા દયામય જીવન તથા સદ્ગુણરૂપ આરિન્ધને

એક ઢાંધ મહારા જીવી મુખે એ મોહવશ થાય તો તેને જીની કૃપાએ તમેને મોહકશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેનું જ્ઞાન કરાવી, ત્હમારો ને તેનો નીત્યનો ભાઈ બહેનનો સંબંધ તેની દૃષ્ટિ આજળ ખડો કરી આપવો.

તિલોત્તમા (સ્વગત) અહો શી ઉચ્ચ ભાવના ! પરમેશ્વર ! આવી રત્નો ઘડવાં ને પછી તેને ખુજમાં રચદોળવાં ? (દેવાંગનાને) મ્હેં ત્હમને એક અક્ષરમાં કહી દીધું, મહારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો. મ્હેં ત્હમને જીવતદાન આપ્યું તે ખદલમાં ખસ એકવાર મહારી સાથે ચાલો.

દેવાંગના : ત્હમારો ઉપકાર આજ વાંછનાથી વળવાનો હોય તો તે ઉપકાર મ્હને અસમ્ય છે. પાછો નદીમાં ધકો મારો કે જ્યાં થઈ જાય છુટકારો.

(નદીના તટે જઈ, નદી તરફ મુખ કરી, અદ્યવાળી નીચું મુખ કરી જણી રહે છે.)

તિલોત્તમા : (હાથ ઝાલી પાછી ફેરવે છે. દેવાંગના હાથ તરછોડી નાંખે છે.) ત્હમે વિચારહીન લાગો છો. ઇશ્વરે આ હૃદય એવું ઘડ્યું છે કે દુનિયામાં કેમનુંયે દુઃખ તે એક સકર્તું નથી. તો પછી ત્હમને કે જમને મ્હેં મહા કષ્ટે, જીવના જોખમે બહાર કાઢ્યાં તેમને પાછો ધકો મારું ?

દેવાંગના : ત્યારે એનો અર્થ એટલોજ કે હું જાતે પ્રાણત્યાગ કરું કે જ્યાં ત્હમને પાપ નહીં. એકવાર કહી દો કે હું ત્હમને બહેન તરીકે જોતો નથી.

(તિલોત્તમા દેવાંગનાનો હાથ ઝાલે છે તે જીવી રીતે કે તે છોડવા મથે છે પણ છુટી ન શકે.)

(હસીને) ત્હમને મરવાનો ભારે શોખ લાગે છે. ત્હમે મહારા બહેન ખરાં તેની ક્યાં ના છે ? હું તો એમ કહું છું કે હું ત્હમારો ભાઈ નથી ને આપણે બે એક જવાનાં એ નિર્વિવાદ વાત.

દેવાંગના : (વિચારમાં પડી જતી, ઘુંટણીએ પડતી અદ્યદત્તે કહે.) અહો મહાશય ! આપ, દુઃખ દરીયામાં ડુબેલી દેવાંગનાને તારનાર કોઈ દેવદુત છે. આપ મહારી એટા કરો છો, પરીક્ષા કરો છો, હું આપનાપર આશ્રય કરું છું. મ્હને ક્ષમા કરો. એક નક્કામી હતલાગી.

નારીના જીવ ખાતર જીવનું : સાહસ કરનાર આપ દયાના સાગર છો. બોલો બોલો સત્ય બોલો, આપ કોણ છો, આ દાસીપર એટલો અનુગ્રહ કરો.

તિલોત્તમા : (પહેરવેશ જદલી નાંખતી-દેવાંગનાને ઉઠાડી હાથ પકડી રાખી) તું દાસી નહીં, તું મહારી સ્વામિની, ને હું ત્હારી દાસી. ત્હારી તિલોત્તમા, ત્હારા દર્શનની ખ્યાસી, ત્હારા પગની રજ.

દેવાંગના : (સાન'દાશ્ચર્યથી) કોણ, ખડેન તિલોત્તમા ?

(બન્ને પરસ્પર આલોચન કરી દે છે.)

દેવાંગના : સખી ! તું દાસી નહીં હાં !! તું સખી, સહચરી, જીવનસાથી, મહારી જીવન ઔપધા, કુલીનજન્મમાત્રથી મોટાઈ નથી પણ ગુણ પડે છે. પરોપકારીની કોટી ઉંચી છે. અગાધ વારિધી નીચે છે અને હાથવેંતમાં સમાય એવડું વારિદ ઉંચે છે.

તિલોત્તમા : પણ જો સખી, એટલુએ જોજે કે વારિદ પોતે અર્જુનમાંથી સવિતાનાશયણના શોષનથી પોતાનો જન્મ વિસ્મરી જ્યારે અભિમાનયુક્ત ખાલી જર્જના કરે છે ત્યારે તે પણ પાપું ભૂમિપર પડે છે.

(સામેથી માણસના પડયા સંબળાય છે. તિલોત્તમા : પહેરવેશ જદલી નાંખે છે.)

તિલોત્તમા : સખી ચાલ આપણે સંતાઈ જઇએ, કોઇ આવતું જણાય છે. (બન્ને સંતાઈ જાય છે.)

(ચંડાળો જગતસિંહને લઇને આવે છે.)

ચંડાળ : ચાલ ચાલ, ઝટ ચાલ, દુષ્ટ ! એક રાજકુમારીને ફોસલાવી તેનો અવતાર ધુળધાણી કરનાર, એક છત્રપતિ મહારાજની આખરમાં ધુળ નાંખવાની હિંમત ધરનાર, ચાલ જલદી ચાલ ! (ધક્કો મારતા મારતા જગતસિંહને પાસેથી લઇ જાય છે.)

દેવાંગના : (ચમકીને) અરે કોણ ? અતિશયથી કલાન્ત થયેલો મૃત્યુભયથી અસાન્ત થયેલો મહારો જગત ? બહાલ, આ આવી, ત્હારી સેવા ઉઠાવનારી, ત્હારી દાસી.

(જગતસિંહ તરફ દોડવા જાય છે.)

તિલોત્તમા: (તેના હાથ પકડી રાખી) અરે મુખી ! મહારો ત્હારો ને જગતસિંહનો એકી વખતે નાશ કરાવવો છે ?

દેવાંગના: (ગભરાયલી) ના નહીં જઈ, નહીં બોલું, એક અક્ષરે નહીં બોલું. પણ સખી હરેક રીતે સ્વામીને ખચાવ, નહીં તો મહારા પ્રતિના ત્હારા સર્વે ઉપકાર બ્યર્થ છે. જગત વિના મહારે જીવવાનો શો અર્થ છે ? (નદી સામે જોતી) અયે મરિતાદેવી ! જ્યાં હું કુબી ત્યાંજ મહને કુખાડી કેમ ના દીધી ? (તિબ્બે) સખી ! મહારી નજરે આજ જોવાનું હતું તો મહને શીદ ખહાર કહાડી ? (જોર કરીને હાથ તરછાડીને) હું બહુ છું, મહને જવા દે, ત્હને ત્હારો જીવ બહાલો છે તો તું આલી જા. પણ મહને જવાદે. હું ત્હને દોષ નથી દેતી. જો થાય તેને માટે હું તૈયાર છું. આ અન્યાયી આલમને તજવા પહેલાં મહને મહારા પ્રાણેશને મળવા દે. સ્વામીસહે મહને પણ મહગમન કરવા દે.

તિલોત્તમા: ઘેલી ! છાની રહે. આપણે તેમની પાછળ પાછળજ જાય છે. અણી સમયે મનની દુર્બળતાને દૂર કર. ધૈર્ય જ કરે તે સારાને માટે.

દેવાંગના: (તિલોત્તમાની કાંઠે વળગી પડી.) પણ તું કહે ખડેન ત્હને ધૈર્ય મહારો ને મહારા સ્વામીનો પ્રાણ ખચાવવાજ મોકલી લાગે છે. બોલ ઝટ બોલ કંઈ ઉપાય છે ? આ દુષ્ટો પૈસાથી રાજ થાય ?

(ઘરેણું જોરથી કહાડતી જાય છે.) ઓ ખડેન, કંઈ યુક્તિ પ્રયુક્તિ કર, ગમે તે કર, તેઓને સમજાવ. સામ, દામ, ભેદ, દંડ, જોથી સિદ્ધિ થાય તે અજમાવી જો.

તિલોત્તમા: ત્હારા કરતાં પહેલી હું તેજ વિચારે લાંબો સંકેત કરીનેજ અહીં આવેલી છું. આજુપણું કામ નથી, સમજવાની તેઓમાં બુદ્ધિ નથી. યુક્તિ પ્રયુક્તિ આલી શકે એમ નથી આખરના ઉપાય માટે તૈયાર થઈને આવેલી છું.

દેવાંગના: (વિચારમાં પડી આશાએ તેજવંત થતી) એટલે ? બોલ, બોલ, ઝટ બોલ, શું ત્હારી પાસે મારકશસ્ત્ર છે ? શસ્ત્ર દાદ લેતી આવી છું ? ત્હેં કાંઈ દિવસ ગોળીખહાર કર્યો છે ? એકને બદલે બીજાને પ્રાણ તો નહીં જાય ?

તિલોત્તમા: છે ખરું છે પણ હું તો ત્હનેજ સાચવતે સાચવતે અર્ધા શક્તિ ખોધ બેસીશ. જરા બોતો ખરી ? કે શું થાય છે ?

દેવાંગના: બેવાનું પછી, મ્હારી ધીરજ નથી રહેતી, મ્હને શસ્ત્ર ખતાવતો ખરી ? (ચારે બાજુએ ઝડલામાં ખોળવા મંડી પડે છે.)

તિલોત્તમા: નિરાશાથી છેક આમજ થઈ ગઈ ? નથી ખતાવતી લે.

દેવાંગના: (પગે લાગવા પેટે વીનવતી) ખતાવ, ખતાવ, ત્હને મ્હારા સમ

તિલોત્તમા: (સ્હેજ ચડીડાતી) લે, જો. છેકજ ભરેસો નહીં ? હું ખોટું તો ખોલતી નહીં હોડિ ?

(અંદરના ખીસ્સામાં હાથ ઘાલે છે, ચમકે છે, ચારે તરફ જુએ છે. દેવાંગના ગભરાય છે, તિલોત્તમા સામું બેઠી રહે છે.)

તિલોત્તમા: (કપાળે હાથ મારી) હાય, લાચાર સખી, લાચાર. ખેંચી લાવતાં તુજને પહાર, ખોધ ખેટી હું મુજ હથીયાર.

પ્રભો પલભર દધને આશ, ફરી લાચાર કરી,
પૂરી કરી નિરાશ, બાળ હાથથી ગઈ સરી.

(નિરાશામાં ડોકું નીચું નાંખી દે છે.)

દેવાંગના: હાય દુર્ભાગી દેવાંગના ! હબર હબર પ્રયત્નથી ત્હને સાલ્ય કરનારને ભાવિ બૂલાવે ત્યારે કોનો દોષ ? અથે સરિતે ! અહો પવિત્ર માતા ! ત્હારા સ્વામીના નવનિધીમાં, હબરો રત્ન તથા મૌકિ-કોના ભંડારમાં એક ક્ષુદ્ર મનુષ્યના હાથમાં રહેતા, લોહ જેવા નજીવી ધાતુના શસ્ત્રની ખોટ પડી ગઈ ? પરોપકારાર્થેજ જીવન વહનારી માતા, તીરે વસતાં બાલકોના દોષ ન બેનારી માતા ! ઉદારતા કર, ક્ષમા દષ્ટિ ભર, શસ્ત્ર ઉંચું કર, નહોતર આ દુર્ભાગી દેવાંગનાનો સ્વિકાર કર.

(થોડીવાર અધશ્વજ્ઞાથી નદીના મધ્ય ઉંડાણમાં દષ્ટિ ફેંકી, અતે નિરાશ થઈ.)

હાય કમભાગી જીવ ! જ્ઞને ઇશ્વરે પોતાના શરણાગતના પ્રદેશમાંથી દેશનિકાલ કરી, વેની દાદ ફરિયાદ કોણ સાંભળે ? આસમાનના નવચંદો,

તારલાઓ, દશે દિશાના દિક્ષાઓ? આ દુહાંગી દેવાંજનાના દુખને બેધને હસે. હસે. હસે.

જની મ્હને એકવાર જાય હતી, જને હું મ્હારો બાણી હતી, જની ધ્રુવના નિરંજન મ્હારે રક્ષણ કરવાની હતી, તે પ્રભુ મ્હારો મટી ગયો છે. આજે એજ મ્હારી ચેષ્ટા બેતો પ્રતિપક્ષી યધને જીમો છે. એક દુહાંગી દુઃખીયારીને દુઃખના દુઃખર નીચે દબાઈ કથરાધ જતી બેધને હસે, આનંદો, કીલકીલાટી કરે.

દશે દિશાઓ દુઃખમય, એકલ હું રોનાર;
નિરાશ નિર્જલ નારનાં, કેા ન અશ્રુ દહોનાર.

તિસોત્તમા: (દેવાંજનાને પોતાના સોડીયામાં લઇને, વાસે લાથ ફેરવતી.) સખી ! આ અરણ્યમાં મ્હારા વિના કોણ ત્હારાં અશ્રુ ધોવાનું છે ? કૂર્વામાં જીવું, હું હારી. ચંડાળો કૃપા કરે ને સમજે તો મ્હારો પ્રાણ જગતસિંહને બદલે અર્પવા તત્પર છું. ખીલું તે હવે હું શું કરી શકું ? પ્રારબ્ધ, પ્રારબ્ધ, પ્રારબ્ધ કોઇનાથી જીવતાં નથી પુરવાર, ક્લાસિકલ વિનાની પ્રવૃત્તિ એજ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. બહેન ? દુઃખ પડે તે સ્થિતિચિતે સહન કરવું ને ઇશ્વરેચ્છાને હૃદયવૈષમ્ય વિના શરણ થવું એજ મનુષ્યનું વીરત્વ છે.

(હોઠ દાંતથી ખુબ દબાવે છે. વિચારમાં પડી બાય છે.
દેવાંજનાનું માથું ઢંચું કરે છે.)

હાં, બે સાંભળ, હજી પણ એક ઉપાય છે. પણ તું મ્હારે કહ્યું કર તો. પેલા આત્મવૃક્ષની ઘટા પાસે એક ઋષિઆશ્રમ છે એમ સાંભળ્યું છે. બે બને છે તો તેમને સહાયે લાવું છું અથવા તો ત્યાં ધનુષ્ય કે મારકશસ્ત્ર લેાય તો લઈ આવું છું. તું બ જગતસિંહની પાછળ પાછળ, પણ હૃદયપર અંકુશ રાખી દૂરજ સંતાપને જીવી રહેજે. હું આતું ત્યાંસુધી ગમે તે થાય પણ બોલીશ નહીં કે નજરે પડીશ નહીં નીકર હું આવીશ તે પહેલાંજ કોઈ આવી પહોંચવાના ભયથી ચંડાળો શિરચ્છેદ કરી નાંખશે. ત્હારું કાળજી ઠેકાણે હાય તો હું તો હજીયે હીમ્મત હારી નથી.

દેવાંગના: જા, ત્હારી ચિન્તા કરીશ નહીં. હું દંદ કાળજું કરીશ. ત્હારે હાથે યશ હશે તો હું એટલું તો કરી શકીશ. જા બહેલી યા, વિશ્વાસ રાખજે કે મુખાંધથી કે અધીરામથી, હું વૈધવ્યને નહીં બેહારી લઈ.

તિલોત્તમા: (" જય હુગે " કહી આલવા માંડે છે.)

દેવાંગના: ભાવિ ! શરણાંગતને સર્વ કોઈ છોડે, પણ ત્હારો પ્રારબ્ધવાદીનેજ પછાડવાનો પ્રમાદ છે. કાંકાં મારતાં મર્ત્યજનોને અનેક અયુક્ત આશાઓથી હુલ્લુપુલ્લ કરી પછીજ મારવામાં ત્હને સ્વાદ છે. ત્હારા દંડમકાર કરતાંયે તે પૂર્વે મનુષ્યની દયાર્દ્ર સ્થિતિમાં ત્હને એક પલ્લે હસાવવામાં, બીજી પલ્લે રડાવવામાં ઘડીક નચાવવામાં, ઘડીક દુઃખ દુઃખને દામણે ખાંધી ખાંધીને કચકચાવવામાંજ ત્હારી મોજ છે. અહીં આશ્રમ શો ? આશ્રમમાં મારકશબ શાં ? નિરાશાના નવનિધિમાં આ અણુટ આશા શી ?

(કાળજી ભરામ આવે છે, ઓઠ ચથરે છે, આંખમાંથી અશ્રુઓ સરે છે.)

યાત્રી, હારી, મુરારે ત્હારે શરણુ ધું.

કિલિમખે કંઈ કરમહીણીનાં, કાળમુખાં બનીને;
કેડો ખાંધી કટકટી રહ્યાં, કદ વર્ષાવવાને,
સંતોષે* ના શરણુ મરણે, રીમરીખાવી મારે;
પામું જેવું પુરવ કરીશું, ભાવિ કે ના સુધારે.

(આલવા માંડે છે.)

પ્રવેશ ૬ ફો.

[પડદો ફાટે છે, વધસ્થાનમાં જગતસિંહ તથા ચંડાળો ઉભા જણાય છે. જરા વારે દેવાંગના આવી છુપાઈ ઉભી રહે છે.]

જગતસિંહ: (નિરાશામાં.)

અરે, વધસ્થાનનિવાસી દૈત્ય દાનવો ? આવો, એકવાર આ નિર્દોષ જગલા સાથે હાથ મીલાવો. ત્હમारी રક્ત રોજાવાની આ રાજ્યભૂમિમાં કંઈક નિર્દોષીયે નીમકહલાલીથી હસતે ચહેરે પ્રાણ તજ્યા છે, કંઈક માત્ર રાજના પુત્ર હોવાનાજ દોષે, રાજ્યલોભી ખટપટીયાઓને હાથે અહીં મરાયા છે. કંઈક ધાર્મિક ઉપદેશકો બુદ્ધી રાજ્યોને હાથે અહીંજ પુરા થયા છે. કંઈ કંઈ કમભાગી જીવો, રાજ્યોના કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ વિષયાદિ વૃષ્ણાગ્રેષિત કાર્યોમાં અંતરાયે આવવાથી અહીંજ શર્યા કરીને લાંબી સોડે સુતા છે. આજ તેમની સંખ્યામાં એકનો વધારો કરો.

અયે એવફા વૃક્ષસમુહો ! ત્હમે ફલફલનો વૃથા ભાર કેમ ઝીલો છો ? ત્હમે સુકાં કાષ્ટ થઇને કેમ પડતાં નથી ? અહો પૃથ્વીમાં અંતરિક્ષ રહેનારી જવાલામુખી શક્તિયો ? ત્હમે આ કૂર વધસ્થાનને કેમ છડાડી દેતાં નથી ?

(જરા ચમકીને.)

હૃદય ! કેમ ચસકવા માંડયું ? શું મૃત્યુના વિચારે કઠોર થવા માંડયું ? નહીં, શાન્ત થા. જીવનજવરથી મુક્ત થતાં, જગજીવનનો ઉપકારી થા. શાન્ત અપૂર્વ શાન્તિના શયનશૃદ્ધને સ્વિકારવા સમર્થ થા.

ચંડાળો: નામદ્ બાયલા ! મરતે કેમ ખડીક લાગે છે ? કેમ ખની ગયોને શીયાળ !

જગતસિંહ: મરવાથી હું જરાય ખડીતો નથી. એકવાર મરેલો ખીજવાર મરતો નથી. ચમરાજ તો શું પણ પ્રલયકાળથી હું ડરતો નથી.

પણ જો એ નિર્દોષ મનુષ્યનો જીવ લેતાં જરાપણ ત્હમને દયા આવતી હોય, વધસ્થાનના બલીદાન ચનારની છેવટની ધ્રુષ્ણા સંપૂર્ણ

દરવા ત્હમારા મહારાજની ત્હમને આજ્ઞા હોય, તો તેટલુંજ જરા મનમાં રહી બચ છે.

એક અંડાળ: અરે દયા શેની? જન્મ્યા ત્યારથી તે અત્યાર સુધી એજ કંઈ છે ને? હમારે તો માણસ મારવું અને રેતી ઉપરનું ડગલું ભુસવું બે સરખું છે.

બીબો: પણ અદ્યા ભાઈ, ત્યારે ક્યમ આપણે મરવાનું નથી? એની વાત તો હાંભરો? (જાને) બોલ, અદ્યા બોલ.

જગતસિંહ: મહા ઉપકાર ત્હમારો, ધવ્ધા બીજી કશીજ નથી, એટલીજ કે આટલો મહારો મૃત્યુસંદેશ ત્હમારાં રાજકુમારી દેવાંગનાને પહોંચાડ્યો.

સર્વે અંડાળો: કહો, કહો, ત્હમારો સંદેશો પહોંચાડીશું એમા અમને શો ભાર પડવાનો છે!

જગતસિંહ:—

ગાયન*

દેવરાજ તું દેવાંશી નર, દંશ દીધો મહેં દુષ્ટ જને;

કાં હતભાગી થકી હરખી, કાં ભાગ્યું હળાહળ અમૃતને.

દેવાંગના: (સ્વગત) બહાલા, બહાલા, આમ છેક એછે આસને હું બેસી બહ, દંશ તો ત્હમે દીધો કે મહેં? હળાહળ તે ત્હમે કે હું?

જગતસિંહ:—

ભાગ્ય ભરથરી તણે પીંગળા, નળ ત્યાગે દમયંતીને;

બેઈ શકે ક્યમ જગ આ યુગલ, કેમ રૂચે એ કૂર વિધિને.

દેવાંગના: (સ્વગત બીનાં નયને અશ્રુ લહોતી) બહાલા, બહાલા, કૂર વિધિ યા કુદરતના કાનુનમાં અપૂર્ણતાના સિદ્ધાન્તને આપણે સંજમ અપવાદ હોઈ અસમ્યક હોય તો ત્હારો વાળ વાંકો ચાય તે પહેલાં હું માણત્યાજ કરું, પણ ત્હારી નયનદષ્ટિ જરાયે બીની થતાં મહારા હૃદયમાંથી રક્તધારાઓ છુટે છે.

જગતસિંહ:—

દ્યાર્દ્ર હૃદયી દોષ ન દેતી, જાઉં દેવને દરબારે;
દરશ દીધું હત હુભાંગીને, પ્રાણ તબ્યા હત પલકારે.

દેવાંગના: (સ્વગત) હાય, હાય; હું તહને દોષ દર્શાવું? ધિક્ક છે મહારા જીવનને કે સંયોગના અલ્પ સમયમાં મહારા ચતુર્ધિયિત્વ સ્વાત્માર્પણની મહે પ્રતીતિ કરાવી નહીં. (ધુંટણીયે પડતી) મહારા દયાનિધિ નાથ! મહે તહારી કંઈજ સેવા કરી નથી. તહારા સુખમય જીવનમાં કટાર મારી, લગ્નને બહાને તહને મૃત્યુસુખમાં ધકેલે મારી, મરણ સમયે પણ તહારા હૃદયમાં, તહારા મસ્તકમાં ઘુમી તહને દુઃખ દેનારી હું કયે અવતારે છુટીશ?

જગતસિંહ: દેવાંગના! તું ક્યાં હોઈશ? તહારી શી સ્થિતિ હશે? મહે તહને દુઃખી દુઃખી કરી નાંખી.

દેવાંગના: (સ્વગત) ઓ, બહાલા, ઓ, અભાગણી અહોંજ ઉભો છું.

જગતસિંહ: દેવાંગના! આપણા લગ્નને નિશ્ચય કરાવનાર તે તે આકાશધ્વનિ કે બીજું કંઈ? ના, ના, આકાશધ્વનિ નહોંજ. જન્મના લગ્નને આકાશધ્વનિની આજ્ઞા હોય તે આવાં કબોટા ન પામે, આ દુષ્ટ હૃદયની શ્રાવકુમારીસંસર્ગભિલાષી પ્રબળ વાસનાજ પ્રેત બની મળે ઉઠી હશે. દેવાંગના! અરે કહે, અંદ્ર સુર્યને સાક્ષી રાખી કહે, કાળે કરીને તહારા હૃદયમાં એમ નહોં આવે કે તહને સ્વાધીન કરવા, આકાશધ્વનિ એ મહારી કૃત્રિમ સ્વર યુક્તિ હતી?

દેવાંગના: (સ્વગત) આટલો બધો નિષ્કુર થાજ? મહારામાં સહવાની શક્તિ નથી હાં? હું છેક એવી નથી હાં? હાય, હાય, મહને બાળી મુકી, ઉભીને ઉભી. આટલો બધો અણવિશ્વાસ? તું આવું કોઈ દિવસ ના જોણું, આ તહને કોણ જોલાવે છે? કોણ? બીજું કોણ? (કપાળમાં હાથ મારી) હુભાંગી દેવાંગનાનું દુર્દેવ.

અંડાળો: અલ્યા આ તો મારો બેટો ગાવા માંડયો. બહુ લગ્નમાં આલ્યો.

બીજો: અરે ડામળી છટકી ગઇ. જે કરવું છે તે છટપટ કરો.

જગતસિંહ: હું જાંડો નથી થયો. ત્હમારી રાજકુમારીનેા મ્હારા પર એવો પ્રેમ છે કે મ્હારા વધની વાત સાંભળી તે તો બીચારી જાંડી થઇ જશે યા તો પ્રાણ પટકી નાંખશે. ત્હમને લેરથી બોલાવીને મ્હારી હકીકત પુછશે ને જે મ્હારો સંદેશો જઇ કહેશે તેને અપ્રુટ દ્રવ્ય આપશે.

દેવાંગના: (સ્વગત) બહાલા, જીવાડી.

ચંડાળો: બાઈ લાંબી લાંબી વાતનેા શો અરથ ? અમે તો કહીશું કે મરતે મરતે પણ ત્હમને હંભારતો તો.

જગતસિંહ: વળી મ્હારાજને કહેજો કે.—

નર શક, નહીં નારી, નારને દુષ્ટ નેતા,
પ્રણય ઝપટ મારી, ખેલવી દુષ્ટ કહેતા;
નથી પતિત નતાંગી, દૂષિતે દાંડ ઝીલ્યો,
સદયી કર પ્રસારી, ઉછરંગે સુતા થ્યો.

દેવાંગના: હે ? એટલે ? તું જઈશ ને હું જીવીશ ? હા, ધાર ત્હારે ધારવું હોય તેમ, ત્હારાથી કયાં અબળયું રહેવાનું છે ? ત્હારી પાછળ કેટલા પ્રહર આ પાપિણી કહાડે છે તે.

જગતસિંહ: (ચં ને) જંભીરસિંહ મ્હારાજને એમ મ્હારી હાથ બેડીને વિનંતી કહેજો કે મ્હેં આપનેા અપરાધ કયો છે એમ આપ માનેા છો તો જણે આપની રાજકુમારીને કુમારે ચઢાવી તેણે પ્રસન્ન હૃદયે આપની શિક્ષા માથે લઢાવી છે. જેનેા બીચારીનેા કશો પણ દોષ નથી તેવી આપની પુત્રીને હવે આપને શરણુ લ્યો કારણુ કે તે કોઇ રીતે દૂષિત નથી, તેમજ તેણે પોતાની પવિત્રતા કોઇરીતે ખોઇ નથી.

(ચંડાળો ખડખડ હતી પડે છે.)

એક ચંડાળ: અલ્યા મરતી વખતેયે જુઠાણું ? એમ કહેને કે છોઈ કછોઈ થાય પણ માખાપે ના થવું માટે ત્હમારી છોડીને હંભારજો.

બીજો ચંડાળ: અલ્યા બાઈ તું તો ચીમા કહાડાનેા મ્હોટો મરથવીપતીનેા કુમાર કે રાજમહેલાંમાં રખડું ? આખી દુનીયામાં

ધરતીના ચારે ખુણામાં ફટફટ થઈ જાયું, રાહડાયે બેડાયા ને પાસે મારે બેટો ભમચારી થાય છે.

(દેવાંગનાના હોઠ ચથરે છે. રડરડુ થઈ બચ છે)

જગતસિંહ: (કાને હાથ દેતો, નિશ્વાસ નાંખતો) બસ કરો, બાઈ બસ કરો. મ્હારે નથી સાંભળવી એ અન્ધાધીઓની નિન્દા (બૂમિ સામે બેઈ રહેતો) દેવી ! ત્હારે માથે આ અપવાદ જન્મારનો !

(ઘોડીવારે ઉંચું બેતો, ભરકરાઈ જતો.)

નહીં મરું, નહીં મરું, મરવાને તૈયાર નથી. સ્વર્ગનું વિમાન સામે આવે, મુક્તિ મળે, તોયે જતું નથી. મરણને પ્રસન્ન ચિત્તે આશ્વિંમયુ એ હવે વીરત્વ નથી, જગતનું એક મહત્ત્વ કાર્ય રહી બચ અને એક મેષ વા વૃષભ પેઠે મુગે મ્હોંયે મરી જતુ એ કાયર બીરનેજ ઘટે, મ્હને નહીં. જ્યાંસુધી જગત બાણે નહીં કે મ્હારી દેવી પવિત્ર છે, જ્યાંસુધી તેની ખાત્રી કરી અપાય નહીં, ત્યાંસુધી મરણને પ્રયત્ન રહિત વશ થઈ ત્યારે તો મ્હારા જેવા બીજે નામદં કેણુ ?

આરને અપટીમાં ચોળી નાંખવા એ મ્હારે મન રમત છે. ન્હાસી છુટું છું. ગંભીરસિંહને મળું છું.

ગંભીરસિંહ ! હું મરવા તત્પર છું પણ મરતા પહેલાં એકવાર ખાત્રી તો કરી બે ! કે ત્હારી પુત્રી કેણુ છે ? ને કેટલી પવિત્ર છે ?

શાન્તિરક્ષક ચમદ્દતોને સ્વાધીન કર કે તેઓ મ્હને ઉંધે મસ્તકે લટકાવી, જરખંધ ફટકા મારી, આમડુ ચીરી સત્ય વાતનો નિશ્ચય કરે; પોતે બાણે ને જગતને જણાવે. અજ તથા નિદ્રાનો પ્રતિબંધ કરી સત્ય શોધી કહાડો ને પ્રગટ કરો. મધપાનમાં મસ્ત બનાવી બકવાદ પરીક્ષા કરો. મારો, ચીરો, કરવતપર અદાવો, પણ એકવાર જગત કહો એટલે બસ કે ‘ મ્હારી દેવાંગના ગંગા સમાન પવિત્ર છે. ’

દેવાંગના: (સ્વગત) નહીં માને; પિતાજી તો આટલું કંઈએ નહીં માને. પ્રભો ! તું તો સાક્ષી છો ! બે હૃદયને વિષયવાંછનાયે કલંકિત કર્યું ન હોય, તો એટલું મ્હારી માડીને ગમે ના. જીતારે ?

માડી ! તુંયે નહીં માનું ? ત્હારી ક્ષમા યાચુ છું. આવરો તો દીકરીયોના ઢોપો છારવે. મ્હારે કશુંયે બેઈતું નથી. બન્નેને એકજ

સ્વળે, એકજ સમયે સાથે સુતેલાં બોધશ. પણ મ્હેં દુષ્ટાચરણ તો કર્યું નથીજ હાં ?

લેદાયુ હૃદ સફળણે જગતના, પ્રેમાંધ હારી ખરી,
હેદાયુ તદાપિ નથી હજી લગી, કૌમાર્ય મ્હારું જરી.
નીતિજ્ઞ નથી, નથી હું કુલટા, ન્હાસી ગયેલી નથી,
ક્ષત્રાણી ક્રૂપ માડી આજ લગી મ્હેં, ત્હારી લગ્નવી નથી.

જગતસિંહ : (ચંને) ત્હમને આ કામ કર્યા બદલ મહારાજ શું આપતા હશે ? એક કામ કરો. મ્હને એકવાર ત્હમારા મહારાજ પાસે લઈ જાઓ. હું દરેકને પાંચસો પાંચસો રૂપિયા આપીશ. મ્હારે એક મ્હોટું કામ કરવાનું રહી બચ છે. મ્હારે તેમને એક મુદ્દાની વાત કહેવી રહી ગઈ છે.

એક વૃદ્ધ ચંડાળ : (ચ્હીડાઈ જતો) મારાં હાહરીનાં છેક માંડીયાં ભેજાં થયાં છો કે શું ? તાણી ખાંધા, તાણી ખાંધા. કંઈ ચેનચારો ચે હમભે છો કે નહીં ? મારા હાહરીના છેક બેહર છો. ચ્હકચો. નાહી જશે તો વગર રાતે મરશે.

(ચંડાળે ખાંધવા માંડી પડે છે. સરીર ઉપર હાથ નાંખે છે. જગતસિંહ તેમની સાથે બાથખાંધી કરે છે ને છુટવાને તરફડી ને રહે છે.)

એક ચંડાળ : અહ્યા આ તો હામો થયો, હાવો આઠડાનો હાર ને ઝટ પકડીને નેકાલ કરી નાંખો.

દેવાંગના : (સ્વગત) આખરની પળ આવી. આવું હું સુકુમાર, (ફાટે ઘાટે) આ :આવી સહાય્યે. (હાંત કચકચાવતી) શું કરે ? સાણે માફ ? (પગને ઠોકર મારતી). અગ્નીદેવ ! અંબુકામાંથી પ્રગટ થાઓ. (બેરબી હાથ મસતી) હાથમાંથી કુમકુમ ઝરે. (ગર્જતી) અંડી ! દુર્ગે ! કાલી !

(કેચ છુટા કરી નાંખતી, કપડાં તંગ કરતી સજ થતી.)

બેલી બેલી, પતિગતિ પથે, કંટકો સારવાને,
છેલી પેલી, જીવન જીવતે, કંઈ આલિંગવાને;
“ બેલી બેલી ” કરતી રડભે, બેલી દેવાંગનાને,
ઠેલી ઠેલી હૃદય સૂચવે, “ આખરી થા રવાને.”

હે ઇશ ! બોધ લીધું. ત્હારી ઇચ્છાનું પોત-આખરે પ્રગટી ચુક્યું. કંઈ નથી. આધીન છું, તૈયાર છું, કહે કયે પગથીયે ચાલવાનું છે તે.

પાપિષ્ટોથી નીતિ વિહીનથી, લોભા અન્યાયીઓથી,
આખાહી રહો તુજ જગતની, ના ટકાયે અમોથી;
એલો ત્યાંથી કવચ દૂર કરો, લાયકી ના બુઝો તો,
વિશ્રાંતિ દયો, બજબુંડીક બે, ન્યાયી કહેય હો તો.

(કેધે ધૂંધવાઈ ગયેલી, દાંત પીસતી. ચારે ખામુએ નજર ફેંકતી, તિલોત્તમા નથી આવી પહોંચી એવી, આખરનો એક ફરી પ્રયત્ન કરી ખાતી કરી લેતી.)

તિલોત્તમા: (હોડતી હોડતી આવે છે. ગર્જતી) ફોતેહ, ફોતેહ.

(સાત ખહારના બડાકા કરતી હોડતી આવે છે. સર્વેને ગભરાટ ને થથરાટ વધુટી બળે છે.)

ચંડાળો: અદ્યા શુવ લાઠને નાહાએ, શુજન મહારાજનું લશ્કર હેડયું આબુ એમના જગલાને હાર.

(સર્વે ચંડાળો નહાસી બળે છે.)

જગતસિંહ: (ચારે ખામુ હંડી નજર નાંખી બેતો બેતો) હે પ્રભુ ! આ શો ત્હારો મહીમા ?

(તિલોત્તમા વેગળેથી દેવાંગનાને બુઝે છે અને તે પસુ તેની સાથે ગુપ્ત સ્થળેજ જીવી રહે છે.)

તિલોત્તમા: (અતિ હર્ષથી) “કેમ વખતસર આવી પહોંચી છું ને.”

(તિલોત્તમાને દેવાંગના હરખમાં જીચી લે છે.)

દેવાંગના: “હા, ખરોખ્ખર વખતસર, સાખાશ સખી સાખાશ.”

તિલોત્તમા: કેમ ? ઇશ્વર જો કરે તે સારાને માટે. ખરું કે નહીં ? જો સ્થાનેથી ત્હને ખહાર કહાડી તેજ સ્થાને તપાસ કરતાં નહીંની છેક ઠીનારીયે રેતીમાં દટાયેલું મારકશ્વસ જડી આબું.

દેવાંગના: ગમે ત્યાંથી આબું. આબું એટલે બસ. (મ્હોં પલક પલક થઈ જતે) કષ્ટમયો અંધારી રાત્રી વીતી ગઈ ને હવે સોનાનો સૂર્ય ઉગ્યો.

તિલોત્તમાઃ એતો હું સમજી ગઇ તું જગતસિંહને મળવા અધીરી
અધ અધ હું તે. નથી કહેતી “ત્હે” સારું કર્યું” નથી કહેતી “ભલી
જડી” નથી કહેતી કે “તું ના હોત તો મ્હારી શી વહે થાત”
નથી ઉપકાર માનતી કે નથી મ્હેનત બાલુતી. સ્વાર્થી માલુસ તે આનું
નામ, ગરજ સરી ને વૈથ વેરી.

દેવાંગનાઃ કર મરકરી જટલી કરવી હોય તેટલી, ખાકી ના રાખીશ.

તિલોત્તમાઃ એમ ? ત્યારે તો પુરીજ કરવા દે. બે તું ના પાડું
તો મ્હારા સમ. આજ જગતસિંહ બેડે થોડી ગમ્મત કરીયે.

દેવાંગનાઃ (હસતી હસતી) ઘેર ગઇ ત્હારી ગમ્મત ! ગમ્મતમાં
ને ગમ્મતમાંજ રહી.

તિલોત્તમાઃ આવ ઘટામાથી ખજાંર આવ, કે જગતસિંહ આપણને
જોઇ શકે.

જગતસિંહઃ (આણુઆણુ ફરતો ને બેતો) એશ્વરી સહાય્ય
કાણુ નિમિત્તે આવી ?

(તિલોત્તમા તથા દેવાંગના ખડખડાટ હસે છે, તેનો અવાજ
સાંભળી તે તરફ જગતસિંહ જાય છે.)

જગતસિંહ અરે પરોપકારિણી સાધ્વીયો ! આપ કાણુ છો ?

તિલોત્તમાઃ અમે બન્નેયે આ વનની વનદેવીયો છીએ. ત્હમારો
દુ ખમય હૃદયભેદક પોકાર શ્રુણી, (દેવાંગનાને આગળ ધકેલી)
આ મ્હારી સખીનું હૃદય હાથમાં ન રહેવાથી અમેયે ત્હમને અચાન્યા.

દેવાંગનાઃ (સ્વગત) મુઠ છેક લાજ વગરની છે તો.

જગતસિંહઃ મહા ઉપકાર, હું તેમનો જન્મોજન્મનો આભારી છું.

તિલોત્તમાઃ આ અમારી સખી ત્હમારા ઉપર અતિ પ્રસન્ન છે.
જે વર બેઠતો હોય તે યાચી દ્યો. રાજ્યની ઇચ્છા છે કે દન્યની ?

દેવાંગનાઃ અરે વાહ તું “પ્રસન્ન છે” કહેવાવાળી.

જગતસિંહઃ વનદેવીયો ? અનેક ખટખટ, અન્યાય, બુદ્ધિમ અને
વિવિધથી ખડખડતા નરકરૂપ રાજ્યની મ્હને ઇચ્છા નથી. સામિપ્યથી

અસંતોષ ઉપજાવનાર, સ્નેહીમાં કલેશ કરાવનાર, અને મરણકાલે કંઈકને વાસનાળએ સર્પચોનિમાં ઘસડી જનાર, લક્ષ્મીની પણ મ્હને ઇચ્છા નથી.

તિલોત્તમા: ત્યારે ત્હમને કરીયે ઇચ્છા નથી ?

દેવાંગના: (સ્વ.) શું ત્યારે હવે મ્હારીયે ઇચ્છા નહોં રહી હોય ?

જગતસિંહ: (ધીરે ધીરે લજવાતે) માત્ર સ્વજનની ઇચ્છા છે.

તિલોત્તમા: ત્યારે તે તો આ મ્હારી સખી જાણે. એમાં મ્હારું કામ નહોં. (વેગળી જઇ ઉભી રહે છે.)

દેવાંગના: સ્વજન એટલે કોણ, માતા પિતા કે મિત્ર ?

જગતસિંહ: ન માતા ના પિતા દીઠા, મળ્યા ના મિત્ર કેા મીઠા,
ન બાતા કેા ન કેા ત્રાતા, અમે એ રામને સીતા.

દેવાંગના: (જરા ચાલવા માંડતી.) અરે ? ત્હમે પુરૂષ થઇને એક વનદેવી આગળ આવું આવું બોલતાં શરમાતા નથી ?

તિલોત્તમા: (વેગળી રહી રહી ચાળા પાડે છે) હં, શરમાતા નથી ? બોલવાનું તો શું પણ આ વનદેવી તો હાથ ઝાલવાનીયે ના પાડે એવી નથી.

જગતસિંહ: (દેવાંગનાને જતી અટકાવીને) મ્હને ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો. હું મૂર્ખ છું. દેવાંગનાનો દીવાનો છું. વિવેક વિચાર સર્વે એ સુદરીના બ્યાનમાં ભુલેલો છું. આપે ભવિતદાન અર્ધ્યું એ મહા ઉપકાર, પણ તેના વિના હજીયે હું તો દુઃખ દરીયામાંજ ડુબેલો છું.

દેવાંગના: (સ્વગત) હવ ! ત્હારું જીવ્યું સફળ. (જગને) એવું તે શું છે ત્હમારી પ્રિયામાં ? કદાચ ત્હમારો અતિ પ્રેમ હશે ત્હોયે આ લોહપતા થી ? આ જન્મ પૂર્ણ થયો ને બીજો થયો એટલે ત્હમે કોણ ને ત્હમારી દેવાંગના કોણ ?

તિલોત્તમા: (સ્વગત) અહંહંહં, આ આત્મપ્રશંસા સાંભળીને પડી ના જાઓ, બે બે સંભાળજો.

જગતસિંહ: ઇશ્વરનો નિયમ આપને ક્યાં જ્ઞાત નથી? કદંમ ને દેવહૂતિ તેજ કરચપ ને અદિતી, તેજ દશરથ ને કૌશલ્યા, અને તેજ વસુ-દેવ ને દેવકી. જ્યાં લગી બન્નેને પરસ્પર માટેજ પ્રબળ વાસના, શુદ્ધ પ્રેમ તથા પુણ્યસંગ્રહ હોય ત્યાં સુધી ઇશ્વર અંતરાયે આવતો નથી.

દેવાંગના: એ તો સત્ય છે પણ તમે તહમારી પૂર્વની પ્રિયા છે એમ ઓળખો ખરા?

જગતસિંહ: હા, હા. ઓળખુંજ. મહારા ચક્રુને તેના દર્શનથી કંઈ જુદીજ ઝાંખી થાય, મહારી શ્રવણેન્દ્રીને તેના સ્વરથી કંઈ અલૌ-કિકજ અસર થાય. મહારી નાસીકેન્દ્રી તેના શરીરમાંથી પ્રસરતા કમલ-પરામને સત્વર પરખી કહાડે. ને મહારી સ્પર્શેન્દ્રી તો તેની રાખનેયે પીછાની લે.

(એકદમ ગાંઝા જવો ખની જતો.)

ખસ ખસ, મ્હને છોડો, મહારી ઇન્દ્રીયો કહ્યું તેમજ કરે છે, મારો પવિત્ર આત્મા તેજ વાતની સાક્ષી પુરે છે. મહારી પ્રિયા આજ વનમાં વિખુટી વિચરે છે.

(ચારે બાજુયે ગાંઝા જવો કરતો.)

પ્રિયે! પ્રિયે! દેવાંગના! અહો અંઝા સમાન પવિત્ર પ્રિયે! અહો દુર્ભાગી જગતની જીવનદોરી! ક્યાં છું? આ અમલાની નેત્રાંજન શલાકા, આ અઘોર વનમાં મારે માટે રખડતી તો નથી? હું આ રહ્યો-

ખોલ, ખોલ, તન મન ધન અર્પણ કરીનેયે ત્હારો શિક્ષક તરફડીયાં મારે છે તેને કરણા કટાક્ષે જીવતો રાખ.

દેવાંગના: (સ્વગત) બહાલા! મહારા જીવી એક શુદ્ધ સ્ત્રી માટે વિયોગમાં આમ ટળવળતા હશે? મુંઝ હું; બળ્યું મહારે જીવ્યું. (તિ. ને) સખી! સખી! આવું તો નથી રહેવાતું. સખી! હવે તો નથી રહેવાતું. મ્હને જવા દે. મહારા, ચરણના યુગમાંથી મુક્ત થયેલા; નવીન અવતાર ધરી ઉભેલા સ્વામીને અભિનવા દે.

તિલોત્તમા: કેણે ના પાડી છે? હાથે કરીને વિદાંબ કરે છું ને? હું તો મહારી મેળે વેગળીજ રહી છું રતો!

(તિલોત્તમા પડદામાં ચાલી જાય છે.)

દેવાંગના: (ભેરથી) આવી પ્રાણનાથ આવી. આ આવી ત્હારી ચરણની રજ. (ભેરથી આહાંજે છે.)

(જગતનું મુખ અંગુઠા ને બાકીની આંગળીયો વચ્ચે ધરીને પોતાના નયન તરફ ફેરવીને અવૃત્તિથી મુખકું નિહાળી નિહાળી ભેતી.)

મ્હારા સૌભાગ્યના શુ'ગાર ? તું મ્હારા સદ્ભાગ્યે મરણમયથી મુક્ત થયો ?

જગતસિંહ: (દેવાંગનાના મુખપર હાથ ફેરવતો.) હા બહાલી ! ત્હારા સતીત્વ તથા પ્રારબ્ધના પ્રતાપે.

દેવાંગના: (અતિ હર્ષથી ઘેસી થઇ જતી.) બહાલી ! બહાલી ! મ્હારે કાળજી ઉઘલી જાય છે. મ્હારી છાતી હર્ષથી ફાટી જાય છે. કંઈ ઉપાય કર હું ગાંડી થઇ જઇશ હાં ? મ્હને છાતી સરસી દખાવી લે. સંભાળી લે. બહાલી ? ત્હારા મરણના મુખમાંથી થયેલા છુટકારાની ન બનવા યોગ્ય ઇશ્વરકૃપાજન્ય ઉપકારવૃત્તિ આ કુમળું મસ્તક શમાવી શકતું નથી. મ્હેંતો ઇશ્વરને કોઇ દીવસ સંભાર્યોયે નથી. હાય, હાય, આપણે માટે એને આટલી બધી ચિન્તા ? ક્યાં મ્હાં નદીમાં પડતું નાંખવું ? ક્યાં અહીંજ નીકળવું ? હાય હાય આપણે અવગુણીયાં છીએ. આપું જીવન પ્રભુની ભક્તિમાં ન્યતિત કરીયે ત્હોંયે એના શતાંશ ઉપકારનો ખદ્દો વળાય નહીં. આ તે શું ? મ્હાં ભાગ્ય આવુ શી બાબત હાય ? મ્હેં શું કર્યું છે ? તું ક્યાંથી જીવંત રહ્યું ? (એકદમ જગતના સોડીયામાં માથું નીચું ઘાલી દેતી). મગજમાં ઝાટકા વાગે છે, વિદ્યુતના તડતડાટ થાય છે, નાસીકા તુટે છે, હૃદય કુટે છે, હું તો ગઇ, ચાલી હાં ?

જગતસિંહ: (દેવનું માથું ઈચું કરતો, ચક્ષુને ચક્ષુ મળી રહે તેવી રીતે બે હાથે ઝાલી રાખતો.) સતિ ! ધીરજ ધર, ઇશ્વરનું સ્મરણ કર, દષ્ટિ વિશાળ કર. આપણે તે કોણ પાપર ? ઇશ્વરની અકલિત માયાનો ચિતાર તાદરસ કર. એકી વખતે આજા જગતનું જે પોષણ કરે છે, જેણે સવણ, હિરણ્યકશીપુ જેવા ભૂમંડળમાં ત્રાસ વર્તાવી

રહેલાઓથી આલમ છગારી છે તેના પ્રભાવ આગળ એક સુદ મનુષ્યને જીવનદાન મળ્યું એમાં શું ન ખનવા જતું ? ખન્યું છે ? શાણી થા, હૃદયનું દોષદ્ય દૂર કર

તિલોત્તમા: (દેવાંગનાનો ભેરથી હાથ ખેંચતી.) (જગતને) હવે આપ એને છુટી કરશો ? (દેવાંગનાનું મુખ પોતા તરફ ફેરવી) આય હાય, તું તો વેલી રાધા છું. વિયોગમાં વેલી ને સંયોગમાંયે વેલી.

દેવાંગના (સ્નેહ લાગતી હસતી હસતી) છા અમે જાડાં તો જાડાં.

જગતસિંહ કોણ ખડેન તિલોત્તમા ? આ જગત ત્હમને પ્રણામ કરે છે.

તિલોત્તમા: પ્રણામ કરે. પરમાત્માને કે જેની કૃપાયે આપણને આ સુખનો હીવસ દેખાડ્યો.

જગતસિંહ: સાચું કહો છા ખડેન ભગવત્કૃપાદેવની કૃપના આપણ પામર જીવને શું હોય ? ભોળા મહારેવ તથા દયાળુ પાર્વતીભ- માતાની માત્ર નજરે પડેલા કંઈક દુઃખી જનો અનાયાસે સંસારને તરી ગયા છે. નીચ કુકર્મો કરનારી ગણીકા બચારે પુણ્યપુણ્યોત્તમ સંભામાં પધાર્યા ત્યારે “ જય જય ” ના વોવથી કૃપા કટાક્ષે વિશુ પુરુષાર્થ મુક્તિ પામી ગઇ.

તિલોત્તમા: હું તો ચાહી ગઇ છું. નદીતટે સ્નાન કરી થોડાં ફળો તોડી લાવું છું.

જગતસિંહ: આલો ખડેન સાથે આવું.

તિલોત્તમા: (ચાલવા માંડે છે.) કંઈ જરૂર નથી, ત્હમે વિશાંતિ લ્યો, થાકેલા છા.

દેવાંગના: પ્રાણનાથ, શું કરીશું ?

જગતસિંહ: ઇશ્વર સ્તુતિ વિના બીજું શું કરવા યોગ્ય છે ?

(ખન્ને-બુટબુટીયે પડી ઇશ્વર સ્તુતિ કરે છે.)

ગાયન.*

જય જય જગદાધાર, સ્તવીયે જય જય જગદાધાર,
નૌકા તારી ઉતારી ભવપાર— સ્તવીયે०

સકલ જગત જન બાલ લહારાં, પુણ્યવાન પાપી સૌ લહારાં,
તુજ એક સરીખો ઉપકાર, સહુ પર એક સરીખો ઉપકાર.

સાખી.

ભવાટવીમાં ભટકતાં, આવે નાહ કદી પાર;
તારનાર પ્રભુ એક છે, દીયો ભક્તિનો સાર. જય જય०

(એક ખંડુકના અવાજે સામે એક દશ્ય દષ્ટિયે પડે છે. સામા સામી બાજુમાં મહા પ્રકાશ દેખાય છે. કૃષ્ણની ને રાધાની આકૃતિ દષ્ટિયે પડે છે. બીજી ક્ષણે પરસ્પર આલિંગને એકરૂપ થતાં દષ્ટિયે પડે છે. બન્ને ચક્રિત થઇ જોઇ રહે છે.)

બન્ને: ઓહો, આ તો શ્રી રાધાકૃષ્ણનાંજ પ્રત્યક્ષ દર્શન. (બન્ને પગે પડે છે. શ્રી રાધાકૃષ્ણ અદશ્ય થાય છે.)

દેવાંગના: પ્રાણનાથ! શું જોયું? શું વિમળ સ્નેહીયોના પુણ્યમય વિયોગને અંતે થતા સયોગમાં આનંદમય શ્રી રાધાકૃષ્ણનાં દર્શન થતાં હશે? ત્હમે એ જોયું? કે એ બંણે કોઇ દુઃખથી નિશ્ચિન્ત થઇ આનંદમાં આનંદ્યાં હોય એવાં દેખાતાં હતાં. આપણા વિયોગકાલમાં શું એઓ વિયોગ દશા અનુભવતાં હશે? આપણે માટે?

જગતસિંહ: આપણે એકલા માટે નહોં. આપણા કરતાં ગંધર્વ, યક્ષ, કિન્નર, દેવ એવી અનેક ભૂતચ યોનિ છે, તેને માટે; તેમજ તેટલેજ અંશે અતુલપાદ, પક્ષી, કૃમી કીટને માટે; પુષ્પ પશ્ચ તથા પત્થરનેય માટે.

દેવાંગના: આ દશ્ય શાને માટે નિમ્ન્યું હશે?

જગતસિંહ: ભક્તિમાંથી જ્ઞાનોદયને કાળે, ડગતા વિશ્વાસને દહીસુત કરવા માટે. દુઃખમાં મિથ્યા દષ્ટિ તથા અવગણના બન્ને વૃદ્ધિંગત કરવા માટે. એ રાધાકૃષ્ણમાં સત્ય ભક્તિ હોય તો તેમના અઠતો તેમને દુઃખ થવું જોઇ ન શકે. તેમને દુઃખી થવા ન દેવા હોય

* (આશાવરી.) સરજનહાર જગ કીરતાર—એ રૂપ ઉપરથી.

તો પડેલું દુઃખ હસતે ખુબે સહેન કરી દુઃખ ને સુખ સમાન ગણી લેવું બેઘયે, કેમકે ભક્તોના દુઃખને પ્રભુ પોતાના દુઃખરૂપેજ સ્વીકારે છે. ભક્ત ને ભગવાન એક સ્વરૂપ છે.

દેવાંગના: સત્ય છે ભક્તિજ્ઞાન શિરોમણી? આજથી આ દેવાંગનાનું દષ્ટિબિન્દુ બદલાયું. પ્રાણનાથ ! આજથી હવે આપણે સંખંધ જીવતા જ પ્રકારનો થયો. મ્હને અજ્ઞાનીને ઉન્નતિના માર્ગે ચઢાવી જીવનનું સાર્થક થાય એવી કૃપા કરસો.

જગતસિંહ: મનુષ્ય ગુરૂ હોવાનું અભિમાન થું કરે? ઉચિત સમયે શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા પોતે જ અધિકારીને એક માર્ગેથી બીજા ઉચ્ચતર માર્ગે દોરી જાય છે. મહાપુરુષ સેવા, ગુરૂ કૃપા, ધર્મ મહા, પ્રભુપ્રીતિ, પુણ્યકર્મ, નવધાભક્તિ, જ્ઞાન, તથા પરાભક્તિ એ ઉત્તરોત્તર માર્ગે ચઢાવી, એક માર્ગ તથા બીજાના સંગમ સ્થળે વિશેષ કૃપા કરી છેવટે તેજ પોતાને શરણે લઇ લે છે.

દેવાંગના: નાથ, મ્હને એજ મહા માર્ગે ચઢાવો. જગતનાં સર્વ સુખ તે સુખ આજળ સુધ્ધ છે.

જગતસિંહ: યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીશ. પરમ સુખનું ખરાખર મૂલ્ય થવા માટેજ અહીંનાં તારકાલિંક સુખ દુઃખની યોજના, એક સાધ્યે સર્વ સધાય તે માત્ર ઇશ્વર ભક્તિ.

(નેપથ્યમાંથી અવાજ આવે છે.)

ઓ ખાપરે ખચાવો ખચાવો, મને લઈ જાય છે.

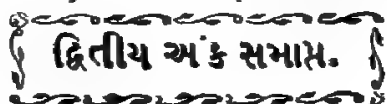
(બંને ચમકે છે.)

દેવાંગના: (સોઠાનિવત્ત હૃદયે.) પ્રાણનાથ ! વિપત્તિની વૃદ્ધિ એક પક્ષવાર અટકી પાછી મૂશળધાર વરસવા લાગી. આ ચીસ તિલોત્તમાનીજ.

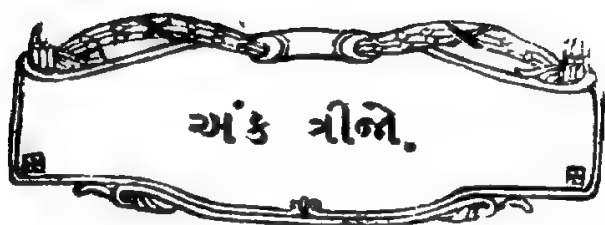
જગતસિંહ: (ચમકેતા) હે ?

દેવાંગના: જુઓ જુઓ આ આકાશમાર્ગે વિમાન ચાલ્યું. કોઇ દુષ્ટ તિલોત્તમાને લઈ ચાલ્યો.

(બંને બીની આંખે ઉડતા વિમાન સામે બેઠી રહે છે. લાચારીથી દાંત કચકચાવે છે, છાતીમાં હાથ મારે છે. રડે છે. હાથ પોકારે છે.) (વિમાન અદરય થાય છે.)

દ્વિતીય અંક સમાપ્ત.

પ્રવેશ ૧ લો.

[સ્થળ: જે ગામ વચ્ચેના માર્ગમાં.]

(ડૉક્ટર, પ્રધાનાધ્યાપક તથા જમાલ નાચતા નાચતા આવે છે.)

ગાયન.*

જેયકુલ જેયકુલ, લેટ્સ ડેન્સ લેટ્સ ડેન્સ કુલ. જેયકુલ૦ (૨)

પ્રકુલ પ્રકુલ, નૃત્ય કરો સૌ બની મશગુલ;.....જેયકુલ૦ (૨)
વિષયસિંહનો ડબ્બો ગુલ, બચાવી લીધી મ્હેં બુલબુલ.ડેરી હુમ ડેરી હુમ સૌંઝ જડીય કુલ, લોગ લીવ લોંગ લીવ ખોટાશ રૂત
દરી હુમ ગાઓ હર્ષ વિપુલ, દિર્ઘાયુષિ હો ખોટીશ રૂલ. જેયકુલ૦

(વારાફરતી “ મ્હેં બુલબુલ ” કહી છાતીયો ઠોકે છે.)

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) દેખો બાઈયો ! ચે ડૉક્ટર નાચતા હય
જસકા તો કારન હય કે રતિકલા પાઈ, ઔર થી વિષયસિંહસેં દુખનાઈ;
મૈંય નાચ રહા હું, વોળી ઠોક હય કયું કે બનાઈ બવાઈ; પન મેરા
બેટા ચે બુઢીયા કયું નાચ રહા હય ? કી હાતસેં મૈંય લુગાઈ ઔર
આખરકી આખર ગુમાઈ !પ્રધાનાધ્યાપક: ડૉ. રોય ! મ્હને તો આ પ્રદેશની હવા અને
સીનેરી ઘણીજ મજની લાગે છે. બહુ મેઘદૂતમાં આપેલું વર્ણન
કાલિદાસે અહીં આવીનેજ લખ્યું ન હોય ?ડૉક્ટર: રાઈટ (ખર), આ આખો પ્રદેશજ સેનિટોરીયમ (હવા
ખાવાનું સ્થળ) જેવો જણાય છે.

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) સેનિટોરીયમકા માયના કયા ? કબ્રસ્તાન ?

ડૉક્ટર: (હસતે હસતે) હું ધારું છું કે આટલે દુર આખ્યા કીયે
તો આપણે મિસ્તર જમાલને ત્યાં પણ થોડા દિવસ આવા જિતમ પ્રદે-
શમાં હોલ્ટ (સુકામ) કરીયે તો ખોટું નથી.જમાલ: (ચમકતો સ્વગત) મર જયા, આગળાદ મર જયા.
“ જો ખુદાતાલા ! ! હમારા ખાનેકી આસ ? બય ડૉક્ટરકા સત્યાનાસ !

* અંગ્રેજી “ડેરી ડેરી” ની રજૂ કર.

ઘરમે' ન મીલે ખટ્ટી છાસ, ઘર બંદે પુકારના પડેગા. " ચઢીયો ખીચડી માસ છ માસ " (જરા વિચારમાં પડતો) લેકીન બે હોતા હય વે ઠીક હોતા હય, અપની મુરાદ ખર આયગી. (ડાંબે) અબે હમકું ' મીસ્તર મીસ્તર ' મત કરો. હમારા ગાંવમે' સખ હિન્દુ વૈસા પુકારતા હય:—

ઘણા મીસ્તરો અસ્તરો લઈ કરે છે,
મળ્યે ના ઘરાફ, સેદ્દ શેર્વાજ* કરે છે.

પ્રધાનાધ્યાપક: માફ કરો; પણ ત્યારે તમારું નકુલ નામ શું ?
જમાલ: જમાલ બહર.

પ્ર. મેં ડાંબે હં, હં, સમજયા જમાદાર જમાલ બહર.

જમાલ: હોનું સીકલી સીકલ, (ઉચે સ્વરે) જમાદાર સરનેમ (અટક) કયું લાયે ? ઔર લાયે તો લાયે, મગર ગાર્ડકા ડખખા ધન્જનકી બી આગે કયું લગાયે ?

ડૉક્ટર: (મુર્ખાઈને હસતો) જમાલ જમાદાર કહો! કે જમાદાર જમાલ કહો એમાં ફેર શો આવી બાય છે ?

જમાલ: (બેની વચ્ચે ઉભો રહી બેની કાનપટ્ટી પકડી બેને જુદી જુદી દિશામાં આમળી) યું ફીરાયા ઔર યું ફીરાયા હસમે' કુછ ફરક હય યા નહીં ?

ડૉક્ટર: (કાનપટ્ટી ઓડાવી નાંખી વેગળો બઈ ઉભો રહેતો. પ્રેક્ષકોને) વાતની વાત ને કરામતની કરામત.

પ્રધાનાધ્યાપક: ડૉક્ટર ! આપણે તો જમાલને ઘેર જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

ડૉક્ટર: કેમ સ્કુ Xટાપટ કરવામાં કુશળ છે તેમાં ? શું કરવું પ્રોફેસર સાહેબ ! આપણે જીયોલોજી, ખાયોલોજી, થીયોલોજી, વીજેરે વીજેરે સાયન્સ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો શીખ્યા, પણ જન્મ ધરીને કુસોલોજીનો કક્કો ઘુટ્યો નહીં એટલે પ્રેક્ટીકલ હેલ્થલોજીજી આપણે તો દુનીયા જીતવાની રહી.

જમાલ: (ધમકાવતા સ્વરમાં પ્રબળે) સંસ્કૃતમે' દાર: કા માયના કયા હોતા હય ?

ડૉક્ટર: (સ્વગત) જરા દુરથી વાત કરે તો ઠીક પડે.

પ્રધાનાધ્યાપક: દાર: એટલે અર્ધાંગના, સ્ત્રી, ખેરી, ઝોરત, હુગાધ વાઈક, બેટરહાઈ. (ડૉ. તરફ બેઠને) દાર: સખદ ઘણા અનીયમીત. દારા: દારાન્ દારૈ: દારેભય: દારેભય: દારાણામ્ દારેષુ હે દારા: (હપરન્ બોલતે વાંકું ચુંકું મ્હોં થાય છે ને એમાંજ લીન થઇ જતાં પ્રાઈસરન્ હાસ્ય થાય છે. ડૉ. ને) મ્હારી સ્મરણશક્તિ તો ઘણીજ સારી. હજી તમે પુછો તો બધું મ્હોંયે હાં? શકલ્ પચમુચી રીચ વચ વીચ સીચ પૃચ્છી ત્યજ નિશ્ચર બજ: હજી બોલું બીજું ?

જમાલ: (પ્ર. ને) ઓ તુમારા ગ્યાનદેવકા પદાયા ભેંસકા બાઈ જેસા યે ક્યા બેદ ચલા રહા? મેંય કુછ ઝોરત હું? હમકું જમાદાર કબી નહી કહેના. (ડૉબને) તુમકો જમાકા માયના તો અરછા માલુમ હય. તુમારા બૈયા, સક્ષાખાનાકા માલક, હોટલવાલા સબ કોઇ પેસે બદલ પ્રમ મારતા હય. હમતો કોઇકા જમા નહીં રખતે હેં; તો હમકું જમાદાર કેસે કહેતે હો ?

ડૉક્ટર: મીયાં સાહેબ ગુસ્સો ના કરશો. ઇન્સ્પેક્ટર (ફોજદાર) કહીયું.

જમાલ: (ગુસ્સે થઇને) હિં (!) ક્યા મેંય ટર ટર કરતા હું ? ક્યા મેરા બદનમે છુતપલીત* હે ? હમારા કુલ નેમ (પુર નામ) જમાલ બફર હય, આયા ધ્યાનમે ? તો મેરેકું જમાણી નહીં કહેના ઐર દારણી નહીં કહેના. ઐર જમાદાર કહા તો ચુંહાકી દો કલમેં હો બતી હય.

ડૉક્ટર: જમાલ બફર તમે સારાની સંગતમાં રહ્યા પશુ ત્હમારી મીયાંબાઇની મારકણી બત એની એ.

જમાલ: હમારી બત તો બહોત ગરીબ રહેતી હય; તુમારા હિન્દુઓમેં દેખાને ? શસિકલાને કયસા ખહાર ઉડાયા ?

પ્રધાનાધ્યાપક: (ચ્હીડાઇને) ત્હમે પારકી સ્ત્રીની ને તેમાં વળી તેના સ્વામી સમક્ષજ આમ અપરાધો બોલતાં શરમાતા નથી ?
“ This is the first time I have reasons to imagine such people do live under the British Rule.”

(બ્રીટીશ રાજ્યમાં આવા માણસો વસે છે એમ માનવાનો ખ્હારે આ પહેલોજ પ્રસંગ છે. ડૉનને) કેમ ત્હમે કંઈ બોલતાં નથી ?

ડૉક્ટર: (પ્રબંધે) આપણે કોઈની પંચાતમાં પડતા નથી; તે દીવ-સેયે હું કયાં બોલ્યો હતો ? આપણે તો “ non interference ” ના પક્ષે હીમાયતી છીએ.

પ્રધાનાધ્યાપક: પણ પોતાની સ્ત્રીની અવગણના પોતાની સમક્ષ થતી સાંભળી રહેવી એ સ્ત્રીનો ગુન્હો કયો ગણાય કે નહીં ?

ડૉક્ટર: અલખત ગણાય. પણ મેટ્રીમોનીયલ એક્ટમાં (લગ્ન સંબંધી કાયદામાં) એક સેર્વિંગ ક્લોઝ (લાભની કલમ) છે તે તમે વાંચ્યું નથી લાગતું. “ વૃદ્ધ અશક્ત અથવા કમનસીબ પુરુષો કે જાઓના સ્વામિત્વ હક્ક ઉપરથી લગ્નથી કહેવાતી તેમની સ્ત્રીઓએ શીથીલવૃત્તિથી અતિક્રમણ કર્યું હોય તેઓને તેમની સ્ત્રીને માટે જીવ બેખમમાં ન નાખતાં તટસ્થ રહેવાનો સ્વરક્ષણ હક્ક આ કલમ નંબર ૨૪૨ ઠ સેર્વિંગ ક્લોઝ નંબર ૪ થી આપવામાં આવે છે. ”

પ્રધાનાધ્યાપક: ત્હમે કહો છો એ ક્લોઝ જુના એક્ટમાં નથી હો ?

ડૉક્ટર: અંહાં, આ બધા એમેન્ડમેન્ટ (સુધારણાઓ) સાંપ્રત-કાળમાં થયેલી છે. જુના એક્ટમાં તો છેજ શું ? તે વખતે ના મળે સીવીલીઝેશન કે ના મળે કોઈ અક્કલવાન જુના એક્ટનો પ્રીએમ્પલ (મુળ મુત્ર) બેવા જાઓ તો કશુંયે ના મળે. માત્ર “ He for God and she for God in him. ” (પુરુષ પરમેશ્વરની સેવા અર્થે, સ્ત્રી સ્વામિમાં પરમેશ્વરદષ્ટિ રાખી તેની સેવાને અર્થે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: એવા તો ઘણા બુદ્ધિશુન્ય હોય છે. એક સ્ત્રી જાતિનો તથા અક્કલનો દુબ્બન કહે છે.

Man for the field and woman for the hearth

(પુરુષ લદાઇ માટે, સ્ત્રી કદાઇ માટે. શરમ છે શરમ છે)

(આંખો મીંચી દઇ માથું ઊંધું ઘાલી હલાવતે હલાવતે).

No; no, no, no. Simply intolerable. (નહીં નહીં નહીં. મનુષ્યની સહનશક્તિ ઉપરાંતની વાત. ડૉનું ખાસ ક્યાન આકર્ષાને) યજ્ઞ નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે, રમન્તે તજ્ઞ લેષતાઃ શું

સમજ્યા? આ મહાસૂત્રનું રહસ્ય ત્હમારાથી જીવનપર્યંત સમજાય
એમ નથી. એ સૂત્ર સાંભળ્યું હતું ખરું કહી?

ડૉક્ટર: એ સૂત્ર તે કંઈ અજાણ્યું હોય? કોઈએ માસિક
કહાડ્યું તો તેના સુખપ્રદ પર એ સૂત્ર છાપી કહાડવામાં આવે. કોઈએ
સામાજિક લેખ લખ્યો ને તેમાં કંઈ સ્ત્રી વિષે કથન થયું તો તે સૂત્ર
લાગણું ઘુસાડી દેવામાં આવે. કોઈએ કંઈ ભાષણ આપ્યું ને તેમાં સારો
લાગ કાઢ્યો તો વક્તા એ સૂત્ર ગગડાવે છે અને પુરૂષે બે જરા ઘર
કામકાજમાં બેઠીતે બેઠીતેથી ખોડ કહાડી તો તેને આજ સૂત્રથી આપણી
“ખાનુઓ” તથા “સન્નારિયો” ખમડાવે છે.

પ્રધાનાધ્યાપક: ત્હમે રસવિહિન છો એટલે ત્હમને આ સૂત્રનો
સાક્ષાત્કાર શાનો થાય?

ડૉક્ટર: હા. તેટલો ભાગ્યવાન હું નથી. આપ છો. આપ તે દિવસે
મ્હને “જીઓ શી રમત ચાલી રહી છે.” એમ કહીને ખતાવતા હતા
ત્યારેજ મ્હને બહેમ આબો હતો કે “વખતે એમ તો ન બન્યું
હોય (?) કે આપની નારી પૂજથી પ્રસન્ન થઈ...”

પ્રધાનાધ્યાપક: (ગુસ્સે થઈ) જમાલને શું કહેવું? ત્હમારામાંજ
ક્યાં સહ્યતા કે સ્ત્રીભક્તિ માટે પૂજ્યવૃત્તિ છે?

This is the first time I have reason to
imagine that people of your mentality after
education both here and at home, do live under
the British rule.

અહીં અને વિલાયતની કેળવણી લીધા પછીયે ત્હમારા જેવા
વિચારવાળા માણસો શ્રીટીસ રાજ્યમાં વસે છે એમ માનવાનો
મ્હારે આ ખેલોજ પ્રસંગ છે.

(દમમાં) શીજો શીજો, હું ત્હમને શીખવાડું તે એ મહા-
સૂત્રનો અર્થ શીજો.

ડૉક્ટર: ત્હમારે બધુંયે “This is the first time” છે.
(આખેલોજ પ્રસંગ છે.) માટે હું શીખવાડું તે અર્થ ત્હમેજ

શીખી લ્યો. ત્હમારો અર્થ સાંભળી સાંભળીને તો કાન ખહેરા થઇ ગયા છે.

પ્રધાનાધ્યાપક: (અધિરાઇભર્યા ગુસ્સાથી) શું શું ત્હમે વળી કેવો અર્થ કરો છો (?).

ડૉક્ટર: એ સૂત્રનો અર્થ એવો છે કે જો દેશની સ્ત્રીજાતિયે એવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હોય કે પુરૂષજાતિને ત્હેમની ઉચ્ચતાનો સ્વિકાર કરવો પડે, તથા જો દેશના પુરૂષો એવી સંસ્કૃતિને પામ્યા હોય કે સ્ત્રીજાતિની તેટલી યોગ્યતા જોઇ તેમની ઉચ્ચતાનો સ્વિકાર કરવા ઉપરાંત ત્હેમને પુરૂષની સ્વાભાવિક ઉચ્ચતરતા વિસ્મરી પૂજનીય ગણે, તે દેશ ઉપર દેવજનોની કૃપાવૃદ્ધી થાય છે. નારી એટલે પત્ની નહીં.

અત્યારે તો એનો અર્થ વિપરીત થઇ બેઠો છે. બીજો કોઇ તો સામુયે જીએ એવું આરિત્ર્ય હોય શાનું ? એટલે જોના છુટકો નહીં એવા પોતાનાજ પુરૂષ પાસે પૂજા કરાવવી રહી. એટલે કેટલાક, પત્નીશ્રી આંખો ચોળે ને ઉઘાડે તે કાણે, ખેલેલા રહા તૈયાર કરી રાખી આંખ ઉઘડતાની સાથેજ પ્યાલામાં કમલનયનનું પ્રતિબિમ્બ પડે એમ ધરીને ઉભા રહે છે. કેટલાક સ્નાન કરતા પહેલાં ગરમ પાણીની વ્યવસ્થા જોઇ, સ્નાન દરમ્યાન વસ્ત્રોની કલ્લણ કરી રાખી, સ્નાનાન્તે રામો ન હોવાથી જરા છબછબાવી નાંખે છે. કેટલાક, બાઈ સાહેબ હામોનીયમ વગાડતાં હોય ત્યારે પાછળ ઉભા ઉભા પંખો ઉડાડે છે. અને કેટલાક બીજા દીવસે “ પતિ ધર્મ સેવા ” નું બાપણ આપવાની તૈયારી કરવા માટે મુદ્દાના ધ્યાનમાં આરામચૈરમાં વિદુષી બીરાજમાન થયાં હોય ત્યારે disturbance (ખલેલ) ન થાય માટે ખંડાર ઝાસરીમાં કે ચાલીમાં બાળકને કુદાવતા બેલાવતા છાનો રાખતા આલબેલ ભરે છે.

પ્રધાનાધ્યાપક: (મીઠાજ બોલ) ત્હમારામાં એક કેડીની અકલ નથી. એક માસિકમાં કે પેપરમાં આ ત્હમારો અર્થ પ્રગટ કરો ને પછી જીએ કે ત્હમારા પર કેવા પ્રહારો થાય છે.

ડૉક્ટર: એ ખરું, આપણું એ મધપુડામાં લદ્દુ થયેલા ભમરાઓને છંછેડવાનું જીવર નથી. પહેલું ભમરાનું ટોણુ કુટે ને પછી ભમરીયોનું. જોતજોતામાં તો પ્રભુ લઇ લે.

પ્રધાનાધ્યાપક: એટલે ત્હમે એમ કહેવા માગો છો કે ઘણા લોકો કહે માટે તે અર્થ સત્યજ હોય એમ નહીં. આલરાષ્ટ. આપણા હૃદયને પુછી જુઓ! આપણે રાધાકૃષ્ણ, લક્ષ્મી નારાયણ, કહીયે છીયે કે કૃષ્ણરાધા, ને નારાયણ લક્ષ્મી? એ ઉપરથી સાબીત થતું નથી? કે સ્ત્રીની પધ્ધિ પુરૂષ કરતાં જિંદગી છે?

ડૉક્ટર: એ તે કંઈ સાબિતીનું દટાત છે? ત્હમારા રાધાકૃષ્ણ જોડે અમારા ઇશ્વર પાર્વતીની મિત્રાચારી છેજ. ત્હમારાં કહી બાત સાથે અમારી વાલપાપડી હોયજ, ત્હમારા વાડી વલ્લુદામાં અમારી મોડાગાડી ઘુમતી હોયજ, ત્હમારા રહ્યા એવડાના નારતા પછી અમારું દુધપાક પુરીનું જમણું હોયજ. અમારો અર્થ સાબીત કરવાને દીવાશળી, દીવાખત્તી કે દીવાઢાંડીની જરૂર નથી.

પ્ર. (રહીડાઇને) ત્હમે પાડાનું પુછડું પકડયું તે પકડયું.

ડૉ. હું તો જ્યાં નજર કંઈ ત્યાં ચમવાહનનું કે શીતળાવાહનનું પુછડું પકડેલુંજ જોઈ છું. મનુષ્યની એ કટેવને લીધે કનડગત ના થાય માટેજ ઇશ્વરે મનુષ્યને આપ્યું નથી.

જમાલ: કયા આપસ આપસમેં હહરાઈ કરતે હો? હમ કયા કુંછ મુલાલાજી હય? હમકુતો કુંછ પુછતેઈ નહીં.

ડૉક્ટર: ત્હમને કેમ ના પુછીયે? ત્હમને તો પહેલું ત્હમે કહેતા હતા કે અહીંજ રહાઈ ગામ આવ્યું તે કેટલું દુર અહીંથી થાય?

જમાલ: (ત્રેક્ષકને) ખીચારા બુઢાને તો કુંસોલોજીકા ભેદ પાયા મગર યહ મેરા ખેટા ઘાંચીકા ખેલ, એકા ખેલ ડૉક્ટર ફીર ફીર કે મેરા ઘરકું દેવાલેમેં જલાનેકી ખાતપર આતા હય. હાં. પણ ઠીક હોતા હય. દોનોકું પુસલાકે અપને ઘરકું લે જઈ ઔર વાંહી ઠેરનેકા તરકીખ લગાઈ. ચશીકલા ઔર રતિકલાકું બુલાઈ. દોનોકું વેસા છુપાઈ કે કોઈ ધનસાનકું પતા ન લગે. દો બુલબુલકું ખરેખર હાથમેં લઈ ઔર રાજદરખારમેં અમીર સરદારોમેં હમારા કારભાર ખરેખર જમાઈ. (ડૉને.) હમારા ચાંવકી જસ આવી મત પુછો. ચાંવકી હદીપર વેસે વેસે ગાડ રહેતે હે કે જીસકું ધિનુખરખ બોલતે હય. ડાલીકા ડીટ તોડકે રહાય ધતના દુધ પી જો ઔર ફીર-હું. કીયા કે

સ્ટોપ. (બંધ) No money no waste, (નહિ દામ નહીં નુકશાન)
યેહી તો મઝા હય.

ડૉક્ટર: આયે હીઠ, ચાર હાથની થોડી ને બાર હાથની પીઠ.
(જ. ને.) એમાં કાંઈ મોટી વાત નથી, એવાં ઝાડ તો અમારા
ગામમાંયે છે.

જમાલ: આગે તો સુનો? તુમારા દેશમેં આયા કહાંસિ? યહાંસેં
નહીં તો તુમ બોલ કે ખતાવો તુમારા ગાંવમેં ઔર ચીઝ કયા હય?
હમારા દેશમેં ઔર નથી તરહકી ચીઝો હોવે તો તો માનેંએ કે નહીં
કે ધેનુખરખ હમારા દેશસેં તુમારા દેશમેં આયા? સુનો ફીર, ગાંવકી
ખીચમેં એક સોડાવાટરકા જંગી તલાવ.

ડૉક્ટર: (ત્રેક્ષક તરફ બોધને) એ પણ હીઠ, ઇન્ટરનેશનલ
કોસ્મેપોલીટન ફી સોડા વોટર ફેક્ટરી. (જ. ને.) એ તળાવમાં સ્ટી-
મરો ઘણી ફરતી હશે.

જમાલ: બઝો, બઝો, યે કુછ અક્કલકી ખાત તુમને નહીં
પુછી. સોડા વોટરકી સ્ટીમરોં ખહુત સ્ટીમરોં જલ ગઇ ફીર સરકારને
સખત હુકુમ કીયાકે ખીના સરકારી સ્ટીમર કોઇલી સ્ટીમરકું ફીરનેકી
પરવાનગી નહીં. ખસ એકીલી સરકાર જુમતી ફીરે.

પ્રધાનાધ્યાપક: જમાદાર સાહેબ! આ તહમાઈ ગામ તો નજીક
આવી પહોંચ્યું. હવે આપ તો ખડે લોક છો. આપ આપને ઘેર
બઝો ને અમે અમારે ઘેર જઇયે, ફરી આવો તો આપણે ત્યાંજ
ઉતરવાનું રાખબે.

જમાલ: વાહ સાહેબ વાહ? મેંય કુછ નકટા હું? આપ તો
અખીસેં દીલ્લી છોડ દેતે હો ઔર મેંય આપકા ઘરકું આકું? વેસા
કેસા હોગા? અલો હમારી ઝોંપડીમેં. સુનીયે. અપની ગાંવકી ખાત
હો રહી ઠંડા ખજતકી ઠંડી ખાતાં હો ગઇ, અપન સખ ખડે શોખમેં
યે, અખ તો થરો જન્ટલમેન* જયસી ખાત કરના ચાહીયે, આપ
ચલીયે યે બાબુપર.

પ્રધાનાધ્યાપક: નહીં, નહીં, ઘણો વખત થઈ ગયો છે ને દીવસ બહુ ભાગ્યા, બેર પણ સહુ ચીનતા કરતાં હશે.

જમાલ: પ્રિન્સીપાલ સાહેબ ! યે મરીબકી એક ખાત નિગાહમેં લીજીયે, અબ તો મે વેકેશન ગુજર રહી હય તો હવા ફરક કરના યા આરામ લેના ઝુરર હય. ડૉક્ટર સાહેબકું ભી યહીં ચોરા દીન રહે. નેસેં ફાયદા હય, રાજ દરબારસેં અચ્છી બેઠક હો. બચગી તો ચીફ મેડીકલ ઓફીસરકી જગા મીલબચગી.

પ્રધાનાધ્યાપક: (ડૉ. ને.) કેમ ડૉક્ટર સાહેબ શો વીચાર છે ?
Change of air and place for a fortnight is not bad.
(એક પખવાડીયું હવા ફેર ને સ્થલાંતર કરીયે તો ખોટું નથી.)

આ વાત થઈ ગઈ પછી બેર જવાને પણ હિપડતો નથી. જે પંદર વીસ દીવસ મોડા ગયા તે ઠીક એમ થયા કરે છે. મારી કન્ઝમ્પટીવ હેલ્થને (ક્ષય રોગી પ્રકૃતિને) પણ ઠીક રહેશે. ને જમાલને સાર લાગશે, કોઈ વખતે માણસ કામનો છે ને થરો જન્ટલમેન છે.

ડૉક્ટર: (સ્વગત) ત્યાં આપણી નેટ (ખરચખુંટણુ જતો) ગ્રેઠડીસ રોજની ખાર આના રૂપીયા ઉપર જતી નથી. અહીંખી તપાસ કરીયું કે ફ્રીલડ X કેમ છે ? ચીફ મેડીકલ ઓફીસરનું થઈ જાય તો તો હિતમજ. દરબારી સ્ટેટોમાં તો આવા હજુરીયા કરે તેટલું દીવાન ન કરી શકે. મને કહેશે કે “ Will you accept the job ” (તહમે નોકરી સ્વીકારશે ?) તો એકવાર તો મ્હોડુ ફેરવીને કહેવાનો કે “ No No No, ” (ના. ના, ના.) તેમ તેમ પચાર વધારે સો, હોદસો, ખસો, અડીસો, તણુસો, સાડાતણુસો ચડતોજ જશે. (પ્ર. ને.) After all it is not a bad programme (એકંદરે એ કાર્યક્રમ ખોટો નથી.) નવા દેશ, નવી રીતભાત, નવા રીવાજો, નવા માણસો એવાનો શોખ કહોને ન હોય. ! Home keeping youths have homely wits. (ઘર કુકડીની અકલ કુકડી જટલીજ રહે.)

ડૉક્ટર: (જને.) અમારી ઇચ્છા તો ખીલકુલ નથી. કેમકે

અમારાં મહત્વનાં કાર્યો સુલભતવી રાખવાં પડે, પણ તહમારો આગ્રહ તરછોડી શકતા નથી. ખુશીથી જવા દ્યો તો મહા ઉપકાર.

જમાલ: (હસતે હસતે) અરે ડૉક્ટર સાહેબ ? મેં સખ સમ-
જતા હું. આપકું કયા હરજ હય. લેકીન મૈય તો યે કહેનેકું ચાહતાહું
કે શશિકલા ખહેન ઔર રતીકલા ખહેનકું લી યહાં ખુલાયગે. ગભરાઝો
મત. મૈય લી કુછ થોરા ખહોત અમીરેમિં ફીરાહું. અપની સાથ વોહલી
અમલચેન કરે'ગે.

પ્ર. ને ડૉ.: Excellent suggestion. (ખજૂજ સરસ સુચન)

જમાલ: જખ મૈય કુછ દીવાના હું ? (પ્રેક્ષક તરફ બોધને)
અપની સાથે વોહલી અમલચેન કરે'ગે.

ડૉક્ટર: કેમ ત્યારે Agreed ? (કબુલ ?)

પ્રધાનાધ્યાપક: ઓફ યસ્ Come on. (ચાલો.)

(ખન્ને ચાલવા માંડે છે, જમાલ જરા પાછળ રહે છે.)

જમાલ. ખહોત મહેરબાની હુધ.

ડૉક્ટર: (જતે જતે પ્રેક્ષક સામે બોધને) જો પંદર દહાડા બહારે
ખહારીયુ ખીચકું નીકળ્યું તે ખરૂં.

જમાલ: (જતે જતે).

ગાયન.*

શશિકલા રતિકલાકું પક્કા, શીખલાઈ કપટકલાકા મૈય કક્કા.

મીટ જાય ઘરકી ફક્કુંફક્કા, ઘર બાકે દોનોકું દો દો ધક્કા.

દે ધક્કા, દે ધક્કા, દોનોકું દે ધક્કા.

શશિ૦

* “ જાતો મેં જાતો મેં...” અથવા “ એ વીણા મનહારી મોહન કરખારી ”

એ-૨૧૬.

પ્રવેશ ૨ નો.

[સ્થળ: વનમાં કોતર પાસે એક ઊંપડી.]

જાલમસિંહ: આવો વિષયસિંહ, જરા નિરાંતે બેસીયે, હું તો કાયર થઇ ગયો છું. નસીબ વજર પાપ કરવામાંયે માણસને થસ નથી મળતો.

વિષયસિંહ: તહમાંકે વય મહારાથી મોટું છે એટલે તહમે કહો તે ખરું. બાકી મહારા તો સીદ્ધાંતોજ બે, એક તો ગયાનો શોક ન કરવો કે કરેલા કૃત્ય બદલ વિચાર ન કરવો અને બીજો એ કે ધારેલું કાર્ય કોઇ પણ રીતે સીદ્ધ કરવું ને તેમ કરતાં દેહ પડી બચ તહાયે હરકત નહીં.

જાલમસિંહ: (હસીને) અમે જવાન હતા ત્યારે એવોજ પવન મગજમાં રાખતા હતા.

વિષયસિંહ: જાલમસિંહ ! એ તો પ્રકૃતિનો પ્રશ્ન છે. થોડો ફરક હિમર થતાં પડે પણ મગજ મગજમાંયે ફેર હોય છે. મહારા સમ મહને જરા પણ પસ્તાવો થતો હોય તો કે મહારે દેશવટો શો ? પણ તેની સાથે એયે ખરું કે જે જગજાને લીધે મહારી આ સ્થિતિ થઇ છે તે જે હાથમાં આવે તો તેને મર તે હા; પણ જીવતો તો નાજ મૂકું. એનું નામ તે મરદ. દરેક બાળત કાયદા નુકશાનની જણત્રીયો કર્યો કરે તે દુનીયામાં ડાહ્યા બલે કહેવાય; પણ મરદ તો નહીંજ.

જાલમસિંહ: અને દેવાંગના મળે તો ?

વિષયસિંહ (સ્મિતથી) એ તો તહમારાં ધનાર બાબી છે.

જાલમસિંહ: (હસતો) હં, ત્યારે એમ કહોને ! ત્યારે તો તમે કહો છો તેમજ કરો 'દેહ' પાતયામો' વા કાર્ય સાધયામિ ! ધન્યર કરે તો તહમે રાજગાદી ઉપર ને હમે તહમારી સહાયમાં. લ્યો આ નાથુ નાયક આવ્યા.

નાથુ નાયક: રામ રામ બાપજી, આજે તો એક નવાઇની વાત થઇ છે. જે કાવીયે તો જનમભરનું સુખ. હમે બધે ભમ્યા પણ કંઈ

શિકાર હાથ લાગ્યો નહીં. ને પાછા આવતાતા ત્યાં રસ્તામાં જે બેઝટા મળ્યા. કોણ બહુ બેઝટા છે કે બીખારી છે? એમને કહે કે તમે બુખ્યા હો તો કહો. અમે બીખના રોટલા આપ્યા છે તેમાંથી કંકડો તમને આપીશું.

વિષયસિંહ: એ તો અત્યારના બીખારીયો એવોજ ડાળ રાખે છે. બરોબર તપાસવો તો કની?

નાથુ નાયક: અમે ઝાળી ફેંકીશીને? પણ એક રાતો જમ્યા ના મળે. ત્યારે ચેહરાયે પુછ્યું કે અહયા તમને કોઇ પૈસા આપતું નથી? ત્યારે કહે કે પૈસાને શું કરે! અજ તે ખરૂં બાકી પૈસા તો માટી છે. ત્યારે વળી બીજે બેઝટો બોલ્યો. (ધુળીયાને) અહયા તે વખતે પેલા બીખયે શું કવીત કહ્યું હતું?

ધુળીયા: હા, “તુલસી તળ મેં જનીયો, ખંદે જરીખ નિવાજ
મની માનેક મોઘો કીયો, સોઘો પાની અનાજ.”

વિષયસિંહ: (હસતે) ત્યારે બહુલા બીખારી છે એમ કહેને? પછી?

નાથુ નાયક: ત્યારે પહેલાને બેર ચટ્યું ને કહે કે માટીનો પૈસો થાય પણ માટીનો રોટલો ના થાય. એમ કરીને “જુઓ” કહીને એણે જમીન ઉપરથી એક માટીનું ઢેકું લીધું ને મુઠી વાળીને ઉઘાડી ત્યારે અમે બધાયે બેચું તો સોનાની લગડી!

વિ. તથા જા.: (નવાઇ પામીને) એમ! પછી?

નાથુ નાયક: પછી અમે છુટા પડતાતા ત્યાં તો ધુળીયાને બકલક મુઠી કે અહયા આહયા શેના જાઓ છો. બેચને પકડો ને લઇ જઇયે બાપજી પાસે. આવો સોનાનો કીમીયો શીખી લીધો તો પછી બાપો જન્મારો મોજ; તે એમને તો પકડી લીધા ને જુઓ પેલા આવે.

(વિષયસિંહ, બલમસિંહ, નાથુ નાયક વિગેરે વેગળે દૃષ્ટિ ફેંકે છે. બાકીનાં માણસો આવી પહોંચે છે. કોહયલો ને માધીયો જે બીખારીને પકડીને લાવે છે.)

કોહયલો: (જે બીખારીને આગળ કરીને.) આ અમારા સરદાર કહો, રાજા કહો, બાચા કહો કે માવેતર. આ તમને સોંપ્યા. છોડે ત્યારે તમારે જવાનું.

વિષયસિંહ: (આજળ આવીને, કુરતાથી) અદ્યા એઓ? તમારું નામ શું?

મોટો ભીખારી: બાઇશાળ, આનું નામ પેમલો ને મ્હારું નામ ઘડભાંગીયો.

વિષયસિંહ: (વિચારમાં પડતો હસીને) અદ્યા એવાં નામ શાથી પાડયાં છે?

મોટો ભીખારી: નામ તો જનમ લીધા ખરોખર પડે એટલે એમાં કારણ શું હોય? પણ થોડો ઘણો અરથ તો છે, નામ પરમાણુ ગુણ થોડા થોડા છે. બાઇશાળ હું તો નશીબનો કુટલો છું એટલે ભીખ માગતો ખપે ભટકયા ઠરું છું.

વિષયસિંહ: જુદા? પણ ત્હારું કોઈ પણ જગાયે બર કે ખેઠક તો હશેજ ને? તે કયાં? રાત પડ્યે કયાં મરી રહે છે?

ઘડભાંગીયો: બાઇશાળ મ્હારી ખેઠક તો મ્હોટે મ્હોટે ઠેકાણેયે ખરી હાં? રાજ મહારાજધીરાજ હોય તેની પાસેયે મ્હારે જવાનું હોય. તેયે મ્હારી મરકરીયો કરે, મ્હને વાંદરો વાંદરો કરીને આખા દરબારમાં ને રાજમાં ખનાવે ને ફળત કરે.

વિષયસિંહ: (વિચીત્રતાથી ધારણ કરેલી કુરતાને ત્યજી દઇ) શું કહે છે?

ઘડભાંગીયો: પેલી કહેવતમાં કહ્યું છે કે 'કાઝી મરે ત્યારે કોઇ નહીં ને કાઝીની કુતરી મરે ત્યારે ગામ ભેગું થાય' તેવું આપણે જ્યાં જઇયે ત્યાં "આવો ખેસો" થાય. રાજના કુતરા માટે હાં? ખાઝી આપણે ભીખ માગવી છોડી નથી, પેસા માગતા નથી કપડાં માગતા નથી. માત્ર પેટ ભરીયે છીયે.

વિષયસિંહ: (વચમાં અટકાવીને) તુંયે ખરો ભીખારી. આ પેમલો કેવો છે?

ઘડભાંગીયો: એ તો બાઇશાળ નાચે છે, કુદે છે, ગાય છે, રડે છે, હસે છે ને તાલ કરે છે. એની જમ્મત તો એવા જવી છે. પેમલો તો જ છે તે છે.

વિષયસિંહ: એને ને ત્હારે આજખાણ ક્યાંથી મળ?

ઘડભાંગીયો: ખાપજી એક દહાડોકની આ છોકરો એક જગલમાં તાવે સસડતો જુએ મરી ગયેલો, મીઠાં, મીઠાં દાદમ, બોર એવું એવું તોડી ખાવાને હવાતીયાં મારતો ને નીરાશાથી દુઃખમાં દબાઈ ગયેલો. મહારી નજરે ચડ્યો. મહેને એની દયા આવી ગઈ. મહેં કહ્યું કે અલ્યા ચાલ મહારી સાથે, મહારી જોડે તુંયે લીખ માંગજે ને મોજ કરજે. ત્યારે પહેલાં તો એ મા, ખાપ, સગાંબહાલાં, આખર અને એવા એવા વિચારો કરવા લાગ્યો. ને કહે કે હું લીખારીનો છોકરો નથી. મેં કહ્યું અલ્યા મુરખા? મા ખાવા આપે નહીં ને ખાપ લીખ માંગવા દે નહીં એવાં મા ખાપ તે આપણાં ક્યારનાં? છેવટે એ સમજ્યો ખરો. પહેલાં તો એને નાચતાં ગાતાં શીખવાડ્યું ને પછી મહેં તો પેલા રાજા પાસેજ રજુ કર્યો. રાજા એવું ભજન સાંભળી ખુશ થઈ ગયો ને એવું કાચમના રોટલામાં નામ નંધાયું આપણે તો ફરતા ને ફરતા હાં?

જલમસિંહ: (વચમાં) વિષયસિંહ! આ ઘડભાંગીયા સાથે તહમેજ ઘડભાંગ કરો. હું તો થાકેલો છું તે બઈ છું.

વિષયસિંહ: નાયક તહમેયે જાઓ. ધુળીયા તુંયે જા.

ધુળીયો: અને આ નહાસી જશે તો?

ઘડભાંગીયો: (ખડખડ હસતો) અમારે કયાં છોકરાં રડે છે કે કઈ મીઠકત લુંટઈ જવાની છે? અમે તો આ બેઠા. (પેમલાને ધપ્પો મારીને) અલ્યા બેશ.

વિષયસિંહ: જા ધુળીયા જા. કાલે સવારે બેઠેલો આવજો. તહારી ટોળી માટે એક મોટી કામગીરી નક્કી કરી રાખી છે. (ઘડભાંગીઆને) હાં પછી ?

ઘડભાંગીયો: પછી એક દહાડો દેશ પરદેશ ફરીને હું આબ્યો, ત્યારે પેમલાનું મગજ તો ચકળવકળ થઈ ગયેલું બેયું. એને કળ-જુગના બેદાંતીયા મળ્યા.

વિષયસિંહ: કળજુગના બે દાંતીઆ કોણ ?

ઘડભાંગીયો: આવવાના જુદા ને દેખાડવાના જુદા રાખે તે. તેમણે પેમલાને કહ્યું કે અલ્યા રાજાનેયે બે હાથપગ છે, તહારેય બે હાથપગ છે. રાજામાં ને તહારામાં કશોયે ફેર નથી. એની આજણ નાચડું

ને કુદવું કેવું ? પેમલાનું તો મગજ ચસકી ગયું ! બીખના રોટલાયે ખંધ થયાને બધુંયે ટળી ગયું. પોતાનો વાંક સુએ નહીં ને મ્હારાપર ગુસ્સે થઇ ગયો. ત્યારે મ્હેં વિચાર કર્યો કે આને જરા ટોચાવા દયો. કુઃખી ન થવડા દેવો પણ સાચું શું ને જીકું શું તે તો સમજાવવું ખરું. કેમ બધશાખ ખરું છે કે જોડું ?

વિષયસિંહ : ખરું ખરું. ઘડભાંગીયા ? તું છું તો બીખારી પણ ત્હારી ચતુરાઇ તો ઘણી દેખાય છે.

ઘડભાંગીયા : બધશાખ, ગરીબ બીખારાની શું કરવા મરકરીયો કરો છો ? હું તો લવારા કરી બાણું છું.

વિષયસિંહ : (વાતોમાં ઘણી મગ્ગ પડવાથી) વાહ, ઘડભાંગીયા વાહ. (ખડખડ હસતે) પણ અલ્યા ત્હારું નામ ઘડભાંગીયો શું ?

ઘડભાંગીયા : બધશાખ પેલા રાબના દરબારમાં હબરો બીખારીયો ભેગા થાય. દરબારમાંથી બીખારીયો બહુ રડે કંઈયે ત્યારે લોટ મળે. તેમાં કંઈક ગમાર આવે. તે લોટ કાચો પાકો ખાય ને ફાકે એટલે માંદા પડે. એટલે મ્હને આવે દયા. તે બધાને પચે એવા પાકા રોટલા ઘડી આપું, રોટલા ઘડતો બહુ ને બેતો બહુ. મ્હાંય જરા કસ્ટર કે કાંકરો દેખું કે રોટલો બાગું પાછો ઘડું પાછો બાગું. એટલે બીખારીયોએ મ્હારું નામ ઘડભાંગીયો પાડી દીધું. એમને માટે તન-તાડીયે તેનો શીરપાવ. કહો છે દુનીયાં કોઇનીયે ?

વિષયસિંહ : (ખડખડાટ હસીને) ખરો ઘડભાંગીયો ખરો, આખા ગામની ઘડભાંગ કરે એવો છે. (કડક બનીને) અલ્યા એ તો બધું ખરું, પણ હમારા માણસે મ્હને કહ્યું કે પેલા પેમલાયે માટીનું સોનું કરી બતાવ્યું, એવું કશું અલ્યા તમે શીખ્યા છો કે શું ? પેમલા તું તો કંઈ બોલતોજ નથી ?

પેમલા : નારે બધશાખ એ વાત શી ? એવું આવડતું હોય તો વળી બીખ માગવી પડે ?

વિષયસિંહ : બે ચસક્યો. સીદ્ધેસીદ્ધી વાત કર. નહીં તો ફટ-કારવો પડશે. અલ્યા ઘડભાંગીયા ? સાચું બોલજ નીકર ત્હારું બધુંયે ત્હાપણ વેરી નાંખીશ.

ઘડલાંગીયા: (વિ. ને.) ઝા મ્હારા ભોળી સીકલના રાજા ? ત્હારા પેટમાં આંટીયોગુટીયો નથી તેથી મ્હને ઘણા આનંદ થાય છે; કારણ કે આ કાળમાં સોમાંથી ભાગ્યે જ એક એવો મળી આવશે કે જેનાં બોલેલાં સો વાક્યોમાંથી દશ કરતાં વધારે અંતઃકરણ, માન્યતા તથા સત્યને અનુસરીને હોય. તું પાપી તો પુરો છું. ઇચ્છાએ ભરપુર છે. કોપી પુરો છું, પણ મનમાં એક અને કહેવું બીજું એવું ત્હારું મન મક્કીન નથી, તેથી અમને ઘણો હરખ થાય છે.

(વિષયસિંહ, તુંકારીને વાત કરે છે તેથી ચમકે છે. પણ ઘડલાંગીયાના સાચું જીએ છે ને ઘડલાંગીયો હર્ષમાં હોય છે એટલે કોપ ત્હેની અર્પાઇ તથા અસાનતાથી થતા હાસ્યમાં બદલાઇ બય છે.)

વિષયસિંહ: હવે જડાવવાની વાત ના કરીશ. હા કે ના કહી દે. માટીનું સોનું કરતે આવડે છે કે નહીં ? બે જુદું જોડ્યો તો મરી ગયો બજુજી.

ઘડલાંગીયા: વળી માટીનું સોનું તે અને ? અને જેને કરતે આવડતું હોય તે આમ રખડતા હોય ?

વિષયસિંહ: કેમ ? પારસમણીના સ્પર્શથી સોનું નથી થતું ? બે ઘડલાંગીયા ! બધે ભટકતો ફરે છું પણ બે એકાદ બચાવેથી પારસમણી મળી બય તો ત્હારું દરીદ્ર માત્ર ભાગી બય.

ઘડલાંગીયા: (હાથ પુકારીને કપાળમાં હાથ મારતો.) અરે રામ રામ, બધુંયે મળે પણ આ કરમમાં જખાવી ના લાગ્યા હોઇયે તો કરુંયે કામનું નહીં. રાજના રાજ સાથે દોસ્તી થઇ પણ મ્હારા કરમમાંથી ભટકવાનું ના ઉતર્યું ને પારસમણી મળ્યા ત્હોયે જીખ ના મટી

વિષયસિંહ: (ચમકીને) ત્હેં પારસમણી બેયો છે ?

ઘડલાંગીયા: અરે બેયો શું ? એના તો મ્હારી પાસે હારડા ને હારડા છે. પણ (કપાળમાં હાથ મારીને) આ કયાંથી લાવવું ?

વિષયસિંહ: (આશ્ચર્યથી) એમ ? કયાંથી ત્હને મળ્યા ?

ઘડલાંગીયા: પેલા મ્હેં અમારા અમયદાતા રાજા મહારાજા-ધિરાજ કહાને ? તેમનાં નવનિષ્ક્રમાથી નામનાં અધીમના છે. સિમને

એક દિવસ મહારી ઘણી દયા આવી ગઈ અને મ્હને કહે કે “લે, આજે તો ત્હને ભીક્ષામાં આ પારસમણી આપું છું.”

વિષયસિંહ : (આશ્ચર્યથી) શું કહેછ ?

ઘડભાંગીયા : સાંભળો તો ખરા ? નથી ખીજા જેવો પારસમણી. ત્યારે મ્હેં પણ પડીને કહ્યું કે “માડી ! જો ભીક્ષા આપવી હોય તો એવી આપ કે ત્હાં આપ્યું પ્રમાણ.” નવનિધકુમારી પ્રસન્ન થઇને બોલ્યાં કે “તેવીજ ભીક્ષા આપું છું. જગતના બધા પારસમણી લોહને સોનું બનાવી દે છે. પણ આ પારસમણી તો એવો છે કે સ્પર્શથી પત્થરનેય પારસમણી બનાવી દે છે.”

વિષયસિંહ : ઓહોહોહો. ત્હાં નસીબ તો ખુલી ગયું ! ત્હોણે આવો ભીખારીનો ભીખારી કેમ રહ્યો ? ખીજા પારસમણી તો લોહનેજ સોનું બનાવે પણ ત્હારો તો પત્થરનેય પારસમણી બનાવે.

ઘડભાંગીયા : આ કરમ. ખીજું શું ? હું તો પારસમણી લઇને ખુશખુશ થઇ ગયો, તમે કહો છો તેમ વિચાર કરીને એક પત્થર લઇને મ્હેં તો પારસમણીનો સ્પર્શ કરાવ્યો. તરતજ તેનો પારસમણી થઇ ગયો. મારા આનંદનો પાર ના રહ્યો મ્હેં જાણ્યું કે આપણું તો ભવેભવું ફરીત્ર ભાગ્યું. મ્હેં તો શેરીઓમાંથી વીણી વીણીને તણ મણુ આર મણુ હોડાડાને ભંજાર ભેગો કર્યો ને સોનાની આશાયે ગાંડો વેત્તો થઇ ગયો. પણ અરે મહારા પ્રભુ ! કરમમાં લખાવી ના લાગ્યા હોઇયે એટલે શું થાય ? લોખંડને પારસમણી અડકાડતાં બધાયે કડકાના પારસમણી થઇ ગયા. અતિ લોભે ભીખારીનો : ભીખારી રહ્યો. પારસમણીનો સ્પર્શ કરાવીયે એટલે પારસમણી થાય પણ સોનું કયાં ? પારસમણીના તો હારડે હારડા થયા પણ બેઇનેજ હરખાવાનું. (જળા-માંથી એક પારસમણીનો હાર કહાડી હાથમાં ઝાલી રાખીને બતાવે છે) જુઓ આવો આવો, ચોકે ચોકે.

(વિષયસિંહ તેનું તેજ બેઇને ચક્રીત થાય છે.)

કહો મહારા રાજા ? આ પારસમણી ને કાચના કંકડામાં કસાયે ફેર ખરો ? બેઠા બેઠા પારસમણીની આવી માળાઓ પરીવીયે છીયે, ને જ્યારે જ્યારે રાજા મહારાજધિરાજને મળીયે છીયે ત્યારે “તેરે પુણ્ય તેરે દ્વાર” એમ કહીને તેમને ને નવનિધકુમારીને આ હારડા પહેરાવીયે છીયે ને બટકતા ફરીયે છીયે. આવી કરમકથા છે હમાસી.

વિષયસિંહ: (સ્વગત. આશ્ચર્ય પામી ગુંચાતો). આ વિચીત્ર, અઘ્ઘલ પણ કહ્યું ના કરે એવી વાત. પારસમણી એક નહીં, બે નહીં પણ આખી માળા ! ને કહે છે કે એવા તો હારના હાર છે. આ શું ? બીજારી ન હોય તો ભગવાનું પ્રયોજન શું ? વળી જે હકીકત કહે છે તે પણ ગટ મનાય એવી નથી. પૈસાની પણ આશા નથી કે એમ માનીયે કે બહુ ખતાવી છેતરવા માંગે છે કે ખુશી કરીને પૈસા મેળવે છે. બહુજ વિચીત્ર ! ઘણુંજ વિચીત્ર ! માળાનું તેજ પણ ઠેવું છે ! આ શું ? (માળા હાથમાંથી લેવા બંધ છે.)

ઘડભાંગીયો: (દુર ખસી જતો) હં હં હં હં. બેબે બુલે ચુકે પણ એને અડકશે નહીં. સાદા સનીશ્વર જેવા સ્તનની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કયો શીવાય સ્પર્શ કરવાથી ચૂકદહન જેવા ઉત્પાતો ને મહા સંકટો આવી પડે છે તો આ તો પારસમણી, ને તેનો હાર.

વિષયસિંહ: (ખશીયાણો પડે છે. બુલ સુધારી લેતો, ચ્હીડામને.) ત્યારે એવી માળાનો અર્થ શો છે ? વગર કારણનો કાર શું કરવા ગળામાં ભરવી ભરવીને ફરો છો ? લોકોને ધુતવા ?

ઘડભાંગીયો: કાડીના હાર લોકો પહેરે છે તે બેચા નથી ? એક ભાતની શોભા. આમાં કેવાં કેવાં નંગ છે તે તો બુઝો ? જેમ પ્રત્યેક રત્ન એક ગ્રહનું સુચક હોય છે તેમ આમાંના દરેકનો બુદ્ધો ગુણ, બુદ્ધ રૂપ, ને બુદ્ધ નામ.

વિષયસિંહ: શું ? કહે.

ઘડભાંગીયો: બુઝો, આમાં પાંચ મ્હોટી ભાત જણાય છે. આ આટલા કરમીયા, આટલા વીધવનીયા, આ જાગ્રુપરના ભગતીયા આ વળી બુદ્ધીજ ભાતના બે છે તે પરપતીયા અને આ પરસાદીયા.

વિષયસિંહ: આયે ખરું. પારસમણીનાં પણ નામ છે.

ઘડભાંગીયો: હા દરેકનું નામ. આ કરમીયામાંનો આ જવનીયો, આ દાનીયો, આ વરતીયો, આ તીરથીયો એમ દરેકનું નામ છે.

વિષયસિંહ: પણ આ માળા પાસે હોવાનો કંઈક અર્થને રૂબ તો હોવાજ બેધયે. કાડીના હાર પણ મોટા મોટા સરદારો ને રાજ

જેવા અમીરો કાંઈ અમથા નથી પહેરતા. એ ધારણ કરવાથી માતા પ્રસન્ન રહે છે એમ લોકો કહે છે.

ઘડભાંગીયા: સારું છે. ત્યારે ત્હમને આનુંયે કહું. આ માળામાંના એક પણ રત્નના સામીપ્યમાં રહેવાથી હૃદયનું દુઃખ માત્ર નાશ પામે છે ને નીરંતર પ્રસન્નતા તથા આનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે. હું બીજારી છું પણ જે મોજમાં રહું છું તે આનાજ પ્રતાપ. જગત મ્હને બીજારો બાંહે પણ મ્હારે મન જગત બીજાં છે.

વિષયસિંહ: (ચમકે છે. ભાષાની શૈલીમાં ફરક પડવાથી તેમજ આ નવીનજ બીના સુણી વિચારમાં પડી જાય છે.) ત્યારે તો જમે તે કર પણ એક માળા મ્હને ત્હારા સંભારણા તરીકે આપતો બ.

ઘડભાંગીયા: (હસે છે, ચાળા પાડે છે.) હેં હેં હેં હેં મ્હને આપતો બ. એને માટે કેવો અધીકાર બેધયે છીયે તે ત્હને ક્યાં ખબર છે ? શું આ પત્થરમાં શક્તિ છે એમ તું માને છે ? બે આની પ્રત્યેકની પૂબદવારા નીરંતર દેવીનું હયાન ધરીયે, હયાન કરતે કરતે જગન્માતામય બની જઇયે તોજ આ કૃળ ભોગવી શકાય. ભાઇરે, એ ત્હમારાં કામ નહીં. તમે તમારે તીર કામઠાં ખેંચ્યે રાખો ને મોજ કરો.

વિષયસિંહ: (હેં વળી માતા અત્યારે ક્યાંથી કહાડી ? ત્હારી મ્હને કાંઈજ સમજ પડતી નથી. ત્હારા બોલ્યાનો કંઈ ઢંગધડોજ રહેતો નથી. અને મ્હાં મગજ વધારે ગુંચવાડામાં પડે છે. અહીં તમે જે બટકો છો શા અર્થે ? આ ત્હમારા ચીંથરીયા દેદાર શા ? વળી ઘડીકમાં માયા-પુંજમાં ઝોળીમાંનો રોટલો ખતાવો છો તો ઘડીકમાં પારસમણીના હાર ખતાવો છો, વળી ઘડીકમાં સાવ મૂઢ જેવો ખઠવાદ કરો છો તો ઘડીકમાં મહા જ્ઞાની જેવો વાર્તાલાપ કરો છો. ઘડીકમાં બરીખ તમારો બીજારી કહી જીભા રહો છો તો ઘડીકમાં કોઈ રાજ મહારાજ જેવા રૂવાળથી વાત કરો છો.

(ઘડભાંગીયા કારમું હસે છે. વિષયસિંહ ઘડભાંગીયા સામે તાકી રહે છે.)

ચેમલો: રાજાજી ! એમ નીહાળો નીહાળીને બેસો તેથી શું સમજવાના છે ? તમારાં કોઈ મહાભાગ્ય કે આ ઘડભાંગીયા તમને મહ્યો છે.

વિષયસિંહ: (મનને સમાધાન ન થતું હોય તેમ સત્ય વસ્તુ-સ્થિતી શી છે તેનો નિર્ણય કરવાને સમર્થ પ્રયત્ન કરતો.) હા લાગે છે તો એવુંજ.

ધડભાંગીયો: હસતે હસતે એવું શું? એવુંજ છે. લાઇસાબ આપણે મરકરી શુ કરવા કરો છો? કયાં રાજ ભોજ ને કયાં મંત્રો તેલી. લે હવે અમે જીયે છીયે. ઘણો સમય થઇ ગયો.

વિષયસિંહ: પણ પેલી પારસમણીની માળા ?

ધડભાંગીયો: (ખુશી થવા જવો થઇ.) બેઠયે છીયે ? વિષયસિંહ ? દેવીજીપાસના કર. સુજનસિંહ મહારાજ ત્હને પુત્ર તરીકે સ્વિકારશે ને રાજગાદીયોને તો તું ક્ષાત્ર મારી ચાલતો થઈશ. સંસારમાયાની સત્ય વસ્તુસ્થિતીનુંજ નિરંતર ધ્યાન કર.

વિષયસિંહ: (પોતાનું નામ તથા ગુપ્ત રાખેલી પૂર્વ સ્થિતી વિવેનું કથન સુણી આશ્ચર્ય પામે છે) દેવી જીપાસના ? શું એમાં કંઈ અન્યોપાસના કરતાં વિશેષ ફલ છે ?

ધડભાંગીયો: વિશેષ શું ? ત્હારે માટે તથા ત્હારા જેવા મલીન વાસનાવાળાઓ માટે દેવી જીપાસના અપ્રતીમ છે.

વિષયસિંહ: તેનું કંઈ કારણ ?

ધડભાંગીયો: કારણ અનેક છે. અન્ય દેવો મલીન કાર્યમાં સહાય કરતા નથી. અન્ય દેવો ભક્ત સ્વપ્રયાસે મહા ઉચ્ચસ્થાને આવી પહોંચે નહીં ત્યાં લગી ખાસ ધ્યાન દેતા નથી. દેવી તો હાજરાહાજુર છે. અન્ય દેવોની સહાયને આરંભ અમુક પવિત્રતા તથા યોગ્યતા પ્રાપ્ત થયા પછી જ થાય છે.

વિષયસિંહ: (હીન થતો) એટલે હું સમજ્યો નહીં. એકને અમુકની જીપાસના અનુકૂલ, બીજાને વળી બીજા દેવની, ત્રીજાને વળી દેવીની, એમ શું જુદા જુદા પ્રકાર છે ?

ધડભાંગીયો: એમજ છે. શ્રી રામચંદ્રજી જે મનુષ્ય સર્વ પ્રાણી-માત્ર પ્રત્યેના સ્વપર્યાપ્ત મરણપર્યંત પાલન કરવા તત્પર હોય તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા જેના હૃદયમાં એમ હોય, જે સ્વજન માટે તન, મન, ધન તથા પ્રાણ અર્પી શકેલો હોય તેવાને

ભક્તિમાર્ગે વાળી દધને ઉદ્ધારે છે. શ્રી શંકર મુમુક્ષુને વૈરાગ્યવાન બક્ષ તથા જ્ઞાની બનાવી કૈવલ્ય મુક્તીની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

વિષયસિંહુઃ ત્યારે માતાજીની ભક્તિ કેને માટે ?

ધડભાંગીયોઃ (કટાક્ષમાં) આપના જવા માટે. જના હૃદયમાં નિરંતર કંઈકેને રંગાવવા મંગાવવાની રમતો ચાલી રહી હોય, જના હૃદયમાં પાપ ઘર કરીને બેઠું હોય, જેને નીતિ અનીતિનું જ્ઞાને રહ્યું ના હોય, તેને બીજારા રામ કે કૃષ્ણ શું કરે ? એક મમતા ખાતર નારદ જવાને પોતાનું સામર્થ્ય અતાવવા અધમનો ઉદ્ધાર કરી અતાવે તેથી શું ? વસ્તુતઃ તો અધમ કોટીના મનુષ્યો તેમનાથી વિમુખજ રહેવાના.

વિષયસિંહુઃ ત્યારે દેવી ઉપાસકને શું થાય છે ?

ધડભાંગીયોઃ મનુષ્ય હરેક પ્રકારના સુખ માટે કેટલાં તરફડીયાં માયો કરે છે ? જને, ભલે પાપીષ્ઠ મનુષ્ય હો. પણ, એવો અનુભવ તથા પ્રતીતી થાય કે જમે તે પ્રકારનું આધિ વ્યાધિ કે ઉપાધિનું દુઃખ અન્ય હોઠીકોપાયના સતાંશ શ્રમે માત્ર જળન્માતાનું ધ્યાન ધર્યે નહ થાય છે, જને એવો અનુભવ થાય કે શુભ કે અશુભ પ્રવૃત્તિમાંયે દેવી સહાયથી સંપુર્ણ સીદ્ધી પ્રાપ્ત થાય છે; તે દેવીશરણુનો મહા સુલભ ઉપાય કદી પણ ત્યજી દેશે ?

વિષયસિંહુઃ નહીંજ તો. જો ઘર બેઠે માત્ર સ્મરણ કરવાથી દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પરાયાની સુલામગીરી કરવા તથા અપમાનો સહન કરવા કોણ બચ ? જો વ્યાધિની શાન્તિ દેવી સ્મરણથી થતી હોય તો વૈષ્ણને ઘેર ધક્કા કોણ ખાય ?

ધડભાંગીયોઃ બરોબર એવુંજ છે. માત્ર એકજવાર ખાતી કરી લેવાના પ્રયાસની આવશ્યકતા રહે છે. જગતમાં કોઈ એવી વસ્તુ નથી કે જે તેની કૃપાયે પ્રાપ્ત ન થાય, હૃદયમાં ઉદ્ભવતી એવી કોઈ ધરજા નથી કે જે તેની કૃપાયે પરિપુર્ણ ન થાય. વળી ન્હાના મોટા, શુભ અશુભ સવ પ્રકારના પ્રયાસોમાં તેની એક સરળી ભક્તિના પ્રમાણમાં સહાય હોય છે.

વિષયસિંહુઃ પુણ્યવાન તથા પાપીષ્ઠ, શક્તિમાન તથા નિર્મોહ્ય, આસ્તીક તથા નાસ્તીક, સર્વેનું એકસરખું દુઃખ નહ થાય એવો જો આ ઉત્તમ માર્ગ હોય તો તે મ્હારે માન્ય કરવા જવો ખરો. પણ એક આ મ્હોટી શંકા થાય છે કે દેવ જન્મે તરફ એક દષ્ટિથી ન જુએ ને દેવી જુએ એમ માનવા કંઈ કારણ ખરું ?

ઘડભાંગીયો: (જગન્નાથને સ્મરતો.) જય દેવી, જય દેવી, મહા વૈશ્ણવ તો એજ છેને ? કુલાંગાર પુત્રને તેના પિતા પોતાના સામીપ્યમાંથી દુર કરે છે. ઘરની બહાર પણ કાઢી મુકે છે. મા તે માજ. પિતા અન્ય સ્થાને ગયે તેને બોલાવી, બોધવચન દઈ, હૃદય સરસો આંપીને અન્ન પ્રાશન કરાવે તે તો માડીજ. પુત્ર પિતાના મનથી કિતરી જાય છે, પણ માતા તેનું કેવી રીતે કદયાણ થાય તેના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે.

વિષયસિંહ: પણ એમ ઝટ માન્યામાં નથી આવતું તેનું કારણ શું ? દેવી કહો કે માતા કહો તે તો સ્ત્રીજને ? સ્ત્રીભતિ એટલે અબળા. તેની શક્તિ કેટલી ?

ઘડભાંગીયો: મનુષ્યની આજ મહોટી ગેરસમજ છે ને ? કે દેવી એટલે દેવની પરત્વે સ્ત્રી. દેવીનો અર્થજ શક્તી જગન્નાથ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા મહેશની મતા મહામાયા આદીમાયા કહી જગત જેની સ્તુતિ કરી રહ્યું છે તેની મહાશક્તિને આપણે પામર લોકે શું બણીયે ? નારાયણ પણ આળખી શક્યા નથી. પ્રણયકાળે જ્યારે નારાયણ નીદ્રાવશ થયા હોય છે ત્યારેયે લક્ષ્મી તો બચ્ચતાવસ્થામાં હોય છે. નારાયણ તેમના ઉકાડયા યોગનીદ્રા તણને ઉઠે છે જગતને સૃજે છે ને સંહારે છે.

વિષયસિંહ: પણ દેવીભક્તિથી પરમ શ્રેય તો સધાય નહોતજને ?

ઘડભાંગીયો: સાંભળ, જેનામાં સ્વાર્થ સાધવાની તથા તેમાં સીદ્ધી બોધ સુખી થયાની માન્યતા શિવાય બીજી કોઈપણ પ્રકારની હિંસ્ર બુદ્ધિ નથી તેવા પણ દેવી ઉપાસનાથી ભલે પ્રારંભમાં સ્વાર્થ પુરતા પણ દેવી પ્રતી આકર્ષાય છે. નાનાં મોટાં સર્વે કાર્યોમાં સીદ્ધી આપનારી દેવીપર પ્રથમ શ્રદ્ધા ને પછી ભક્તિ થાય છે.

વિષયસિંહ: શ્રદ્ધા થાય તોયે શું ? તેથી મનુષ્ય ઉત્તમ ગતિયે શી રીતે પહોંચે ?

ઘડભાંગીયો: સહસાને અંતુ પ્રવેશ થયા પછી મુમુક્ષુને ઘણાજ અદ્ય સમયમાં જરા ચુક્યો કે ચપ્પડ મારી અને જરા ધૈર્યહીન બન્યો કે સ્વહસ્તનો આધાર આપી તરવારની ધારપર ચાલવા શક્તિ-માન અને ચાલતો બનાવે છે.

વિષયસિંહ: પછી ?

ધડભાંગીયો: પછી, કયે કાળે કયા પ્રસંગોમાં ક્યા નિમીત્તે ને કેવી રીતે પહોંચે. મારી તેને દેવરૂપ બનાવી દે છે એ એની મહા-માયાને તો અનુભવીયોજ બાલુ છે. તેઓ પણ વર્ણવી શકતા નથી. કેટલીકવાર દુષ્ટ કામના માટે પ્રયાસ કરતાં પ્રયાસનો હેતુજ આખો ને આખો બાલુ હતોજ નહીં એવો થઇ જાય છે. કેટલીકવાર તે હેતુ ક્યાંના ક્યાં અદ્યય થઇ જઇ દેવીનીજ હજની હાજી જાય છે કેટલીકવાર “લે આ બેઠયે છીયે? લે. થયું? હવે વળી પાછું આ બેઠયે છીયે? લે.” કરીને જે વસ્તુ પ્રાપ્તિમાં ઉપાસક સુખ માની રહ્યો હોય તેમાં “કંઈ નથી” એવો અનુભવ કરાવી અથવા તેમાં હજારો વિદ્ય નાંખી તેને થકવી નાંખીને સીધો કરે છે, અરે એથી પણ વીશેષ કેટલીકવાર તો પોતેજ ઉન્માર્ગે ચઢાવી પરીણામે વજ્રમહાર કરી ઉત્તમ ઠેકાટીને મનુષ્ય બનાવી દે છે અને ઉદ્ધારે છે. એના માર્ગે એનેજ જ્ઞાત છે. જેનાં ન્યાય્યાં જગતમાં માણસો નાચે છે ને જન્મ મરણની લક્ષ્યોરાશીમાં ફર્યા કરે છે. તેની કૃપા થયે જ્ઞાની ન્યુનતા રહે?

વિષયસિંહ: આતો કાંઈ તહારીજ કલ્પના લાગે છે. નીરાંતના વખતની.

ધડભાંગીયો: ના તેમ નથી. જેવું માયામાં વૈચીત્ર્ય છે કે સ્પષ્ટ રીતે ન હોય તે છે એમજ લાગે અથવા હોય તે નથી એમ લાગે તેવું તથા તેથી પણ મહાવૈચીત્ર્ય તેની બક્તી વિષે છે. તેવું મહાત્મ્ય અતિશય હોય છતાં જગતના માન્યામાંજ ન આવે એ એની વિલક્ષણતા. ખોજ દેવની બક્તિ કરતાં એની બક્તિનો માર્ગજ ન્યારો. વામમાર્ગ કહેવાય છે તે એજ. વામમાર્ગ એટલે મહા સાહસ ને શીઘ્ર દૃઢ. સાત અવતારને બદલે ત્રણ અવતારમાં ફરો વૈકુંઠલોક તથા સામિત્ય સુકિત પ્રાપ્ત થાય માટે વિષ્ણુના પાર્શ્વે વૈરભાવે બક્તિ કરી અને તેજ પાર્શ્વે રાવણરૂપે જગન્માતાની ઉપાસના કરી હતી.

વિષયસિંહ: (સાનંદાશ્ચર્યથી) રાવણ દેવીબક્ત હતો કે?

ધડભાંગીયો: હા. એની મહા સમર્થ સિદ્ધિની કલ્પના કરે. હવે. રાવણે જેની બક્તિથી જગત માત્ર છૂટી લીધું હતું તેજ, દેવી. તહને કહ્યું તે પ્રમાણે બક્તવંત કલ્યાણ કરવાને ઉન્માર્ગે પણ ઘડીબર ચઢાવે. તેજ પ્રમાણે રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું. જેની કૃપાથી રામ સરખાનેયે

શ્વપ્તમાં રોવરાબ્યા તે તેજ જળન્માતા અને છેવટે રામને હાથે મુક્તિ અપાવી તે પણ તેજ જન્મદંખા.

વિષયસિંહ: એ મુક્તી કે મોક્ષ કહે છે તે શું ?

ધડભાંગીયા: તે એ દશા કે જ્યાં માયા કોઈ પ્રકારે બાધ ન કરે. એ રીતે જુઓ ત્હોં મહામાયાની પ્રસન્નતા જેવું ઉત્તમ કંઈજ નથી. ગાઢ નીદ્રાને વશ થયેલા સ્વમાવસ્થામાં દુઃખ પામતા રૈતા કંઠળતાનાં અન્ય સ્વજનો તો અશ્રુ હોડાઈ બેસી રહે કે ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન કરે; પણ નીદ્રાજ તેનાપરનું સ્વામીત્વ આકર્ષી લે તો તેના આનંદનો શો પાર રહે ? માયા સંકેલી લીધી એટલે પછી રહ્યું શું ? એને દુઃખનો સ્પર્શ કે ગંધે ક્યાં રહ્યો ?

વિષયસિંહ: હા. એ ખરું. પણ એ માર્ગે મહા સાહસ કહ્યું તે શું ?

ધડભાંગીયા: તે એજ કે અન્ય ઉપાસ્યનું શરણ તજ્યે માત્ર જનિતિ અટકે છે, પરંતુ દેવીનું શરણ તજ્યે કંઈ નર્ક યાત્રાનાની પ્રાપ્તિ થાય તે કહેવાય નહીં.* શરણ લીધું તે લીધું પછી ગમે તે થાઓ એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળા મનુષ્યોને માટે આ ઉત્તમ માર્ગ છે.

વિષયસિંહ: તેનું કારણ ? તે કેવી રીતે ?

ધડભાંગીયા: જેવી રીતે રસાયન ખાતાં કુપચ્ચ થાય તેવી રીતે. એ વાતો બહુ ઝીણી છે. સમય આવ્યે દેવી ઉપાસક થયો હેઠ્ઠશ તો આપોઆપ ત્હને સર્વ સમજાયે લે હવે બહુ થું.

(એકદમ બન્ને ચાલવા માટે છે.)

વિષયસિંહ (અધવચ્ચ અટકાવતો.) ફરી આ તરફ અલ્યા આવશે ખરા કે ? આપણે મળીશું ખરા ? એટલું કહેતો બ.

ધડભાંગીયા: (જતે જતે.) શું કહેવરાવવું છે ? સંભાર્યો એટલે હાજરજ છીયે. ભુતને બીખારાં તો સંભારો એટલીજ વાર.

(ચાલવા માટે છે.)

વિષયસિંહ: (ખડખડ હસી પડે છે.) અલ્યા એક હાર આપતો બને ?

* અલ્પ સમય તેની સ્થિતિ કરવામાં પણ જન્મમાતાની સ્વચાલુચ્ચિતિજ કારણરૂપ હોય છે.

ઘડભાંગીયો: (ગુસ્સે થઇ અપમાન કરતો) પરચીસવાર કહે ? ત્હને કહી દીધું તો ખરું. હાર લેવાવાળો મ્હોટો ના બેયો હોય તો. હ ? ત્હારા જવા તો બહુ બેધ નાંખ્યા.

(વિષયસિંહ ગુસ્સે થઇને મારવા બચ છે.)

પેમલો: (વિષયસિંહનો હાથ ઝાલી, અટકાવીને.) અરે આપણ અન્નદાતા વળી મારવા ક્યાં આવો છો ? એ તો ભુખે મરતો દુકાળીયો છે. આંગળી અડકાડતે મરી પડશે તો ઉલટી પીડા થઇ પડશે.

ઘડભાંગીયો: (પેમલાની પીઠપર ભેરથી થપાટ મારી, ભુમ પાડી.) હાય હાયરે પેમલા ? મરી ગયો. ભુખે તો પેટમાં ખાડા પડી ગયા છે તેમાં વળી આ મારવા આવે છે. મારી નાંખ્યો હ ? (ભૂમીપર પડી બચ છે) મ્હારા તો હાથપગ ગળી ગયા. હુંતો અહીંજ પાર પતી ગયો. એ મ્હારા ખાપરે.

(ઘડભાંગીયાની આંખો ચઢી બચ છે ને આળોટી પડી તરફડીયાં ખાય છે. વિષયસિંહ આલો બની બચ છે. પેમલો “ ઓમ્ ઓમ્ હોમ્ કલીમ્ આમુડાયૈ વીચ્છે ” નો દેવીમંત્ર બણે છે. ઘડભાંગીયો સપાટાખંધ ઉઠે છે અને બન્ને દોડતા દોડતા ઘણીજ ત્વરીત ગતીયે અદરય થાય છે. વિષયસિંહ કહી પણ નહીં અનુભવેલા આવા વૈચીત્ર્યભર્યા પ્રસંગ વિષે વિચારમાં હોડો ઉતરી ગયેલો ભૂમી સામે ઝેંકીટશે બેસા કરે છે.)

વિષયસિંહ: શું ધ્યેયર એવી ઠોઠ ચીજ છે ? મંત્રતંત્ર સાચાં ? મંત્રનો આવો પ્રભાવ ?

(વિચારમાં ને વિચારમાં જમીનપરની રેતીપર મંત્ર લખે છે તે કુમકુમના અક્ષરે ઉઠેલો ભુખે છે, ફરી ભુસી નાંખે છે, ફરી લખે છે. ફરી પણ ઉઠેલો ભુખે છે. પત્થરની શીલાપર આંગળી વડે લખે છે, કુમકુમ અક્ષરો ઉઠે છે; ભુસે છે પણ ભુસાતા નથી. ઝાડપર લખે છે, અક્ષરો ઉઠે છે; તે પણ ભુસ્યા ભુસાતા નથી. હવામાં આંગળી વડે લખે છે, લાલ અક્ષરો ઉઠે છે. ચમકે છે, ચથરે છે, ગભરાય છે, ઉભેલી સ્થિતીમાં બેહોશ બને છે.)

પ્રવેશ ૩ બે.

[સ્થળ:—કેન્દ્રનગર ખૂદારનું જગાશય.]

(જગતસિંહ તથા દેવાંગના ગુપ્ત સાધુ વેશમાં.)

જગતસિંહ: (દેવાંગનાને) તિલાત્તમાખંડેનના આટઆટલો તપાસ કયો પણ ભાજ નાજ લાગી.

દેવાંગના: હા નાજ લાગી. (ચરકતા હોઠે.) હવે ઇશ્વરની એમ આજ્ઞા છે કે મ્હારે જડ ખની જવું.

જગતસિંહ: (આશ્ચર્યન આપતો.) કેમ ? કેમ ? આજ પ્રાતઃ-કાલનો હું એજ નિહાળ્યા કંઈ છું કે ત્હમારું હૃદય અતિ ઉદ્વિગ્ન છે.

રાગ તિલક.

કમળ ન હજી ખીલ્યાં, મુજ ઉપાન આજે;
સ્મિત તણી નવ ઉપા, ક્ષિતિજે કે વિરાજે.

x x x x

સ્મરણ થયું શું દુઃખે, માતનાં લાલનોતું;
થઈ અવગણના કે, હુંથી જણે અજાણ્યે;
પ્રત નીયમ શું ચુક્યાં, ખાધી કે આધી વ્યાધી;
થઈ હત કંઈ આશા, ના શક્યાં હ્યેય સાધી ?

દેવી ! મ્હને કહેાને ? આમ છેક તેજવિહિન કેમ થઈ ગયાં છો ? ચિત્ત બ્યસ્ર તથા હૃદય છિન્નભિન્ન થયું હોય એમ કેમ જણાય છે ? ત્હમારું કોઈયે અપમાન તો નથી કર્યું ? આ ઉપનગરવાસીને મુખેથી કંઈ અપહ્રીતિ તો નથી સાંભળી ? કોઈને કંઈ આપેલું વચન પાળી ન શક્યાં તેનું સ્મરણ થયું તો નથી ? તમારી કોઈયે વચન તો નથી કરી ?

દેવાંગના: સ્વામિનાથ ! શું કહું ? મ્હને એકે દીશામાં; એક ખુણામાં આપણું વિરામસ્થાન દેખાતું નથી.

રાગ તિલક.

અજન ભૂમિ સમટી, બેઠીમાં દુઃખ ભાસે;
ભય, દુઃખ, યમ કાસે, દેખીને દીલ ત્રાસે.
નયન દ્રવર અંધા, કરૂં કરૂં કંપ થાયે;
ઉઠતી અજન અંજે, શું થસે ના કળાયે.

જગતસિંહ: પણ કંઈ કારણ વિનાજ?

દેવાંગના: કારણ યહું તો છે ને ન ગહું તો નથી.

જગતસિંહ: (ચિન્તાતુર થતો.) કંઈ દુઃસ્વપ્ન તો અનુભવ્યું નથીને ?

દેવાંગના: એજ, વહાલા એજ. એના પરિતાપનો ભોગ મ્હનેજ થવા લો. એની કથા આપને પ્રિય છે હિતરૂપ નથી.

જગતસિંહ: પ્રિયે ! મ્હને નહીં કહું તો કહોને કહીશ ? હું તારા દુઃખનો સહભાગી નથી ? કહે, કહે. જરાપણ સંકોચ વિના મથાસ્થિત કહે. તે વિના ત્હારે કે મ્હારે હૃદય શાન્ત નહીં થાય.

દેવાંગના: શું કહું ? બધું તો સ્મરણમાંજ નથી. સ્વપ્ન કોઈ વાર્તારૂપ નહોતું. અસંખ્ય ભયાનક ચિત્રો એક પછી એક તાદરશ થઈ મ્હારા હૃદયને ભયજનક પ્રેતપિશાચોનું સ્મશાન બનાવી ગયાં.

રાગ પૂર્વી.

મૃત્યુ તત્પર જમ વિશ્વ રસવા, ધાતુતું પક્ષી બની;
તેની વક્ષની છાંયરૂપ રજની, અંધારી બીજામણી,
વાયે વાયુ ઉડાવતો વનજિરી, વંટોળ ને ધુળથી;
ઉડ્યાં છપ્પર ને છુદાઈ મરીયું, નિઃસ્થાન* કેા દંપતી.

× × × ×
દીઠી ભૂમિ સ્મશાનની, ભુત ભમે, કંઈ ઘોરના ખોદીયા;
થાયે ભક્ત ભડકા, ઘુમાય, થયરે, જે સાધવા આવીયા;
દીઠું કેા સવ વૃક્ષથી ભટકતું, દીઠા ઘણા ફાંસીયા;
નારી કેા રડતી દીઠી વિનવતી, સૌ મારી આલી ગયા.

× × × ×
કન્યા કાજ ઋણી સપત્નિ નિરખ્યો, ત્રાસે છુપાતો વને;
આદ્યો કેસરીયે તથાપિ તણ્યો, આકંઠને સુણીને;
રોતાં બે સ્મરી ધસને, ભુમિપરે, સુતાં ન સુતાં તહીં;
ડુટી વૃક્ષની આરપાર નીકળ્યા, વાંસો વપુની મહીં.

વહાલા શું કહું ? કાલની રાત્રી તો કાલરાત્રી. ભયથી હૃદય કંપી હૃદયું છે. જરાયે સ્વસ્થતા પામીશુંજ નથી. બધું ભરદરીયામાં સાગર આપણે ઉપહાસ કરતો હોય અને આપણે કુબળી નૌકામાંથી પ્રાણ ત્યજતાં સમુદ્રમાં અદરશ થતાં હોઈએ, બધું વૃદ્ધિ વિનાની વિજ

આપણાપર “ઐ પડી, ઐ પડી” કહેતામાં તો પડી ને આપણને ભરમસાવ કરી નાંખતી હોય, બધે ત્રેત-પિશાચવૃન્દવાસિતશૃહમાં આપણને પુર્યાં હોય ને ત્યાં પ્રાતઃકાલ થતાં ન થતામાં તો સર્વે મળી આપણું બક્ષણ કરી ગયાં હોય, બધે કોઈ લાક્ષાશૃહમાં આપણને કારાશૃહવાસ કરાવ્યો હોય ને તે ચારે બાજુએથી સળવતું હોય, બધે આપણને કોઈ વૃણાવર્તે ઉચકી આકાશમાં ચકર ચકર ફેરવી કોઈ સર્પવનમાં પટકમાં હોય અને ત્યાં પડયાં ન પડયાં એટલામાં કોઈ મહા અજગર આપણને ઝસી ગયો હોય. બધે આપણને સુવાડી રાખી આપણા ઉપર હસ્તિઓ છોડ્યા હોય, બધે ગળા સુધી જમીનમાં પુરી આપણાપર તીરંદાજ મલાવી હોય...(દેવાંગનાથી રડી જવાય છે.)

(આલિંગન દઈ આશ્વાસન આપતો અશ્રુ દહોતો.)

જગતસિદ્ધ પ્રિયે! ખારા! બહાલી! એક સ્વપ્નાથી આટલી ઝહી ગઇ! જભરાઇ ગઇ ને ધૈર્યહીન બની ગઇ? સ્વપ્ન એટલે અસત્ય. સ્વપ્નામાં તો રાજા બિશુક બની બચ ને બિશુક રાજા બને. નિધ ન ધનિક બને, લક્ષ્મીવંત તનહા થઇ બચ. વંદ્યા અસંખ્ય પુત્રો બુદ્ધે તથા શત પુત્રની માતા પુત્રવિહિન થઇ બચ. સ્વપ્ન તે મનની વાંછના અથવા બચનું ત્વરિત ગતિયે રચાઇ દષ્ટિયે પડતું એક અસત્ય ચિત્ર* છે. ઘણીવાર વક્તવ્ય અથવા હૃદયપર સુતે સુતે વજન આવવાથી ઘણાંજ વિચિત્ર તથા ભયાનક સ્વપ્ન દષ્ટિયે પડે છે, તે આપણે જાણતા નથી!

દેવાંગના: બહાલા! તે તો હું એ સમજું છું પણ સવારમાં ઉઠતાંયે.

રાગ કાલીગડો.

ફાંચે આદરી કીકીયારી કરવી, બોલી ચી ચી ચીજડી,
દીઠાં વર્તુલ આસપાસ રવિની, આ મૂર્તિ* દીડી રડી.
દીઠા કાગો, ઘુવડ સુણીયું, બોલતું વાણી ભુંડી,
શાનો રોમાં, ભુસઈ ટીલડી, બેચ નંકાઇ ચુડી.

પ્રાણનાથ! હું તે શું શું કહું? હમણાના મૂંઝે અપશુકનોજ થયા કરે છે. વંદ્યા તથા વિધવા સ્ત્રીઓનાંજ પ્રાતઃદર્શન થયું

* “સીનેમાની ફીલ્મ.”

* પ્રવચનમાં એ મૂર્તિ ભેટી ભેટી દેવાંગના નયનો ઉપાસી રહી છે.

છે. મુષકો શય્યા પર ચઢે -છે. વિના કારણે એકાન્તમાં પગરવ સંભળાય છે. ચિત્ર વિચિત્ર પક્ષીઓ સામાં આવી અક્રુ સારી સાદ્યાં બચ છે. હાથમાં લીધેલા પ્રવાહી પદાર્થો ઢોળાઈ બચ છે. સ્વપ્નામાં સર્વો દષ્ટિએ પડે છે. ઇશ્વર બધું શું થવા બેઠું છે? તેમાંયે કાલના સ્વપ્નોએ તો અવધિ કરી નાંખી.

•હાલા! હું ત્હને હવે એક પલકે નહોં ધીરું. હાય હાય હું, શું કરું કે તું સુરક્ષિત રહું? મ્હારો જીપાય નથી ખાકી—

જગતસિંહ: (પ્રવિત હૃદયે) ખાકી શું કરત? કહે, કહે. મ્હને ત્હારા જીવી અર્ધાંગના પ્રાપ્ત થઇ તેના જીપકારના વળતરમાં ઇશ્વર મ્હાં જીવન આકર્ષી લે તો તે કંઈજ વિસાતમાં નથી. ખાકી શું કરત?

દેવાંગના:

રામ કાલિંગડો.*

અગર બે કો મળે યોગી, પ્રયોગી કિમીયાવાળો,
દહ આ નેન નીચોવી, અદર્ય અંજન* કઢાવાને;
દહ પદ બે, ભૂબ કાપી, કરે બે પક્ષ કો ત્હેની,
નિહાળી ન્યાળી રહુ ભુપર, સુરક્ષિત બેધ તું ગજને.

(પગે પડતી, હાથ બેડતી.)

કરે કો વજ્ર કાયાને, ઉતરડી ઔષધે મમવી,
કવચ ખેરાતું કાયાનું, સુખી સ્વગેજ, હું નિરખીને.

જગતસિંહ: (દેવાંગનાને જોઈતો.)

પ્રિયે! પ્રિયે! સતિ! દેવી! ઉઠ, ઉઠ. ગમે તેટલાં કબોટા પડે પણ તે સહન કરવા ઇશ્વરે મ્હને શક્તિમાન કર્યો છે: પરંતુ ત્હારા હૃદયની આ ફર્દશા મ્હારાથી સહી શકાતી નથી. હૃદયદૌર્બલ્ય દુર કરવાની, કુતકોને ન પોષવાની મ્હારાપર કૃપા કર.

દેવાંગના: પ્રાણનાથ! ત્હમને દુઃખ થાય એ હું કદી નહોં કરું. પણ શું કરું? મ્હાં જીવન કે મ્હાં મસ્તિષ્ક કશુંયે મ્હારે સ્વાધિન

* “ ન પેસા હથ, ન કોડી હથ કિરાયાકા વગાજા હથ ” ની દબે. માત્ર મળજ નેટલીજ.

x એવું અંજન કે જે આંખમાં આંજવાથી મનુષ્ય બીભ કોઈને દેખાય નહીં.

રહ્યું નથી. મહારા એક પાપી જીવ સાર કેટલા જીવ દુઃખમાં સડશે ? આ અભાગણીને અંગિકાર કરવાથી દુઃખ દેશવટો, તથા મરણના મુખમાં મહારીજ મુખતાથી આવી પડેલા મહારા બહાલા ! કુર દેવે હજી આપણે માટે કેટલાં કષ્ટ સંઘરી મુક્યાં હશે ? તિલોત્તમાની શી સ્થિતિ થઈ હશે ? મનોરમા ક્યાં રજળતી હશે ? હું બધાંના લોહીની તરશી છું. રૂદન, નિરંતર રૂદન કરવા માટેજ સૂચાયલી છું.

જમતસિંહુઃ (કીડકું હસતે.) તેમાં શું ? એમાં એકાં આણુ-વાનું કે દુઃખ માનવાનું કારણ શું ? રૂદનમાં દુઃખ શું ? વિજના જખ-કાર કાળાં વાદળાંમાંજ થાય છે. અતિ મધુર કૃણા મહા ઉબ્બ પ્રદે-શમાં ઉબ્બતાથી ઉકળાટ પામતાં વૃક્ષોનેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

રાગ કાલિંગડો.

રૂદનપાઠ રાધાવરે, સ્વજન કાળ નિર્મેલ;
રડે હૃદયના પ્રેમથી, તે જન પ્રભુને પહેલ;
હા હા, હી હી હસી ઘડી રડી ઘડી, કેં આવીયા કેં ગયા;
તેને ધન્ય રડયા હૃદે શું ઉભર્યો, ભક્તિ પ્રીતિ કે દયા.
કષ્ટ કસોટીની કુંચી છે, કષ્ટ સહનારની કોટી પ્રભુ દરબારમાં ઉંચી છે.

વિપદ સામે વિશ્વમાં, વસતા બેજ ઉપાય;
મિથ્યા દષ્ટિ રાખવી, યજ્ઞવા નીત્ય યદુરાય.
મોહપુરી કારાગ્રહે, સંજ વાસના બંધ;
વિપત્તિ તોડે બંધને, સંપત્તે સહુ અંધ.
વિભુ આશ્રય વિસરેલને, વિપદ વિભુ વિમાન;
માગી લે મોહન કને, દુઃખ, હરીરસ, ક્યાન.

સતિ ! આ સંસારમાં મુઝાવું શું ? ત્યારે લીધે અનેકને કષ્ટ થાય છે એવી માન્યતારૂપ ત્યારા દેહ વિષે ત્હને અબીમાન શું ? કોઈને કષ્ટ દેવાની ત્યારી સત્તા શી ?

અજગર મુખ આવી પડ્યો, રાજન હીયે વચન;
બહાર ઉભેલા હીનને, દેહ અતીશય ધન.
વિપરીત એ રીત બુદ્ધિથી, વર્તે સહુ મુદ જન;
તેને ધન્ય “હું” વિસર્યો, પ્રભુમાં રજા પ્રસન્ન.

દેવાંગના: સત્ય છે સ્વામીનાથ ! હું કેને કદ દેનારી ? હું કેને અચાવનારી ? હું તે કેણુ માત્ર ? (જગતસિંહનાં ઓવારણાં લઈ આકાશ સામે જોતી.) પ્રભો ! મહારા પ્રાણનાથને રક્ષજો. સદ્ગુણ, લક્ષ્મિ તથા જ્ઞાન અર્પજો. પ્રભો ! મહારી સખીઓનું રક્ષણ કરજો. મહારી સખી તો પછી છે પણ તે ત્હારી પુત્રીયો પહેલી છે. મહારો સહચરી સંબંધ એક જન્મનો છે. ત્હારો પ્રાણીમાત્રપરનો વાતસલ્યભાવ નિરંતરનો છે.

જગતસિંહ: પ્રિયે ! હવે સ્નાન સમય થયો છે. જલાશયે જઈ સ્નાન કરી આવો એટલામાં હું આ વૃક્ષોનાં ફલોનો સંગ્રહ કરતો થઈ ધું. પ્રાતઃકાલનો સમય છે. નગરવાસીજનો આવે જાય છે. પૂર્ણ નિર્ભયતા છે એટલે વિલંબ થશે તો વાંધો નથી. પેલી સારસ સારસીની બેડની કાંતુક ક્રિડા અથવા પેલા વૃક્ષપર બેઠેલાં શુક-મેનાના પ્રણયનો અભ્યાસ કરવા ઝાઝીવાર રોકાશે નહીં.

દેવાંગના: (સહેજ હસતે.) તે સંબંધે તો આપની આજ્ઞા માગી લેવાની ને જોવાની. સ્નાન કરતી જઈશ અને જોતી જઈશ. મદમસ્ત બનેલી મનુષ્યજાતિને પણ પક્ષિ પાસેથી ઘણુંયે શીખવાનું બાકી છે.

જગતસિંહ: બાપો ત્યારે.

(દેવાંગના જાય છે.)

જગતસિંહ: (સ્વગત.)

ભવાટવીમાં ભટકતા ભમીટ પુરૂષ ! સંસારચાત્ર રૂઢનના અધ્યયન માટેજ છે. પ્રથમ માયીક દુઃખો અર્થાત્ આધીવ્યાધી તથા ઉપાધીના ત્રિવિધ તાપના પ્રયોજને રૂઢન, પછી પરમાર્થ કાળે, અને અંતે હરિલીલાપ્રેમને કારણે, આ જગતમાં રૂઢનને અનુભવ કેને નથી ? અરે ! બાલક જન્મતાંજ રડે છે. પણ આ જગત તો જન્મ સમયે કંઈ કારમુંજ રડયો હશે. લોકાપવાદ પ્રમાણે મહાઈ પાલન કરનાર જેને હું માતાને નામે ઓળખતો હતો ને જે બીચારી મહારી ચિન્તા કરતી અંતર આશિષ દેતી, મ્હને સુજનસિંહને સોંપી દેવલોક પામી તે મહારી જન્મ આપનારી માતા નહોતી. મહારો પિતા કેણુ તેનું તો મ્હને જ્ઞાનજ નથી. અહો હર્ષિનું મુંજ મહારો પિતા. અહો ધૃતરી ! મુંજ મહારી માતા. ઐજ ઉપદેશ હૃદય વિષે ઘટાવવાનેજ તમોયે આ રચના થેણ છે. દુનીયા માત્રના દુઃખો ! આવો. આ જગલા સાંચે હાથ મિલાવો. વિવિધ ભોગમાં લુબ્ધ કરનાર સુખદ સમયરૂપ હસતા

શત્રુ કરતાં ધર્મની મહત્તાનું જ્ઞાન કરાવનાર, ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર, પશ્ચાતાપરૂપી પુણ્યવતી નદીના સ્નાને મનુષ્યના પાપને પ્રક્ષાલનાર, ધુરંધનાર, ડરાવનાર, થયરાવનાર વિપદ્ધમિત્ર મને અધીક બહાલો છે.

અહો દુઃખરૂપ દેવદુતો ! તમે ધર્મ પ્રેરીત છો. મનુષ્યને ઠસોડીયે ક્યારે ચઢાવવો, કેવી રીતે ત્હને ઠસવો, ક્યાં ક્યારે ને કંઈ રીતીયે તેને ઠકળાવવો, ક્યારે મારવો, ક્યારે જતો કરવો, એ સર્વ વિષયે તમે સ્વતંત્ર નથી. તમેને પ્રભુની આજ્ઞા છે અને પ્રભુની કૃપા વા અવકૃપા મ્હારે શીરોમાન્ય છે. થાકેલા નકામા થયેલા કંટાળાભર્યો જીવન ! ઉડા દુઃખદ વિચારોથી હૃદયને કચરી નાંખનાર દીવસો ! ઉબ્બ અપુટ અશ્રુપાતના પ્રહરો ! તમે સહુ વ્યર્થ છો. હજી સુધી તો ત્હમે મ્હને કંઈ પણ ઉપદેશ કરી શક્યાં નથી.

ગાયન *

મુક મ્હારું ત્હારું, ઓ મુક મ્હારું ત્હારું,
શા સુખ સારું, કુટે કારભારું.
ઇશ કીર્તિ ઇશ સ્ફુર્તિ ઇશ વિત્ત ઇશ હીત,
ઇશ શાન્તિ ઇશ કાન્તિ ઇશ સર્વ ત્હારું
ઇશ શક્તિ, ઇશ ભક્તિ, શીરતાજ તુજ ઇશ,
ઉત્કર્ષ ઇશ હર્ષ, સહુ તુજ જગદીશ—મુક મ્હારું.

દેવાંગના: (સ્નાન કરીને આવતી.) સ્વામિનાથ ! એક મહા આશ્ચર્ય હીકું.

જગતસિંહ: શું ? શું ? સારસ-સારસી પાસેથી કંઈ નુતન વિદ્યા શીખી લાગ્યાં કે શું ?

દેવાંગના: એનો અર્થ તો શું થાય તે પ્રભુ જાણે. આપની અર્ચિત સમ્મતિ મળી હતી એટલે તર્કમાલા તોડવાની ધરખાચી હું સારસ સારસીની કીડા બેવા લાગી. પરસ્પર ગેલ કરતાં. અંચુ વર્ષણ કરતાં, સાથે સાથે ડગ ભરતાં, નૃત્ય કરતાં, શોડી શોડી વારે સામાસામી થઇ તેઓ આનંદતાં હતાં. એમાં ડોલાવતાં, ડોલાવતાં પાણીની કિનારીયે આવી પરસ્પરને પાણી પીવરાવવા લાગ્યાં પણ એટલામાં

તો, હા દૈવ, એક ગ્રાહ આવીને નરને ગ્રહો. નર તથા માદા બન્નેયે દયામણી ચીસો પાડવા માંડી, થોડો સમય યુદ્ધ ચાલ્યું ને તેઓ ભાગ્યવાન કે ગ્રાહ નરને ત્યજી દઈ પાણીમાં પાછો ચાલ્યો ગયો.

જગતસિંહ : (આશ્ચર્યથી સહર્ષ.) ભાગ્યશાળી દંપતી ! શું કહેો છો ?

દેવાંગના : હા, પણ વિશેષ આશ્ચર્યની વાર્તા તો એ છે કે હું જ્ઞાપક બહાર નીકળી એટલે એક વૃદ્ધ સંન્યાસીયે મ્હને આવીને પુછ્યું “ બાપ ! ત્હમે હમણું જન્મ મોક્ષ બણતાં હતાં ? ”

(દેવાંગના ઉત્તરની આકાશથી જગતસિંહ સામે જોઈ મંદ હસે છે)

જગતસિંહ : એકવાર હર્ષમાં આવી હસા એટલે અર્થ સમજાવું.

દેવાંગના : (સહર્ષ ઉત્તેજિત થી.) સમજી, સમજી. તો શું પ્રાણનાથ ! કદ સમયે હું ઈશ્વર સ્મરણ કરી જન્મ મોક્ષ પઠન કર્યા કરે તો પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર મ્હારા સ્વામીનાથનુયે રક્ષણ કરે ?

જગતસિંહ : (શોકને નિર્મુલ કરવા પ્રયત્ન કરતો) એમાં શો શક ? ત્હારા જન્મ મોક્ષ પઠનથી સારસનરનું ઈશ્વરે રક્ષણ કર્યું તો મ્હારું નહીં કરે !

દેવાંગના : અરેરે આપણે મનુષ્યજાતિનાં આમજ મદાંધ થઈ ગયાં છીએ. બિચારી સારસિયે કેટલું કલ્પાન્ત કર્યું હશે અને કેટલા અનન્ય ભક્તિભાવે પરમેશ્વરને પુકાર્યા હશે તે આપણે જાણવું છે ? ઘણીવાર તો પશુ પક્ષી તથા કીટ કરતાં આપણે ઉચ્ચ કોટીનાં નથી એમ લાગે છે.

જગતસિંહ : (હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરવાની સંધિનો ઉપયોગ કરી લેતો.) તે તો પશુ તથા દેવનીયે યોનિ કરતાં મનુષ્યયોનિને ઉત્તમ કરાવવામાં મનુષ્ય શિવાય બીજા કોનું અનુમોદન કે પ્રમાણપત્ર મળ્યું છે ?

દેવાંગના : (ખડખડાટ હસતી.) પણ મળવાનો માર્ગ કયો ? આપણને કાંઈ પશુભાષા કે દેવભાષા જ્ઞાત છે ? કે આપણે દેવલોક સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ છે ?

હું સમજું છું, ત્હમે ગર્ભીય ત્યજી કૌકિક અયુક્ત વાર્તા-લાપથી શો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો તે. મ્હારી અશાન્તિ મટી ગઈ. હવે નિર્શાંત થાઓ.

જગતસિંહઃ (હસીને.) એજ મહારે આશય હતો. હવે એનું ઇચ્છા થાય છે કે આપણે અગમ્યગુરૂના આશ્રમે જઈ તહેમને પ્રકેપ શાન્ત કરવા તહેમને પાથે લાગીએ અને પછી આવાજ હાસ્યવિનાદથી એકાદિ પર્ણકુટીમાં આયુષ્ય નિર્ગમન કરીએ.

દેવાંગનાઃ આ દાસી આપની આજ્ઞાનુસાર વર્તવા તત્પરજ છે.

જગતસિંહઃ એજ મહારે સદ્ભાગ્ય છે. ઇશ્વરને, સમગ્ર પુણ્યની એજ પ્રાર્થના થોગ્ય છે કે,

તિમીર સાગરે તરફડતાને તારક ઉદ્ધારક ખની આવઃ

નહિતર તરવા ઐહિક ઉદ્ધવી દેજે સુદૃઢ સતિ રૂપ નાવ ×

દેવાંગનાઃ સ્વામિનાથ ! સુકાની વિના નાવ તે શા કામમાં આવવાનું હતું ? સુકાની એ છે. એની કૃપા વિના કંઈજ થઈ શકે એમ નથી એની કરુણાને કોઈ જાણતું નથી.

રાગ ભરની.

નર હરિની કરણી ના જાણે, સુખ અદ્ય મતિથી દુઃખ માને,
તથા ધૈર્ય પડયે દુઃખ મૃત માને, સમજે નહીં સુખ દુઃખ છાયાને;
ઇશ જે કરશે તે સારાને, દુઃખ થાય જમે જમને પાને,
“હજીવુ ઋણ એટલું” ના જાણે, સમજે નહીં પ્રભુની પ્રભુતાને.
તુલના ન કરે નીજ પરિમાણે, ઇશ અનુગ્રહને “ઓણું” માને,
ભટકે પટકે શીર અજ્ઞાને, શરણે નવ જાય નિયતાને;

જગતસિંહઃ—

ઇશ પ્રકૃતિ શક્તિ કૃતિ જાણે કર્યું અદ્ય સદ્સગણું માને,
નભવે વિભુ માનવ લઘુતાને અભિ દૃષ્ટિથી સૌ સમયે સ્થાને

૪
૨૮
૩૦
૩૨
૩૪
૩૬
૩૮
૪૦
૪૨
૪૪
૪૬
૪૮
૫૦
૫૨
૫૪
૫૬
૫૮
૬૦
૬૨
૬૪
૬૬
૬૮
૭૦
૭૨
૭૪
૭૬
૭૮
૮૦
૮૨
૮૪
૮૬
૮૮
૯૦
૯૨
૯૪
૯૬
૯૮
૧૦૦
૧૦૨
૧૦૪
૧૦૬
૧૦૮
૧૧૦
૧૧૨
૧૧૪
૧૧૬
૧૧૮
૧૨૦
૧૨૨
૧૨૪
૧૨૬
૧૨૮
૧૩૦
૧૩૨
૧૩૪
૧૩૬
૧૩૮
૧૪૦
૧૪૨
૧૪૪
૧૪૬
૧૪૮
૧૫૦
૧૫૨
૧૫૪
૧૫૬
૧૫૮
૧૬૦
૧૬૨
૧૬૪
૧૬૬
૧૬૮
૧૭૦
૧૭૨
૧૭૪
૧૭૬
૧૭૮
૧૮૦
૧૮૨
૧૮૪
૧૮૬
૧૮૮
૧૯૦
૧૯૨
૧૯૪
૧૯૬
૧૯૮
૨૦૦
૨૦૨
૨૦૪
૨૦૬
૨૦૮
૨૧૦
૨૧૨
૨૧૪
૨૧૬
૨૧૮
૨૨૦
૨૨૨
૨૨૪
૨૨૬
૨૨૮
૨૩૦
૨૩૨
૨૩૪
૨૩૬
૨૩૮
૨૪૦
૨૪૨
૨૪૪
૨૪૬
૨૪૮
૨૫૦
૨૫૨
૨૫૪
૨૫૬
૨૫૮
૨૬૦
૨૬૨
૨૬૪
૨૬૬
૨૬૮
૨૭૦
૨૭૨
૨૭૪
૨૭૬
૨૭૮
૨૮૦
૨૮૨
૨૮૪
૨૮૬
૨૮૮
૨૯૦
૨૯૨
૨૯૪
૨૯૬
૨૯૮
૩૦૦
૩૦૨
૩૦૪
૩૦૬
૩૦૮
૩૧૦
૩૧૨
૩૧૪
૩૧૬
૩૧૮
૩૨૦
૩૨૨
૩૨૪
૩૨૬
૩૨૮
૩૩૦
૩૩૨
૩૩૪
૩૩૬
૩૩૮
૩૪૦
૩૪૨
૩૪૪
૩૪૬
૩૪૮
૩૫૦
૩૫૨
૩૫૪
૩૫૬
૩૫૮
૩૬૦
૩૬૨
૩૬૪
૩૬૬
૩૬૮
૩૭૦
૩૭૨
૩૭૪
૩૭૬
૩૭૮
૩૮૦
૩૮૨
૩૮૪
૩૮૬
૩૮૮
૩૯૦
૩૯૨
૩૯૪
૩૯૬
૩૯૮
૪૦૦
૪૦૨
૪૦૪
૪૦૬
૪૦૮
૪૧૦
૪૧૨
૪૧૪
૪૧૬
૪૧૮
૪૨૦
૪૨૨
૪૨૪
૪૨૬
૪૨૮
૪૩૦
૪૩૨
૪૩૪
૪૩૬
૪૩૮
૪૪૦
૪૪૨
૪૪૪
૪૪૬
૪૪૮
૪૫૦
૪૫૨
૪૫૪
૪૫૬
૪૫૮
૪૬૦
૪૬૨
૪૬૪
૪૬૬
૪૬૮
૪૭૦
૪૭૨
૪૭૪
૪૭૬
૪૭૮
૪૮૦
૪૮૨
૪૮૪
૪૮૬
૪૮૮
૪૯૦
૪૯૨
૪૯૪
૪૯૬
૪૯૮
૫૦૦
૫૦૨
૫૦૪
૫૦૬
૫૦૮
૫૧૦
૫૧૨
૫૧૪
૫૧૬
૫૧૮
૫૨૦
૫૨૨
૫૨૪
૫૨૬
૫૨૮
૫૩૦
૫૩૨
૫૩૪
૫૩૬
૫૩૮
૫૪૦
૫૪૨
૫૪૪
૫૪૬
૫૪૮
૫૫૦
૫૫૨
૫૫૪
૫૫૬
૫૫૮
૫૬૦
૫૬૨
૫૬૪
૫૬૬
૫૬૮
૫૭૦
૫૭૨
૫૭૪
૫૭૬
૫૭૮
૫૮૦
૫૮૨
૫૮૪
૫૮૬
૫૮૮
૫૯૦
૫૯૨
૫૯૪
૫૯૬
૫૯૮
૬૦૦
૬૦૨
૬૦૪
૬૦૬
૬૦૮
૬૧૦
૬૧૨
૬૧૪
૬૧૬
૬૧૮
૬૨૦
૬૨૨
૬૨૪
૬૨૬
૬૨૮
૬૩૦
૬૩૨
૬૩૪
૬૩૬
૬૩૮
૬૪૦
૬૪૨
૬૪૪
૬૪૬
૬૪૮
૬૫૦
૬૫૨
૬૫૪
૬૫૬
૬૫૮
૬૬૦
૬૬૨
૬૬૪
૬૬૬
૬૬૮
૬૭૦
૬૭૨
૬૭૪
૬૭૬
૬૭૮
૬૮૦
૬૮૨
૬૮૪
૬૮૬
૬૮૮
૬૯૦
૬૯૨
૬૯૪
૬૯૬
૬૯૮
૭૦૦
૭૦૨
૭૦૪
૭૦૬
૭૦૮
૭૧૦
૭૧૨
૭૧૪
૭૧૬
૭૧૮
૭૨૦
૭૨૨
૭૨૪
૭૨૬
૭૨૮
૭૩૦
૭૩૨
૭૩૪
૭૩૬
૭૩૮
૭૪૦
૭૪૨
૭૪૪
૭૪૬
૭૪૮
૭૫૦
૭૫૨
૭૫૪
૭૫૬
૭૫૮
૭૬૦
૭૬૨
૭૬૪
૭૬૬
૭૬૮
૭૭૦
૭૭૨
૭૭૪
૭૭૬
૭૭૮
૭૮૦
૭૮૨
૭૮૪
૭૮૬
૭૮૮
૭૯૦
૭૯૨
૭૯૪
૭૯૬
૭૯૮
૮૦૦
૮૦૨
૮૦૪
૮૦૬
૮૦૮
૮૧૦
૮૧૨
૮૧૪
૮૧૬
૮૧૮
૮૨૦
૮૨૨
૮૨૪
૮૨૬
૮૨૮
૮૩૦
૮૩૨
૮૩૪
૮૩૬
૮૩૮
૮૪૦
૮૪૨
૮૪૪
૮૪૬
૮૪૮
૮૫૦
૮૫૨
૮૫૪
૮૫૬
૮૫૮
૮૬૦
૮૬૨
૮૬૪
૮૬૬
૮૬૮
૮૭૦
૮૭૨
૮૭૪
૮૭૬
૮૭૮
૮૮૦
૮૮૨
૮૮૪
૮૮૬
૮૮૮
૮૯૦
૮૯૨
૮૯૪
૮૯૬
૮૯૮
૯૦૦
૯૦૨
૯૦૪
૯૦૬
૯૦૮
૯૧૦
૯૧૨
૯૧૪
૯૧૬
૯૧૮
૯૨૦
૯૨૨
૯૨૪
૯૨૬
૯૨૮
૯૩૦
૯૩૨
૯૩૪
૯૩૬
૯૩૮
૯૪૦
૯૪૨
૯૪૪
૯૪૬
૯૪૮
૯૫૦
૯૫૨
૯૫૪
૯૫૬
૯૫૮
૯૬૦
૯૬૨
૯૬૪
૯૬૬
૯૬૮
૯૭૦
૯૭૨
૯૭૪
૯૭૬
૯૭૮
૯૮૦
૯૮૨
૯૮૪
૯૮૬
૯૮૮
૯૯૦
૯૯૨
૯૯૪
૯૯૬
૯૯૮
૧૦૦૦

શુદ્ધિપત્રક.

પા.નં.	લીટી.	ગાથાક.	શુદ્ધ.
૯	૧	પહેલો અક્ષર તે	નકાચો છે.
૧૧	૨૪	સમયના	સમયનાયે
૧૧	૨૫	નહિં	લાગ્યો નહીં
૧૧	૨૭	મહને	મને
૧૧	૨૮	ભેચેનીયે	ભેચેની તથા
૧૩	૧૪	ભુલ અવશવતી અને	નકામું છે.
૧૩	૧૬	પહેલો અક્ષર ત્રહોયે	નકાચો છે.
૧૬	૧	અંધ	અંધાઈ
૧૬	૨૩	જોઈશ નહીં	જોઈશ નહીં ?
૧૬	૨૪	આવતો ?	આવતો
૩	છેલ્લી	વિધિના	વિધિના
૫	૯	સુખીને	સુખી ને
૧૩	૬	કશપ	કશપિ
૧૫	૮	હયે ?	હયે.
૧૫	કુટનોટ	સિદ્ધીત...હતો	સિદ્ધીતવર્જના મહાભાગના સુ'ચો'શ'જ જેવા હતા
૧૫	"	અવશેષમાંનો મહાભાગ	અવશેષમાંના મહાભાગના
૧૫	"	અલ્પભાગ	અલ્પભાગના
૨૧	૨૨	નિમિત્ત	નિમિત્ત
૨૬	૯	નાવલિયા:શુ	નાવલિયાશુ
૩૦	૬	જજ્જાય છે ?	જજ્જાય છે.
૩૩	આખી	કઠ	કઠે
૫૫	કથન	માયે . .	તાયે ચેટી
૭૦	૨	શુભાલ	શુભાલ
૭૨	૪	આવ ?	આવ.
૯૬	અંગ્રેજી	forams	forams
૯૭	૭, ૨૪	હય, આર	હય, આર
૧૧૪	૫, છેલ્લી	અરે, અંપુષ	અયે, અંપુષ
૧૧૭	કવિતા	દુષ	દુષ
૧૨૦	૯	ખાતી કરી લેતી	ખાતી કરી લેતી અમતસિંહને આદિ'ગવા ભય છે.
૧૪૯	૪	હસતે હસતે	(હસતે હસતે)
૧૫૩	કુટનોટ	લેતી	લેતી
૧૫૭	૧૨, ૧૪	ખાતી, નિધન	ખાતી, નિધન
૧૫૮	૧૭, ૧૮	મમળી, સ્વગ્રેજ	મમળી, સ્વગ્રેજ

પાંચ નાનું પૂર્વ ભાગ.]

[પંચાકી નાટક.]

સંશોધક:-મારકંડરાવ રતનલાલ ધોળકીયા

એલ સી ઇ.

ન્યુ. આસિસ્ટન્ટ ટુ ધી કન્સ્ટીટ્યુશનલ સર્વેયર ટુ ગવર્નમેન્ટ ઓફ

મુદ્રિત સવા રૂપીયા (૮૫૦૦ ખરચ બુક)

૧૮૮૮ પાતાનું માગ કાગળ અને મુદ્રિત બાઇન્ડીંગ સ
પત્રક, જથ્થાબદ એટલે ૧- અથવા વધારે વચારે કોપીઓ મે
લેને તથા બુકમેલરને ખાસ લાભ અપાશે આવશે. લખો:-
૧ ૨ તથા ૨ તથા સરનામે.

મળવાનાં હેતુઓ

- ૧ રતનલાલ ધોળકીયા,
વાનતાવિશ્રામ બેડે, ખાડીયા, અમદાવાદ.
- ૨ વ.મનરાવ રતનલાલ ધોળકીયા,
બી. એ. એલએલ બી પલીડર,
એલીસશ્રીજ, અમદાવાદ.
- ૩ ધી ગુજગતી પંચ આફીસ, પાંચકુવા, અમદાવાદ.
- ૪ મહાદેવ રામચંદ્ર બાગુડે, વસુદેવજી, અમદાવાદ.
- ૫ એન. એમ. ત્રિપાઠી, પ્રિન્સિપાલ, મુબાઈ.

દેશી સર્નામે કિતર ભાગ.]

અ. ૧. ૨. ૩. મુદ્રિત મા ખદાર પાછો અગાઉથી આહક થવાની
છેલ્લી સર્નામે ઉપરોક્ત મળવાનાં હેતુ નંબર ૧ તથા ૨ ને
સરનામે નામ તથા સર્નામે નંબર ૩ ની કૃપા કરવી. અગાઉથી
થોડા આહકને ૨૦ રૂકા ફિશન આપવામાં આવશે.

